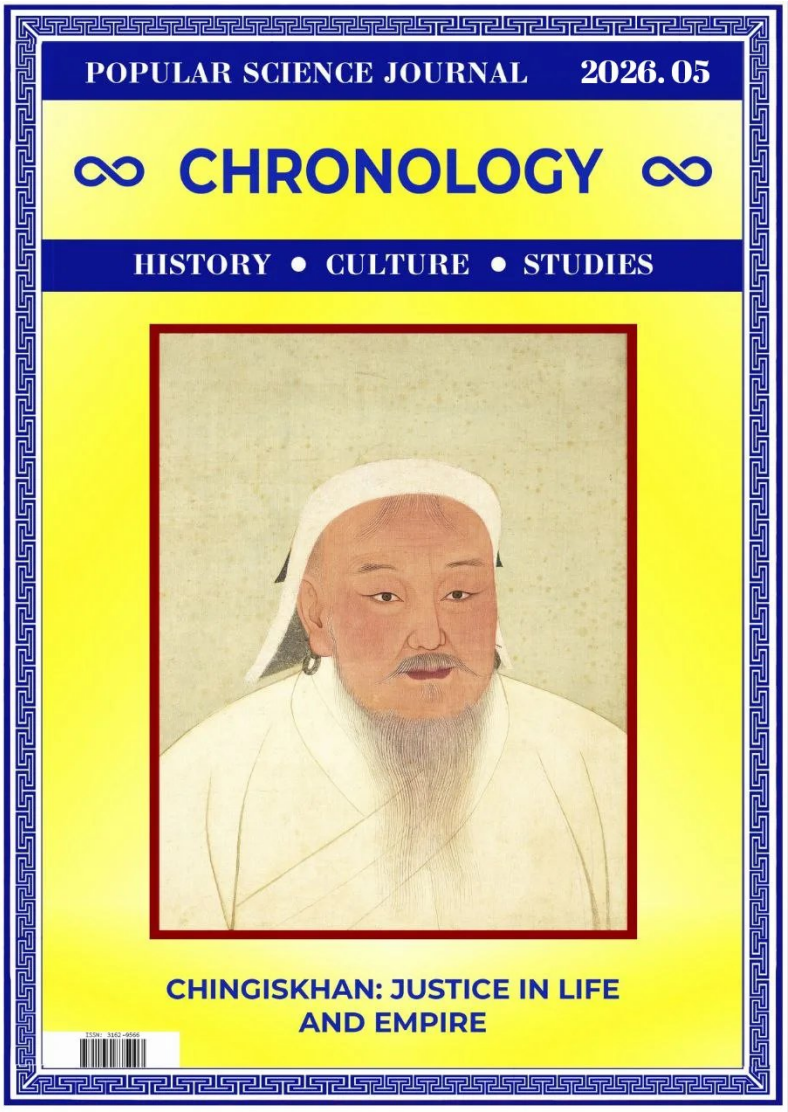
ДУГААР 1, 5 САР 2026

Амьдрал ба эзэнт гүрний шударга ёс

Contents

ТҮҮХ

Чингис хаан

Монголын эзэнт гүрний гол он цагийн товч тойм

The Secret History of the Mongols

Dr. T. Sukhbaatar

Хүннү гүрний түүх

Chagatai Khanate (Uls)

Yuan Dynasty. Kublai Khan

Battles of Khalkhin Gol

СОЁЛ

Валерия Порохова. Коран судар руу хийсэн насан туршийн аялал

How Ancient Greece influenced Indian strategic thought and statecraft

Дашдоржийн Нацагдорж

Др. Димитрис Баколас

Bair Dugarov

Mongolian Naadam

Tsagaan Sar

ШИНЖЛЭХ УХААН

Грек бол агуу хүмүүс, Олимпийн наадмын өлгий нутаг

Ochirin Namnandorj

Archimedes

ДЭЛХИЙ

Катар бол үзэсгэлэнт орон

Views from Greece

Ulaanbaatar. Sukhbaatar square

The talented Kalaitzis

Coffee and the magic of India

Gandantegchinlen Monastery

Ibn Sina’s legacy – a scientific treasure that unites times and continents

ШХА-аас дэлхийн сорилтуудад хариу өгч сурлаа

TYYX · 09 4 CAP 2026 · ADMIN

Чингис хаан

Ван хаан Чингис хаантай Туул голын Хар шугуйд уулзаж, эцэг хүү гэж нэрлэлцэхээр тохиролцжээ.

Ong Khan met Genghis khan in the Black Forest on the Tula River, and there they agreed to call each other father and son. The reason they began calling each other father and son was this: Ong Khan was a sworn brother of Yesugei Baatur, Genghis khan’s father, and therefore he was like a father to Genghis khan. This was the reason they began calling each other father

and son. They uttered the following words: “In war against numerous enemies, we will fight together. In hunts for wild animals, we will hunt together.” Genghis khan and Ong Khan also said to each other: “If, out of envy, the toothed snake of slander incites us against each other, we will not believe the slander. We will believe only when we meet and explain ourselves. If the fanged snake of malice incites us against each other, we will not be angry, but will believe only when we talk with each other.”

When they finished these speeches, they began to live in friendship and harmony.

Монголын эзэнт гүрний гол он цагийн товч тойм

Их Монгол Улс (1206–1368) нь хүн төрөлхтний түүхэн дэх хамгийн том эх газрын гүрэн байв.

The Great Mongol Empire (1206–1368) was the largest continental state in human history, occupying territory from the Pacific Ocean to the Mediterranean Sea.

1. In 1162, the Great Son of the Mongolian People, Temujin (Genghis Khan), was born in the town of Delun-Boldok, on the banks of the Onon River

2. Temujin (the future Genghis Khan) was first proclaimed khan in 1189. At that time, the Mongol nobility elected him ruler of the Taichiud tribe and the Kiyat clan, after which he adopted the title “Genghis”

3. 1202 — Temujin’s destruction of the Tatars

4. 1206 — Temujin proclaimed Genghis Khan and the formation of a unified state on the territory of Mongolia. Genghis Khan carries out his great reforms. The Yasa of Genghis Khan comes into force

5. 1207–1211 — Conquest of Siberia
6. 1209 — The Uyghurs submitted to Genghis Khan
7. 1211-1215 — The Mongol conquest of Northern China
8. 1215 — Capture of Beijing
9. 1213 — The Mongols conquered the provinces of Hebei and Shandong
10. 1218 — The Mongol conquest of East Turkestan and Semirechye
11. 1219 — The beginning of the conquest of Central Asia
12. 1219-1221 — The Mongol conquest of Khorezm, invasion of Azerbaijan
13. 1220, spring — capture of Samarkand
14. 1220 — Genghis Khan founds the future capital of the empire, Karakorum
15. 1223, May 31 — the Mongol defeat of the combined forces of the Polovtsians and Russians at the Kalka River
16. 1224-1227 –Shortly before his death, Genghis Khan divided the conquered Mongol Empire among his four sons. Each son received an ulus (allotment) to govern, but the entire empire remained subordinate to the supreme ruler, the Great Khan. This historical division resulted in the formation of four main uluses:
    Ulus of Jochi: lands west of the Irtysh River, including the steppes of modern-day Kazakhstan, the Volga region, and further west. The Golden Horde later formed on this basis.

    Ulus of Chagatai: included southern and southeastern Kazakhstan (Zhetysu), Central Asia, and Eastern Turkestan.

    Ulus of Ogedei: encompassed the lands of western Mongolia, Altai, Tarbagatai, and the upper reaches of the Irtysh River.

    Ulus of Tolui: the original Mongol lands in Central Asia (Mongolia).
17. 1227 — death of Genghis Khan
18. 1229 — election of Ögedei as the new Khan of Mongolia at the Khuruldai
19. 1235, spring — The Great Kurultai, which summarized the wars with the Jin and Khorezm empires and outlined the directions for further expansion.
20. 1235 — Ogedei proclaims Karakorum the capital of the Mongol Empire and begins

massive construction there.

21. 1236 — The Mongol army approaches the Volga and defeats Volga Bulgaria.
22. 1237–1242 – Mongol invasion of Rus′
23. 1240 – Creation of the “Secret History of the Mongols” by an unknown author
24. 1242 – The Mongols captured Zagreb and reached the shores of the Adriatic Sea
25. 1246 – Proclamation of Guyuk as Khan of Mongolia
26. 1245–1247 – Plano Carpini travels to Karakorum and brings the Pope a letter from the new Great Khan Guyuk, who replaced Ögedei – one of the first attempts to establish an alliance between the Mongols and the Crusaders
27. 1247–49 – Journey of Prince of Rus′ Alexander Nevsky to the Horde to Batu Khan
28. 1252 – Conquest of Iran by the Mongols
29. 1253–1255 — Willem de Rubruck’s journey to the court of the Great Khan Möngke in Karakorum via Soldaya (Sudak) and Batu Khan’s headquarters in Sarai
30. 1256-1260 — Kublai Khan proclaimed Khan of Mongolia.

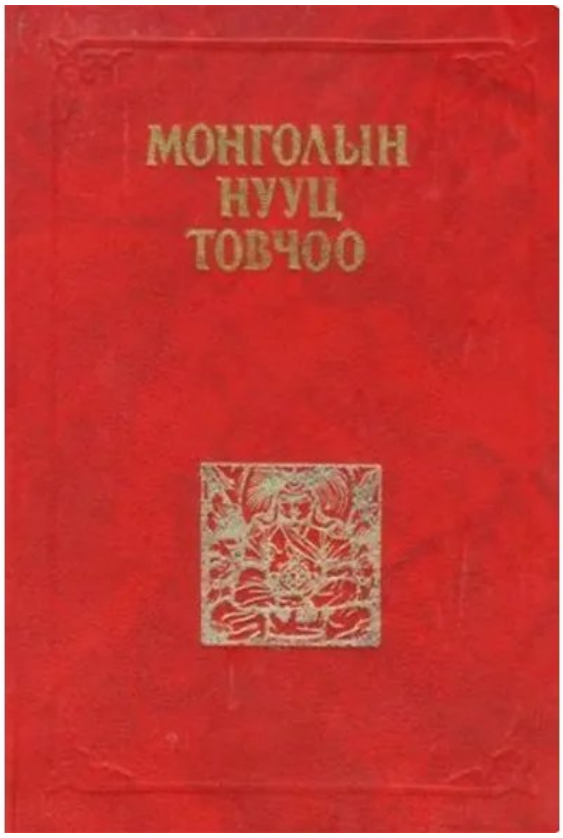
    Formation of the Hulaguid state as part of the Mongol Empire.
31. 1260, March 1 — The allied army of Mongols, Armenians, and Antioch enters Damascus.
32. 1271 — Kublai Khan conquered most of China and founded the Yuan Dynasty of Chinese emperors
33. 1274–81 — Kublai Khan’s military campaigns against Japan.

    1279 — Completion of the Mongol conquest of all of China. Kublai Khan moves the capital to Khanbaliq (later renamed Beijing).
34. 1294, February 19 — Death of Kublai Khan. End of the era of Mongol conquests.
35. 1368 – The Red Turban Rebellion in China, the overthrow of the Yuan Dynasty.

The Secret History of the Mongols

The secret history of the Mongols is the oldest surviving literary and historical work in the Mongolian language. Written by an anonymous author shortly after the death of Genghis Khan. The book is written in a unique blend of prose and epic poetry.

The secret history of the Mongols is the oldest surviving literary and historical work in the Mongolian language. Written by an anonymous author shortly after the death of Genghis Khan. The book is written in a unique blend of prose and epic poetry. It covers the mythical origins of the Mongol people, the dramatic life of Temujin (Genghis Khan) from his difficult childhood to his rise as a world conqueror and concludes with the reigh of his son and successor Ogedei Khan. It provides deep insights into the nomadic culture, shamanistic beliefs, social structures and customary laws of the 13 – th century Mongols. Today “ The Secret History of the Mongols” is regarded not only as a crucial historical document for global medieval history but also as a masterpiece of nomadic literature and a symbol of Mongolian national identity.

The Government of Mongolia has promoted “The Secret History of the Mongols” as a treasured national heritage. To preserve and pass on this invaluable historical work, a law and related government policies have encouraged Mongolian families to keep a copy of the book in their homes.
This initiative aims to strengthen national identity, preserve the Mongolian language and culture, and ensure that future generations learn about the history, traditions and values of the

Mongolian people.

“The Secret History of the Mongols” consists of twelve chapters. This book has been translated into many languages. I am pleased to present to you this charming work in the Mongolian language.

Монголын нууц товчоо

Тэмүжиний уг гарал ба бага насны уе

1. Чингис хааны язгуур, дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөртэ-чино, гэргий Гуа-Маралын хамт тэнгис далайг гэтэлж ирээд Онон мөрний эх Бурхан халдун ууланд нутаглаж Батцагаан гэдэг нэгэн хөвүүнийг төрүүлжээ.

2. Батцагааны хөвүүн Тамача, Тамачийн хөвүүн Хоричар мэргэн, Хоричар мэргэний хөвүүн Уужим буурал, Уужим бууралын хөвүүн Саль-хачау, Саль-хачаугийн хөвүүн Ихнүдэн, Ихнүдэний хөвүүн Шинсочи, Шинсочийн хөвүүн Харчу.

3. Харчугийн хөвүүн Боржигидай мэргэн бүлгээ. Боржигидай мэргэний гэргий нь Монголжингуа, түүнээс төрсөн хөвүүн Торголжин баян. Торголжин баян, Борогчин гуа гэргийтэй, Боролдайсуялби гэдэг залуу зарцтай, дайр бор хоёр хүлэг морьтой бүлгээ. Торголжин баяны хөвүүн Дува сохор, Добу мэргэн хоёр бүлгээ.

4. Дува сохор, магнай дундаа ганц нүдтэй гурван нүүдлийн газар харах бүлгээ.

5. Нэгэн өдөр Дува сохор, Добу мэргэн дүүтэйгээ Бурхан халдун уулан дээр гарав. Дува сохор, Бурхан халдун дээрээс харвал Түнхэлэг горхин уруу нэгэн бүлэг иргэн нүүж айсуй.

6. Дува сохор өгүүлрүүн: “Тэр нүүдэл иргэний дотор, тэрэгний мухлагийн өмнө нэг сайхан охин сууж явна. Хүний гэргий болоогүй бол Добу мэргэн дүү чамд гуйж гэргий болгоё” гээд түүнийг үзүүлэхээр Добу мэргэн дүүгээ илгээв.

7. Добу мэргэн, тэр нүүдэлд хүрч охиныг үзвэл үнэхээр алдартай, гоо сайхан охин бөгөөд хүний гэргий болоогүй ажээ. Нэр Алун гуа гэнэ.

8. Энэ охин, хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний гэргий Баргужин гуагаас хорь түмд (хорь буриад)-ийн нутаг Ариг ус гэдэг газар төржээ. Түүний эх Баргужин гуа бол хол газрын Баргужин төхүмийн эзэн Баргудай мэргэний охин бүлгээ. Тэр бүлэг иргэн бол Хорилардай мэргэнийх ажээ.

9. Хорилардай мэргэн, хорь түмдийн газарт булга, хэрэм зэрэг ан гөрөөс агнахаа хориглон булаалдаж харилцан муудалцаад салж, хорилар овогтон болоод Бурхан халдун ууланд ан гөрөөс элбэг гэж сонсож, Бурхан халдуны эзэн бурхан босгосон Шинч баян урианхайтай уулзахаар нүүж ирсэн ажээ. Энэхүү хорь

түмдийн ноён Хорилардай мэргэний охин, Ариг уснаа төрсөн Алун-гуаг гуйж, Добу мэргэний гэргий болгосон ёс тийм ажээ.

10. Алун-гуа, Добу мэргэнд ирээд Бүгүнүтэй, Бэлгүнүтэй гэдэг нэртэй хоёр хөвүүнийг төрүүлэв.

11. Дува сохор ах нь дөрвөн хөвүүнтэй бүлгээ. Дува сохрыг үхсэний хойно түүний дөрвөн хөвүүн, Добу мэргэнийг авга гэж үзэхгүй доромжилж салж нүүгээд дөрвэд овогтон болов.

12. Түүний хойно нэг өдөр Добу мэргэн Тогоцог өндөр дээр гөрөөлөхөөр гарвал, ой дотор нэгэн урианхай хүн гунжин буга алаад хавирга цоройг шарж байхад уулзаж.

13. “Нөхөр шоролгодоо” гэж Добу мэргэн хэлбэл, тэр хүн уушги зүлд ба арьсыг өөрөө авч, бусдыг цөм Добу мэргэнд өгөв.

14. Добу мэргэн, тэр бугын махыг ачиж явтал замд хүүхдээ хөтөлсөн нэгэн ядуу хүн учрав.

15. “Чи юун хүн бэ?” гэж Добу мэргэн асуувал, тэр хүн өгүүлрүүн: “Би Малиг баяудын хүн. Одоо би ядарч явна. Тэр гөрөөсний махнаас надад өг. Би энэ хөвүүнээ чамд өгье” гэвэл.

16. Добу мэргэн зөвшөөрч, бугын өрөөсөн гуяыг тэр хүнд өгөөд хөвүүнийг авч ирж гэртээ зарцлах болов.

17. Тэгж байтал Добу мэргэн үгүй болов. Добу мэргэнийг үгүй болсны хойно түүний гэргий Алун-гуа бэлбэсэн бөгөөтөл Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг гэдэг нэртэй гурван хөвүүнийг төрүүлэв.

18. Урьд Добу мэргэнийг амьд бүхий цагт төрсөн Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй хоёр хөвүүн, эх Алун-гуагаас эчнээ хэлэлцсэн нь: “Бидний эх, ойр төрлийн эрэгтэй хүнгүй ба эргүй бөгөөтөл энэ гурван хөвүүнийг төрүүлэв. Гэр дотор ганц Малиг баяуд овгийн зарц хүн байна. Энэ гурван хөвүүн, түүний хүүхэд биз” гэж эхээс далд хэлэлцэхийг нь Алун-гуа мэдээд.

19. Хаврын нэгэн өдөр хонины хатсан мах чанаж Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг таван хөвүүндээ идүүлээд тэднийг зэрэгцүүлэн суулгаж, хүн бүрд нэжээд мөс (сум буюу нарийн мод)-ийг хугал гэж өгвөл амархан хугачиж орхив. Бас таван мөсийг нийлүүлж баглаад хугал гэж өгвөл тавуулаа дараалан оролдож хугалж чадсангүй.

20. Үүнд Алун-гуа эх нь өгүүлрүүн: “Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй та хоёр намайг энэ гурван хөвүүнийг яахин төрүүлэв, хэний хөвүүд бол гэж сэжиглэн хэлэлцэнэ. Сэжиглэх

тань зөв.

21. Гэвч, та нар учрыг мэдэхгүй байна. Шөнө бүр цагаан шар хүн, гэрийн өрх тотгоор гийгүүлэн орж ирээд миний хэвлийг илэхэд түүний гэрэл миний хэвэлд шингэх бүлгээ. Тэр хүн, гарах нар сарны хилээр шар нохой мэт шарвалзсаар гарч одно. Дэмий яахин өгүүлнэ та. Түүнээс үзвэл тэнгэрийн хөвүүд биз. Хар тэргүүт хүнтэй адилтгаж яахин болно. Хамгийн хаад болох цагт харц хүн сая учрыг мэднэ" гээд.

22. Бас Алун-гуа, таван хөвүүнээ сургаж өгүүлрүүн: "Та таван хөвүүн, миний нэгэн хэвлээс төрсөн биш үү. Та нар ганц ганцаар салбал нэжээд сум мэт хүнд хялбархан дийлэгдэнэ. Та нар эв эеэ нэгтгэвэл тэр багласан таван сум мэт бэх болж, хэнд ч хялбар дийлэгдэхгүй болно" гэв. Тэгж байтал Алун-гуа эх нь үгүй болов.

23. Эх Алун-гуаг үгүй болсны хойно ах дүү тавуулаа, адуу малаа хуваах болж, Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи дөрвүүлээ юмаа хувааж аваад дүү Бодончар мунхагийг бядуу гэж урагт үл тооцож хувь эс өгөв.

24. Бодончар урагт эс тоологдох атал, энд юу хийж сууна гээд гол дайрт, годил сүүлт орог шинхул морио унаж үхвэл ухье, амьдарвал амьдаръя гэж Онон мөрөн уруу зорьж одов. Тэнд Балжийн арал гэдэг газар хүрч өвсөн эмбүүл гэр барьж суув.

25. Тэгж байтал хар хур шувууг бор харцага барьж идэхийг үзэж, гол дайрт, годил сүүлт орог морины хялгасаар урхи хийж, тэр бор харцагыг барьж авчрав.

26. Бодончар, идэх юмгүй тул чонын гууд хорьсон гөрөөсийг мярааж харван алж идэх буюу чонын идсэн сэгийг түүж гэдсээ хооллож, харцагаа тэжээсээр тэр он гарав.

27. Хавар болж, нугас ирэх цагт харцагаа сойж тавиад галуу, нугас олныг алж, идэж үл барах тул,
Мөчир бүрээс
Мөч гуя өлгөж
Хожуул бүрээс
Хоёр гурван
Шувуу өлгөсөн нь ялзрахад хүрчээ.

28. Битүү модот уулын хяраас нэгэн бүлэг иргэн, Түнхэлэг горхин уруу нүүж ирэв. Бодончар, харцагаа тавин өдөр бүр тэр иргэнд очиж цэгээ гуйж уугаад, шөнө өвсөн эмбүүл гэртээ ирж хонох бүлгээ.

29. Тэд иргэн Бодончарын харцагыг гуйвал эс өгөв. Тэд иргэн, Бодончарыг хэн юун хүн бэ гэж асуухгүй, Бодончар бас тэр иргэнийг юун иргэн гэж асуухгүй явна.

30. Гэтэл Буха хатаги ах нь Бодончар мунхаг дүүгээ энэ Одон мөрөн уруу одлоо гэж

нэхэн ирж, Түнхэлэг горхинд нутаглах тэд иргэнд хүрээд тийм морьтой, тийм хүн үзэгдэв үү гэж сурвал.

31. Тэд иргэн өгүүлрүүн: “Өдөр бүр нэгэн хүн манд ирж эсэг (цэгээ) ууж одно. Тэр хүн ба түүний морь, чиний сурдагтай адил байна. Түүнд нэг харцага бий. Тэр, шөнө хаана хонодгийг мэдэхгүй. Баруун хойноос салхи салхилбал түүний харцагаар бариулсан нугас галууны өд сөд нь цас мэт бутарч хийсэж ирнэ. Бодвол түүний гэр холгүй биз. Одоо түүний ирэх цаг болов. Хоромхон хүлц” гэв.

32. Удалгүй Түнхэлэг горхин өөд нэгэн хүн айсуй. Хүрч ирвэл Бодончар мөн. Буха хатаги ах нь таньж аваад Онон мөрөн өөд дагуулан давхив.

33. Бодончар, Буха хатаги ахын хойноос даган хатирч өгүүлрүүн: “Ах аа, ах аа, бие тэргүүтэй, дээл захтай нь сайн” гэвэл, ах нь тэр үгийг хайхарсангүй.

34. Бодончар мөн үгийг хоёрдугаар удаа өгүүлбэл, ах нь хариу хэлсэнгүй. Мөн үгийг гуравдугаар удаа хэлэхэд ах нь өгүүлрүүн: “Чи энэ үгийг юунд дахин дахин өгүүлнэ?”.

35. Бодончар өгүүлрүүн: “Тугаарын (саяын) Түнхэлэг горхиноо бүхий иргэнд эзэнгүй, их бага, сайн муу, толгой шийр цөм нэгэн адил чацуу байна. Ийм хялбар иргэн тул тэднийг бид эзэлж авъя”.

36. Ах нь өгүүлрүүн: “За тийм бол гэртээ хүрч, ах дүү нартай зөвлөлдөж, тэд иргэнийг эзэлье” гэж.

37. Гэртээ хүрээд, ах дүү нартай хэлэлцэж мордов. Тэргүүлэн хянагчид мөн Бодончарыг явуулав.

38. Бодончар тэргүүлэн явж нэгэн жирэмсэн эмийг барьж “Чи юун хүн бэ?” гэж асуувал, тэр эм өгүүлрүүн: “Би жарчиуд аданхан урианхайн хүн” гэв.

39. Тэндээс ах дүү тавуулаа тэд иргэнийг довтолж, адуу малыг авч, хүн ардыг зарц болгов.

40. Тэр жирэмсэн эм Бодончарт ирж хөвүүн төрөв. Түүнийг харь овгийн хөвүүн гэж Жажирадай гэж нэрийдэв. Жадараны өвөг тэр болов. Тэр Жажирадайн хөвүүн Тугудай нэрт бүлгээ. Тугудайн хөвүүн Бури-булчиру, Бури-булчиругийн хөвүүн Хар-хадаан бүлгээ. Хар-хадааны хөвүүн Жамуха бүлгээ. Жадаран овогтон тэд болов. (Жада гэдэг нь харь буусад гэсэн үг болно).

41. Тэр эм бас Бодончараас нэгэн хөвүүн төрүүлэв. Түүнийг барьж авсан эмийн хөвүүн хэмээн Баарьдай гэж нэрийдэв. Баарины өвөг тэр болов. Баарьдайн хөвүүн Зүтгэлбөх, Зүтгэлбөх олон эм авсан тул хөвүүн нь манан мэт (олон) төрөв. Манан баарин овогтон тэд болов.

42. Бэлгүнүтэй, бэлгүнүд овогтон болов. Бүгүнүтэй, бүгүнүд овогтон болов. Буха хатаги, хатагин овогтон болов. Бухату салжи, салжид овогтон болов. Бодончар, боржигин овогтон болов.

43. Бодончарын авааль эмээс төрсөн Барим ширату Хабич нэрт бүлгээ. Тэр Хабич баатрын эхийн инжид ирсэн эмийг Бодончар татвар эм болгон нэгэн хөвүүн төрсөнд Жаурьдай нэр өгөв. Бодончар амьд байх цагт Жаурьдайг зүхэл тайлгад орох эртэй болгов.

44. Бодончарыг үгүй болсны хойно тэр Жаурьдайг гэрт ямагт аданхан урианхайдай хүн байсан тул түүний хөвүүн гэж тайлгаас хөөж гаргав. Тэр Жэүрэдийн өвөг болов.

45. Хабич баатрын хөвүүн Мэнэн тудун бүлгээ. Мэнэн тудуны хөвүүн Хачи хүлүг, Хачин, Хачиу, Хачула, Харалдай, Хачиун, Начин баатар долоо бүлгээ.

46. Хачи хүлүгийн хөвүүн Хайду, Намулун эхээс төрсөн бүлгээ. Хачины хөвүүн Ноёгидай нэртэй бүлгээ. Ноён шиг авиртай тул ноёхон овогтон болов. Хачиугийн хөвүүн Баруладай нэрт бүлгээ. Их биетэй ба идээ барах ховдог тул Барулас овогтон болов. Хачулагийн хөвүүн бас идээ барах ховдог тул их барула, өчүүхэн барула гэдэг хоч нэртэй болж, улмаар эрдэмт барула, тодойн барула тэргүүтэн барулас овогтон болов. Харалдайн хөвүүн будаа мэт эх түрүүгүй хутгалдах тул будаад овогтон болов. Хачиуны хөвүүн Адархидай нэрт бүлгээ. Ах дүүгийн дунд адармаатай (яхир хэрүүлч) тул адархин овогтон болов. Начин баатрын хөвүүн Уруудай Мангудай хоёр бүлгээ. Урууд, мангуд овогтон болов. Начин баатрын авааль эмээс төрсөн хөвүүн Шижуудай Доголдай хоёр бүлгээ.

47. Хайдугийн хөвүүд Байшинхор догшин, Чирхай лянхуа, Чаужин ортагай гурав бүлгээ. Байшинхор догшны хөвүүн Тумбинай сэцэн бүлгээ. Чирхай лянхуагийн хөвүүн Сэнгүн билгэ, амбагайтан тайчууд овогтон болов. Чирхай лянхуа бэргэнээ эм болгон авч, нэгэн хөвүүн төржээ. Нэр нь Бэсүдэй гэнэ. Бэсүд овогтон болов. Чаужин Ортагай зургаан хөвүүнтэй нэр нь: Оронар, Хонхотан, Арулад, Сөнид, Хабтурхас, Гэнигэс гэдэг тул ийм овогтон болов.

48. Тумбинай сэцэний хөвүүн Хабул хаан Сэмсэчүлэ хоёр бүлгээ. Сэмсэчүлийн хөвүүн Бүлтэчү баатар бүлгээ. Хабул хаан, долоон хөвүүнтэй, тэдний нэр нь Охинбархаг, Бартан баатар, Хутугту Монхор, Хотала хаан, Хулан, Хадаан, Тодойн отчигин гэнэ.

49. Охинбархагийн хөвүүн Хутугту Жүрхи бүлгээ. Хутагту жүрхийн хөвүүн Сэчэ-бэхи Тайчу хоёр бүлгээ. Тэд жүрхи овогтон болов.

50. Бартан баатрын хөвүүд Мэнгитү хиан, Нэгүүн тайжи, Есүхэй баатар, Даридай отчигин энэ дөрөв бүлгээ. Хутугту Монхорын хөвүүн Бүри бөхө бүлгээ. Онон

мөрний шугуйд хуримлах цагт [Чингисийн дүү] Бэлгүтэйн мөрийг тэр тас цавчсан билээ.

51. Хотала хааны хөвүүд Зочи, Хирмау, Алтан гурав бүлгээ. Хулан Баатрын хөвүүн Их Чэрэн бүлгээ. [Их Чэрэнгийн боол] Бадай Хишлиг хоёр [Чингисийн үед] Дархадын ноёд болов. Хадаан Тодойн хоёр үргүй өнгөрчээ.

52. Хамаг Монголыг Хабул хаан захирч байв. Хабул хаан долоон хөвүүнээ байтал, Сэнгүн билгийн хөвүүн Амбагайг хамаг Монголын хаан болгохоор хэлсэн ажээ.

53. Буйр Хөлэн хоёр нуурыг холбож урсах Оршуун мөрөнд айргууд, буйргууд овгийн татаар аймаг нутаглана. Тэдэнд Амбагай хаан охиноо өгч, өөрөө охиныг хүргэж очоод татаарт баригдав. Татаар, Амбагай хааныг барьж, Хятадын Алтан хаанд хүргүүлэв.Бэсүд овгийн Балхачи гэдэг хүнийг элч болгож, Амбагай хааны хэлсэн нь: “Хабул хааны долоон хөвүүний дундахь Хоталад, миний арван хөвүүний дундах Хадаан тайжид чи очиж хэл. Хамгийн хаан, улсын эзэн байтал охиноо өөрөө үдэж хүргэхийг надаар цээрлэл болгогтун! Би татаар аймагт баригдав. Таван хурууны хумсыг тамтартал, арван хуруугаа барагдтал миний өшөөг авахыг оролдогтун” гэж илгээжээ.

54. Тэр цагт Есүхэй баатар, шувуу агнан явах зуур олхуноуд аймгаас эм аваад буцаж яваа мэргидийн их Чилэдү гэдэг хүнтэй уулзаж, түүний эмийг өнгийж үзвэл гоо үзэсгэлэнтэй хатан байна. Есүхэй баатар гэртээ давхиж ирээд ах Нэгүүн тайжи, дүү Даридай отчигин хоёрыг дагуулан мордож, их Чилэдүүг гүйцэж очвол.

55. Тэр айж хурдан ухаа морины гуяыг ташуурдаж, уулын бэлээр дутаав. Түүнийг гурвуулаа цувалдан хөөвөл тэр улам дутаасаар нэгэн хошууг тойрч эргэж тэргэндээ хүрч ирсэнд эм Өэлүн үжин (фүжин гэж хятадаар хатныг хэлнэ) өгүүлрүүн: “Тэр гурван хүний учрыг мэдэв үү чи? Тэдний царай сэжиглэмээр байна. Чиний аминд хор хүргэж болно. Амьд мэнд үлдвэл эхнэрийг олоход бэрхгүй. Мухлаг тутам охид бий. Тэрэг тутам хатад бий. [Миний мэт өнгөт эхнэр олдоно А.то.] Хэрэв намайг санавал дахин авсан гэргийг миний нэрээр нэрлэгтүн. Одоо амиа арчил. Миний үнэрийг үнэсэж яв” гээд өмссөн цамцаа тайлж өгөв. Их Чилэдү, тэр цамцыг морин дээрээс тонгойж авмагц, харвал, нөгөө гурав мөн хошууг тойрч нэхэж айсуй. Чилэдү, хурдан ухаа морины гуяыг ташуурдаж яаран Онон мөрөн өөд дутаав.

56. Түүнийг гурвуулаа хойноос нь нэхэж, долоон даваа давтал хөөж орхиод, Өэлүн үжинийг авч, Есүхэй баатар жолоодон хөтөлж, ах Нэгүүн тайжи тэргүүлж, дүү Даридай отчигин хажууд дагаж [тэмээг гилж А.то.] явна. Үүнд Өэлүн үжин өгүүлрүүн:
Миний эр Чилэдү,
Сэрүүн салхинд
Сэвлэг үсээ хийсгэж

Хээр хөдөө
Гэдсээ өлсгөж яахин зовох болов?
Одоо би хоёр сэвлэг үсээ хойш урагш унжуулж яахин одно?" гээд Онон мөрнийг долгилтол, ой шугуйг ганхтал их дуугаар уйлахад Даридай отчигин хажуунаас өгүүлрүүн:
Тэврэх хайрт эр чинь
Тэртээ даваг давав.
Уйлан санах эр чинь
Ус олныг гэтлэв.
Хайлж уйлавч
Харж чамайг үзэхгүй,
Хайж эрэвч
Хаалга зам нь олдохгүй.
[Гурван гол гэтэлгэв
Гурван гурви давуулав
Хайвал мөргүй
Харвал бараагүй
Хайлбал үл сонстоно. Ч.Ц.]
Дуугүй бай гэж ятгав. Өэлүн үжинийг Есүхэй баатар тэгээд гэртээ авчирч гэргий болгов. Өэлүн үжинийг Есүхэй баатрын авчирсан ёс ийм бүлгээ.

57. Амбагай хаан баригдаад Хадаан Хотала хоёрыг нэр заасан тул хамаг монгол, тайчууд нар Онон мөрний Хорхунагийн хөндий гэдэг газар цугларч хэлэлцээд, Хоталыг хаан болгов. Монголын жаргалан нь бүжиг, хурим бүлгээ. Хоталыг хаан өргөмжлөөд Хорхунагийн саглагар модны дор хавирга газрыг халцартал, өвдөг газрыг өлтөртөл дэвхцэн бүжиглэж хуримлав.

58. Хотала, хаан болоод Хадаан тайжитай хоёулаа татаар иргэнээс өшөө авахаар мордов. Татаарын Хотан бараг, Жали буха хоёртай арван гурван удаа байлдавч, Амбагай хааны өшөөг сайтар авч эс чадав.

59. Тэр цагт Есүхэй баатар, татаарын Тэмүжин-үгэ, Хори-буха зэргийн татаар хүнийг барьж ирэхэд жирэмсэн байсан Өэлүн үжин, Ононы Дэлүүн болдог гэдэг газар Чингис хааныг төрүүлжээ. Чингис төрөхдөө баруун гарт шагайн чинээ нөж атган төржээ. Татаарын Тэмүжин-үгээг барьж ирэх цагт тохиолдож төрөв гэж Тэмүжин нэрийг өгчээ.

60. Есүхэй баатрын Өэлүн үжинээс Тэмүжин, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ дөрвөн хөвүүн төрөв. Бас Тэмүлүн нэртэй нэгэн охин төрөв. [Есүхэй баатрын нөгөө гэргий Сочигэл эхээс төрсөн Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр бүлгээ. А.то.] Тэмүжинийг есөн настай байхад Зочи-Хасар долоон настай, Хачиун алчи таван настай, Тэмүгэ отчигин (отгон нь галын хаан, голомтын эзэн гэсэн үг болно) гурван настай, Тэмүлүн өлгийтэй байсан бүлгээ.

61. Есүхэй баатар, Тэмүжинийг есөн настай байхад Өэлүн эхийн төрхөм олхуноуд иргэнд хөвүүний нагац нараас охин гуйяа гэж Тэмүжинийг аваад одов. Явах замд Цэгцэр Чихургу гэдэг газрын хоорондХонгирадын Дэй сэцэнтэй уулзав.

62. Дэй сэцэн өгүүлрүүн: “Есүхэй худ аль хүрэхээр явна?” Есүхэй баатар өгүүлрүүн: “Миний хөвүүний нагац олхуноуд иргэнээс охин гуйхаар явж байна”. Дэй сэцэн өгүүлрүүн: “Энэ хөвүүн чинь нүдэндээ галтай, нүүрэндээ гэрэлтэй хөвүүн байна.

63. Есүхэй худ, би энэ шөнө, нэгэн зүүд зүүдлэв. Цагаан шонхор шувуу, нар сар хоёрыг атган нисэж ирээд миний гар дээр буув” гэж зүүдлэв. Нар сарыг бид нүдээр үздэг билээ. Гэтэл, нар сарыг шонхор шувуу атгаж миний гар дээр буух нь гайхалтай, ямар сайн тохиол учрах болов гэж би бусдад хэлсэн бүлгээ. Есүхэй худ чи, хөвүүн дагуулж ирсэн нь даруй миний зүүдний тайлбар болов. Юун зүүд байх вэ! Танай хиад аймгийн сүлд ирж, зүүдээр дохиолсон ажээ.

64. Манай хонгирад хэдийнээс бусдын нутаг ба хүнийг булаан тэмцэлддэггүй.
    Харь улсыг үл довтлон
    Хацар сайт охидоо
    Хасаг тэргэнд суулгаж
    Хар буур хөллөж
    Хатируулж одож
    Хаан болсон та нарын
    Хатан сууринд дэвшүүлж
    Хамт суулгана.
    Өөр иргэнийг үл тэмцэн
    Өнгө сайт охидоо
    Өлжгэтэй (суудалтай) тэргэнд суулгаж
    Өл буур хөллөж
    Үүсгэж одож
    Өндөр суурь эзлэгчдийн
    Өрөөл хань болгоно.
    Манай хонгирад хэдийнээс хацар гоо хатадтай, өнгө сайн охидтой тул зээгийн зүсээр, охидын өнгөөр явна.

65. Нуган хүүхэд нутгаа эзэмшинэ. Охин хүүхэд өнгө шилэгдэнэ. Есүхэй худ, миний гэрт оч. Надад өчүүхэн охин бий. Та үз” гэж, Дэй сэцэн хэлээд Есүхэйг гэртээ дагуулж аваачив.

66. Есүхэй худ, охиныг үзвэл нүүртээ гэрэлтэй, нүдэндээ галтай охин тул санаанд нийлэв. Түүний нэр Бөртэ гэнэ. Тэмүжинээс нэгэн нас ах, аравтай ажээ.Дэй сэцэний гэрт хоноод маргааш нь охиныг гуйвал, Дэй сэцэн өгүүлрүүн: “Олон удаа гуйлгаж өгвөл эрхэмлэгдэх, цөөн удаа гуйлгаж өгвөл доромжлогдох гэдэг боловч, охин хүний заяа, төрсөн үүдэнд өтлөхгүй тул охиноо өгье. Чи хөвүүнээ хүргэн болгож манай гэрт үлдээ” гэвэл, Есүхэй баатар өгүүлрүүн: “Би хөвүүнээ

орхиё. Миний хөвүүн нохойноос цочимтгой билээ. Эрхэм худ чи, миний хөвүүнийг нохойноос бүү цочуул!” гээд хөтөлж явсан мориор бэлэг өгч, Тэмүжинийг орхиод Есүхэй баатар буцав.

67. Есүхэй баатар, Цэгцэрийн шар талд явж байтал, татаар иргэн хуримлаж байхтай тохиолдоод ам цангах тул хуримд буув. Татаар нар Есүхэйг таньж, “Эрхэм Есүхэй ирэв” гэж хуримд суулгаад, урьдын булаагдсан өшөөг санаж, нууцаар хэлэлцэн, хоолонд хор хольж өгчээ. Есүхэй тэндээс мордож явах замд бие муужирч, гурван хоног арай гэж яваад гэрт хүрч.

68. Есүхэй өгүүлрүүн: “Миний дотор муу байна. Дэргэд минь хэн байна?” гэж асуувал, хонхотаны Чирха өвгөний хөвүүн Мэнлиг (Мэнлиг буюу Мунлиг) ойр байна гэвэл, түүнийг дуудаж өгүүлрүүн: “Хүү минь Мэнлиг чи сонс. Хөвүүн минь балчир билээ. Тэмүжин хөвүүнийг урагт орхиод ирэх замын зуур татаарт хорлогдов. Дотор минь муу байна. Өнчин хоцорсон дүү нараа, бэлбэсэн бэргэнээ асрахыг чи мэд. Тэмүжин хөвүүнийг даруй явж авчир! Хайрт Мэнлиг минь!” гээд наснаас нөгчив.

Үргэлжлэл бий...

To be continued...

Prepared by Dr. S. Erdenebulgan

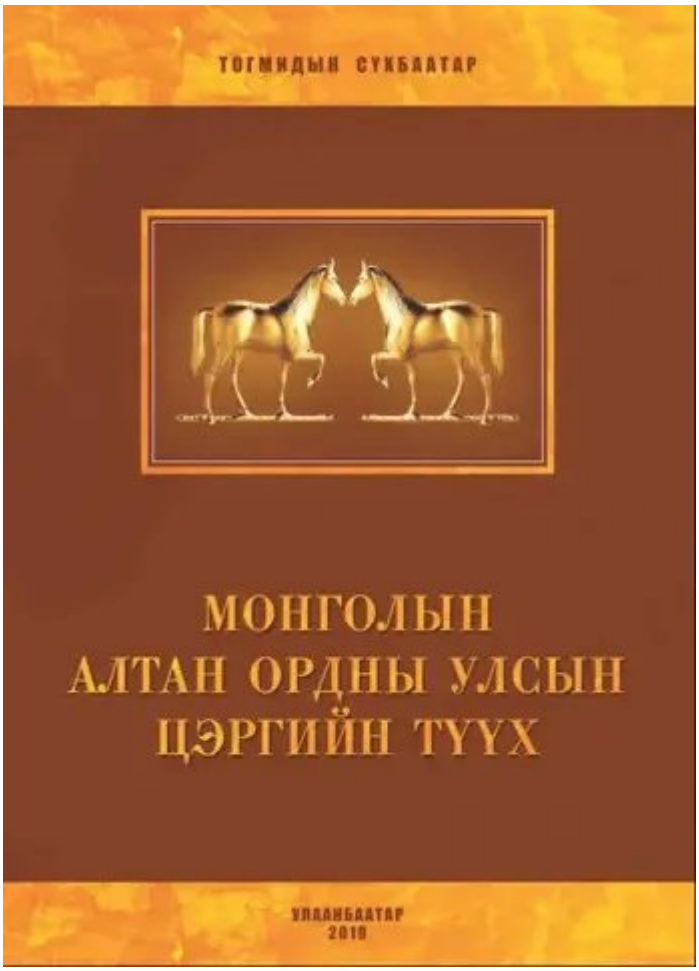
Dr. T. Sukhbaatar

"МОНГОЛЫН АЛТАН ОРДНЫ УЛСЫН ЦЭРГИЙН ТҮҮХ" Энэхүү бүтээлийг эрхэм хүндэт дотно нөхөр, ангийн анд найз, түүхийн ухааны доктор, профессор, дэд хурандаа, Нирун овогт Ванчингийн Дашпунцаг (1978-2017) агсныхаа гэгээн дурсгалд зориулав.

Т.СҮХБААТАР

“МОНГОЛЫН АЛТАН ОРДНЫ УЛСЫН ЦЭРГИЙН ТҮҮХ”

Энэхүү бүтээлийг эрхэм хүндэт дотно нөхөр, ангийн анд найз, түүхийн ухааны доктор, профессор, дэд хурандаа, Нирун овогт Ванчингийн Дашпунцаг (1978-2017) агсныхаа гэгээн дурсгалд зориулав.

өмнөтгөл

Уншигч та бүхний өмнө түүхийн ухааны доктор Цэцэн Сартуул Шүлэгч Тогмидын Сүхбаатарын “Монголын Алтан ордны улсын цэргийн түүх” ном хэвлэгдэж очоод байна.

Энэхүү ном бол залуу судлаач Т.Сүхбаатарын хоёрдахь бүтээл бөгөөд Алтан ордны улсын түүхийн судалгаагаар Монголд хэвлэгдсэн хоёр дахь, Алтан ордны улсын цэргийн түүхээр гарч буй анхны бүтээл болно.

Монголын эзэнт гүрний баруун жигүүр болох түүхэнд Алтан ордны улс хэмээн алдаршсан Зүчийн улс нь евразийн орон зайд өөрийн нөлөөгөө тогтоон 300 жил оршин тогтнохдоо өөрийн гэсэн аугаа их соёлын ул мөрийг үлдээжээ. Өнөөгийн Оросын орны хүчирхэг нэгдмэл байх эх үндсийг Зүчийн улсын үед л бий болгосон гэдэгтэй судлаачид санал нэг байдаг.

Монголчуудын вассал байх үед л Орос үндэстэн нэгэн нэгдмэл улс болж төлөвшин, Зүчийн улсаас аж ахуй, соёл, эдийн засаг, засаг захиргаа, төрийн бүтэц зохион

байгуулалт, цэргийн урлаг, зэвсэглэл, цэргийн бүтэц зохион байгуулалт зэрэг маш зүйлсийг өвлөн авч өөрийн болгожээ.

Т.Сүхбаатарын Алтан ордны улсын цэргийн түүх бүтээл бол дан ганц цэрэг дайны түүхийг өгүүлээд зогсохгүй Зүчийн улсын үүсэл хөгжил, нэршил, засаг захиргааны зохион байгуулалт, төрийн бүтэц, аж ахуй соёл, шашин шүтлэг, соёл иргэншлийг бүгдийг судлан гаргасан анхны бүтээл болсон гэж үзэж байна.

Монголд Алтан ордны улсын түүхийн судалгаа өнөөдөр дөнгөж эхлэлийн шатандаа явж байна. Энэ талаар дагнан судалдаг судлаач гэвэл Т.Сүхбаатараас өөр хараахан үгүй байна. Т.Сүхбаатарын энэ бүтээл нь цаашид Алтан ордны улсын түүхийн судалгаанд томоохон хувь нэмэр оруулах бөгөөд шинжлэх ухаанд оруулж буй ач холбогдол нь ч нэн өндөр юм.

Цаашид энэ Алтан ордны улсын түүхээр дэлгэрэнгүй судалгаа явуулахаар залуу судлаач маань төлөвлөж байгаа бөгөөд тус улсын түүхийг аж ахуй, соёл иргэншил, шашин, худалдаа, эдийн засаг гэх зэргээр цуврал судалгааны бүтээл гаргаж байгаагийн эхлэл юм. Эдгээр нь Алтан ордны улсын түүхийн судалгааны нэгэн цуврал бүтээл болж нийтийн хүртээл болно.

Уг бүтээл нь докторын зэрэг хамгаалах ажлын хүрээнд бүтээгдсэн бөгөөд хамгаалуулах зөвлөлөөс тавьдаг шаардлагын дагуу хязгаарлагдмал хүрээнд бичигдсэн гэдгийг уншигч та бүхэн ойлгоно биз ээ.

Түүхийн ухааны доктор Ж.Базарсүрэн

МОНГОЛЫН АЛТАН ОРДНЫ УЛСЫН ТҮҮХИЙН СУДАЛГАА

Монголын эзэнт гүрний салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг болох Зүчийн буюу “Алтан ордны улс” хэмээх улсын түүх олон орны эрдэмтэн судлаачдын анхаарлын төвд байж, эрдэм судлалын олон тооны бүтээл туурвигдсаар иржээ.

Монгол Улсад анх 1954 онд хэвлэгдсэн “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх”-ийн нэгэн ботид “Алтан ордны улс”-ын талаар цухас боловч дурдсан нь энэ сэдвээр манайд гарсан албан ёсны түүхийн эхлэл болсон бөгөөд 1966-1969 онд хэвлэгдсэн “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх”-ийн гурван ботийн III ангийн дөрөвдүгээр бүлэгт “Алтан ордны улс” гэсэн тусгай зүйл оруулж, тав, зургаадугаар бүлэгт уул сэдэвтэй холбоотой асуудлуудыг мөн товч тусгажээ. Гэвч тэр бүхэнд гагцхүү Марксист-Ленинист үзэл суртлын үүднээс хандсан, тухайн үед Алтан ордны улсын түүхийг тусгайлан судлах мэргэжлийн түүхчид дутмаг байсан зэрэг нь өнөөгийн өнцгөөс харахад учир дутагдалтай дүгнэлтүүдийг хийхэд хүргэжээ.

Монголын нийгэмд 1990-ээд оноос гарсан өөрчлөлт, ардчилсан хувьсгалын нөлөөгөөр түүх бичлэгт ч аливаа үзэл суртлаас ангид орших шинэ үе эхэлж, урьд өмнө

хязгаарлагдмал байсан сэдвүүдээр шинжилгээ, судалгааны ажил хийгдэх болж, олон тооны бүтээл, туурвил гарах болсон билээ.

Батлан хамгаалахын эрдэм шинжилгээний хүрээлэнгээс (хуучнаар “Цэргийн эрдэм шинжилгээний хүрээлэн”) эртний монгол цэргийн түүхийн судалгааг 1950-иад оны сүүлч, 1960-аад оны эхнээс албан ёсоор эхлүүлж, 1996 онд “Монгол цэргийн түүхийн товчоон” хэмээх хоёр ботийг хэвлүүлжээ. Түүнд Зүчийн буюу “Алтан ордны” улсын цэргийн байгуулалтын тухай тусгайлсан бүлэг, зүйл байхгүй ч “Чингис хаан, түүний залгамжлагчдын аян дайн”-ыг бодитойгоор үнэлж цэгнэхдээ “Алтан ордны улс”-ын аян дайны талаар тусгай зүйлийг оруулсан нь шинэлэг зүйл байв.

“Төрт ёс, хаадын сан” төрийн бус байгууллагаас 1999-2000 онд “Монгол хаад” цуврал бүтээлүүдийг хэвлүүлсний дотор доктор С.Товуудорж “Зүчи хаан”, доктор Д.Цахилгаан, С.Лочин нар “Бат хан”, “Алтан ордны хаад” хэмээх хоёр бүлэг бүхий томоохон бүтээлийг туурвижээ. Гэхдээ эдгээр нь судалгааны зохиол гэхээсээ илүүтэй “Нийтлэл”-ийн хэлбэр давамгайлсан бүтээлүүд болжээ.

Монгол Улсын Шинжлэх ухааны академиас 2003 онд эрхлэн гаргасан “Монгол Улсын Түүх”-ийн таван ботид Алтан ордны улсын талаар урьд өмнөхөөс илүүтэй дэлгэрэнгүй тусгаж шинэчилсэн дүгнэлт хийжээ. Гэвч цэргийн түүхийн талаар бага тусгасан байна.

Доктор Ч.Чойсамба агсан 2003 онд “Бат хааны байлдан дагуулалт” хэмээх бүтээл хэвлүүлсэн бөгөөд тэр нь Бат хан гэж хэн байсан, түүний хийсэн аян дайнууд, тухайлбал Монгол, Орос цэрэг анх нүүр тулсан Калка голын байлдаанаас эхлээд Бат ханы удирдлагаар орос, европын олон хот цайзыг дайлсан аяны тухай өгүүлж, орос төвтэй үзлээс ангид, бодитой үнэлэлт, дүгнэлт хийхийг оролдсон, түүхийн судалгааны бус нийтлэлийн шинэлэг туурвил болсон байна.

Их Монгол Улсын 800 жилийн ойд зориулж ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгээс 2006 онд Монголын эзэнт гүрний түүхийн таван боть номыг хэвлүүлж гаргасны нэг нь доктор С.Цолмонгийн бичсэн “Монголын Алтан ордон улс” хэмээх нэгэн сэдэвт бүтээл байв. Уг бүтээл нь энэ сэдвээр туурвисан нэгэн сэдэвт анхдагч бүтээл болсон юм. Түүнд Бат ханы аян дайнаас эхлээд Алтан ордны улсаас эзэнт гүрний бусад улс болон Орос, гадаад орнуудтай харилцаж байсан түүх, эдийн засаг, худалдаа, зам харилцаа, хотуудын хөгжил болон Алтан ордны улсын мөхөл, түүнээс орос орны хөгжилд үзүүлсэн нөлөөллийн талаар тодорхой өгүүлж, Алтан ордны улсын түүхийн судалгааны хүрээн дэх “Орос төвтэй үзэл”-д шүүмжлэлтэй хандаж, шинжлэх ухааны үндэслэлтэй, бодитой дүгнэлт хийжээ. Мөн 2008 онд академич Ш.Бира Алтан ордны улсын соёлын тухай өгүүлэл бичиж нийтлүүлсэн байна.

БХЯ-ны Шинжлэх ухаан-технологийн зөвлөлийн захиалгаар 2010-2012 онд Батлан хамгаалахын эрдэм шинжилгээний хүрээлэнгийн Цэргийн түүх судлалын төв (судалгааны ажлын удирдагч Үндэсний батлан хамгаалахын их сургуулийн профессор, доктор (Sc.D) Х.Шагдар, гүйцэтгэгч Г.Ариунболд) “Алтан ордны цэрэг” сэдвээр судалгааны ажил гүйцэтгэсэн нь монгол цэргийн түүхийн салбар дахь энэ чиглэлийн судалгааны ажлын эхлэл болсон билээ. Түүнээс гадна профессор, доктор Х.Шагдар “Энэ дэлхийд эгнэшгүй

эцэг, хүү гурван жанжин: Сүбээдэй, Урианхадай, Ачу” бүтээлдээ кибчагийн тал, Булгар, Орос, Европт Сүбээдэй баатрын хийсэн аян дайны талаар өгүүлж үнэлэлт, дүгнэлт өгсөн байна. Мөн Үндэсний батлан хамгаалахын их сургуулийн профессор, доктор Ж.Базарсүрэн “Калка голын тулалдаан”, “Мартагдсан ялалт буюу Ворскла голын тулалдаан”, “Их Монгол Улсын цэргийн агсамж”, “Кибчагчин аян хийгээд Легница-гийн тулалдааны учир холбогдлын тухайд” зэрэг Зүчийн (Алтан ордны) улсын цэрэг, дайны түүх, зэр зэвсэгтэй холбоотой сэдвээр судалгааны өгүүллүүд бичиж хэвлүүлжээ.

Профессор, доктор (Sc.D) Ш.Паламдорж өөрийн бүтээлдээ XIII зууны үеийн монгол цэргийн урлагийн үндэс, дайн байлдаанд бэлтгэх, байлдах арга ухаан болон байлдааны хангалтын асуудлыг стратеги, тактикийн түвшинд авч үзэж, өнөө үеийн цэргийн урлагийн үндсэн зарчмуудаар тэдгээрийн агуулгыг илэрхийлсэн байна.

Харин гадаадын олон судлаач Алтан ордны улсын түүхийг өөр өөрсдийн үзэл суртал, эрх ашгийн үүднээс судлан тайлбарласаар байгаа бөгөөд ялангуяа ОХУ-д энэ талаарх судалгаа эрчимтэй хийгдсээр байна.

Түүхэнд Чингис хааны гүйцэтгэсэн үүрэг болон Монголын эзэнт гүрний түүхийн болон Орос дахь Монголын нөлөөллийн тухайд бодитой үнэлэлт өгснөөрөө Н.М.Карамзин, Н.И.Костомаров, Н.А.Полевой, Н.Я.Данилевский, К.Н.Леонтьев, М.С.Грушевский нар онцгой ач холбогдол өгч байв. И.Н.Березин, В.В.Григорьев, М.И.Иванин, В.В.Бартольд, В.Я.Владимирцов нарын бүтээлүүд онцлог юм. Ийм байр суурийг “Евразийхан” хэмээх нэр авсан Оросын судлаач Н.С.Трубецкой, П.Н.Савицкий, Г.В.Вернадский, Эрэнжен Хара Даван нар үргэлжлүүлсэн бөгөөд тэд Орос улсын хөгжилд Монголын эзэнт гүрний үзүүлсэн дэвшилтэд нөлөөг онцгойлон тэмдэглэж ирсэн байна.

Харин Зөвлөлтийн Марксист-Ленинист түүхчид Европ төвт үзэл, Их Оросын шовинист үзлийн үүднээс Монголын эзэнт гүрний түүхийг судлах болсон бөгөөд Орос орны улс төрийн нэгдэл, эдийн засаг, соёл, хот байгуулалт, худалдаа, зам харилцаа, гар урлалын хөгжилд Алтан ордны улс ямар ч нөлөө үзүүлээгүй, монголчууд Орос орныг үгүйрүүлэн хоосруулж, Баруун Европын орнуудаас олон зуун жилээр хоцрогдуулсан хэмээх үзлийг баримтлах болсон билээ. Үүнд И.Н.Болтин, С.М.Соловьев, В.О.Ключевский, В.Т.Пашуто, М.И.Тихомиров, В.В.Каргалов, Л.В.Черепнинболон бусад олон түүхч хамаарна.

Гэвч тэр үед түүхийг үнэн зөв байдлаар харуулсан бүтээлүүд ч бас гарч байсныг үгүйсгэж болохгүй. Алтан ордны улсын түүхийн бодит судалгаанд Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский, А.Н.Насонов нарын бүтээлүүд чухал хувь нэмэр оруулсан юм. “Шинэ Евразийнхны урсгал”-ыг үндэслэгчийн нэгэн болох Л.Н.Гумилев Монголын эзэнт гүрний түүхийг бодитойгоор авч үзэж, түүхийг мушгин гуйвуулах явдлыг илчлэн няцаах оролдлого хийж байсан билээ.

1990-ээд оноос хойш Оросын зарим судлаач эх орныхоо түүхийн бүхий л үе, түүний дотор Оросын түүхэн дэх “Монголын үеийн” түүхийг аль болох бодитой авч үзэх талаар чармайх болсон нь ажиглагдаж байна. Үүнд, юуны өмнө Э.С.Кульпин, В.И.Пантин, В.В.Трепавлов, В.Л.Егоров, Ю.С.Худяков, Л.Ф.Недашковский, Ю.В.Кривошеев, Р.П.Храпачевский, А.Б.Широкорад, Ю.В.Мизун, Н.А.Макаров, А.Г.Юрченко, А. Доманин

зэрэг олон судлаачийн бүтээлийг дурдаж болно.

Алтан ордны улсын цэргийн түүх судлалаар ОХУ-д И.А.Воронцов, А.А.Сланов, И.М. Миргалеев, Г.Г.Хафизов, Ф.М.Ибятов, Е.И.Сусенков нар диссертац бичиж эрдмийн зэрэг хамгаалжээ.

Алтан ордны улсын түүхийн судлагдахууны хувьд авч үзвэл урьдын адил ихэвчлэн оросын сурвалж бичиг, археологийн эх хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлаж байгаа боловч зарим эрдэмтэн европ, орос болон перс, араб, тэр ч байтугай монгол эх сурвалжийг өргөнөөр ашиглахыг хичээх болсон нь шинэ хандлага гэж болохоор байна.

Гэвч Алтан ордны улсын түүхийг гуйвуулж, орос төвт үзлийн үүднээс тайлбарлах оролдлого урьдын адил ихээхэн хүчтэй хэвээр байсаар байгаагаас гадна сүүлийн үед украин, казах, татаар төвт үзлийн үүднээс хандах үзэгдэл ч гарах болов.

Алтан ордны улсын түүхийн судалгааны нэгэн гол төв нь Татарстан болж, Казаны Их сургуульд Алтан ордны улсын түүхээр М.А.Усманов, М.З.Закиев нарын зэрэг судлаач дагнан ажиллаж байна. Гэхдээ татаарууд Алтан ордны улсыг өөрийн өвөг дээдсийн улс гэж үзэж, зарим нь Оросоос салан тусгаарлах үзлийн үндэс суурь болгохыг хүртэл оролдох болов. Тэгээд ч татаарууд бүр хожуу буюу XVIII сүүлч-XIX зууны эхэн үед гарч ирсэн (зохиосон) “Татаро-Монгольское иго” гэх нэр томьёог ашиглах хандлага сүүлийн үед давамгайлах болсон тул 2015 оноос ОХУ-д түүнийг өөрчлөн “Татар” гэх нэрийг нь хасч “Алтан ордны дарлал” (“Золото-Ордынское иго”) гэх нэр томьёог хэрэглэхээр албан ёсны шийдвэр гаргажээ.

Татаруудаас гадна Алтан Ордны улсын түүхийг казах, башкир зэрэг улс ч өмчлөхийг оролдсоор байна. Тухайлбал Казахстан улсын, Л.Н.Гумилевын нэрэмжит “Евразийн үндэсний их сургууль” голлох үүрэгтэй оролцож, судалгаа шинжилгээний ажлаа эрчимжүүлэн нэгэн сэдэвт бүтээлүүд хэвлэн гаргаж, эрдэм шинжилгээний хэд хэдэн хурлыг зохион байгуулж, илтгэл, өгүүллүүдийн эмхтгэл гаргаж нийтийн хүртээл болгож буй ажээ.

Гэхдээ ихэвчлэн түүхийн баримтуудыг казахын хэт даврууүндэсний үзлээр, өрөөсгөлөөр тайлбарлаж, Чингис хааныг казах үндэстэн гэхээр үл барам, одоогийн монголчуудыг Чингис хаантай огтхон ч хамаагүй, харин ч казахууд илүү ойр, удам угсаа нь гэх талын “судалгаа шинжилгээ” хийж сурталчилсаар байна.

Жишээ нь, Казахстаны түүхч Кайрат Закирьянов “Чингис хааны түрэг дууль” гэх номдоо тэр үед нүүдэлчин байсан бүх үндэстнийг монгол гэж нэрлэдэг байсан. Үгчилбэл, “Манкулам” гэж сонсогдох нь нүүдэлчин гэсэн утгатай гэж тайлбарлаж... Зөвхөн мөнх хөх тэнгэрийг шүтэж, өөр шашныг үгүйсгэсэн хойд ба зүүн зүгт нүүдэллэсэн хүмүүсийг манкулам гэж нэрлэдэг байсан...Тэд өнөөгийн Монголын нутаг дэвсгэрт амьдарч буй ард түмэн биш” гэсэн байх бөгөөд энэ мэт казахчилсан түүхийг казахстан даяар тархааж, улмаар түүнд нь гадаадынхнаар үл барам монголын казахууд ч итгэж эхэлж буйг интернетийн сайтуудад олноор тавигдсан зүйлүүд харуулж байна.

Бас Казакстаны судлаач А.Ш.Кадырбаев гэхэд Алтан ордны улс бол Монголынх биш, харин Түрэгийн улс хэмээн батлах оролдлого хийсэн байгаа нь дээрхтэй “агаар нэг” байна.

Алтан ордны улсын сэдвээр сүүлийн үед өрнөдийн түүхчид судалгаа шинжилгээ цөөнгүй хийж, нэгэн сэдэвт бүтээл олноор туурвих болов. Үүнд: С.Ж.Тарнбулын “Монголчууд”, Тимоти Мэй-ийн “Монголчуудын цэргийн урлаг”, Ричард А.Габриелийн “Чингис хааны цэргийн жанжин чин зоригт Сүбээдэй”, ХБНГУ-ын судлаач Б.Шпулерийн “Алтан ордны улс”, В.Хайссигийн удирдлагаар туурвисан “Монголчууд: түүх, соёл” хамтын бүтээл, Израилийн түүхч Рювен Амитай-Прейссийн “Монголчууд ба мамлюкууд: Мамлюк, Ил хаадын дайн. 1260-1281” болон Ж.Саундерс, Е.Филлипс, Л.Куонтен, Д.Флетчер, Ч.Галперин, Т.Олсен, П.Брент, Ж.Ведерфорд, Д.Морган, С.Эдшед нарын зэрэг олон судлаачийн ном бүтээл хэвлэгдэн гарсаар байна.

Гэвч дээр дурдсан бүтээлүүдэд Зүчийн (Алтан ордны) улсын цэргийн түүхийн талаарх судалгаа хангалтгүй туссан байгаа нь бидний зүгээс энэхүү судалгааг хийх нэгэн үндэслэл болсон юм. Бид энэ бүтээлдээ Зүчийн (Алтан ордны) улсын үүсэл хийгээд түүний нийгэм, эдийн засаг, улс төрийн тухай, мөн Алтан ордны улсаас гадаад улс оронтой харилцаж байсан харилцаа, цэргийн бүтэц зохион байгуулалт, цэргийн зэр зэвсэг, байлдах урлаг, байлдан дагуулалт хийгээд орос болон бусад улс оронд Алтан ордны улсаас үзүүлсэн нөлөөлөл зэрэг асуудлыг хамруулан авч үзлээ.

Гэвч энэхүү бүтээл нь докторын диссертацийн сонгож авсан сэдвийнхээ хүрээнд хязгаарлагдмал шинжтэй бичигдсэн бөгөөд цаашид Зүчийн (Алтан ордны) улсын түүхийг бүхэлд нь хамруулан судлах ажлын эхлэл төдий гэдгийг уншигч түмэн ойлгох буй за хэмээнэ.

Тэргүүн хэсэг

ЗҮЧИЙН (АЛТАН ОРДНЫ) УЛС

§ 1. ЗҮЧИЙН (АЛТАН ОРДНЫ) УЛС БАЙГУУЛАГДСАН ТҮҮХ

ливаа улс гүрний оршин тогтнохуйн гол нэг тулгуур багана нь цэрэг байдаг. Тухайн улсын цэрэг буюу зэвсэгт хүчин хэр хүчтэй байхаас түүний тусгаар тогтнол, аюулгүй байдал ихээхэн хамаардаг. Нөгөө талаар ямархуу зэвсэгт хүчинтэй байх нь улс гүрний удирдлагын баримталж буй цэрэг-улс төрийн бодлого, цэргийн номлолын шинж чанар, дэлхий дахины болон бүс нутгийн цэрэг-улс төрийн ерөнхий төлөв, тухайн цагийн байдал, үйлдвэрлэх хүчний хөгжлийн түвшин, эдийн засгийн чадавх, нутаг дэвсгэрийн газар зүй, цаг уурын онцлог, хүн амын, түүний дотор цэргийн насныхны тоо, бодгалийн өвөрмөц шинж, амьдрал ахуйн хэвшлээс үүдэлтэй төрөлхийн авьяас чадвар, мөн түүнчлэн болзошгүй дайсан хийгээд дайн, байлдааны шинж чанар, тэр бүхэнтэй холбоотойгоор улс орны удирдлагаас боловсруулан хэрэгжүүлж буй цэрэг-улс төрийн бодлого зэрэг олон хүчин зүйлээр тодорхойлогдоно.

Мөн тухайн улс гүрэн олон улсын ямар эвсэл холбоонд хамаарагдаж буй болон бүс нутаг, хил залгаа улсуудын цэрэг-улс төрийн бодлого, чадвар чадавх ихээхэн хэмжээгээр нөлөөлдөг.

Цэргийн байгуулалтад улс гүрний цэргийн аж үйлдвэрийн салбарын чадавх, батлан хамгаалах салбарт хамаарах материалын болон хүний нөөц, түүний хуваарилалтын тогтолцоо ихээхэн нөлөөтэй. Мөн цэргийн эрдэм ухааны хөгжил, тээвэр холбоо, хүн амын цэргийн бэлтгэл, тэр ч байтугай тухайн үндэстэн, угсаатны төрөлх бодгалийн шинж чанар, чадавх, амьдрал ахуйн хэв шинж ч чухал нөлөө үзүүлдэг.

Зүчийн (Алтан ордны) улс, түүний цэргийн хувьд ч энэ бүх хүчин зүйл шууд нөлөөлж байсан нь дамжиггүй бөгөөд харин судлаачид өнөөг хүртэл энэ өнцгөөс харж шинжилгүй ирснээс түүнтэй холбоотой олон асуудал, түүний дотор улс байгуулагдсан он цагаас эхлээд цэргийн байгуулалтын онцлог, түүний дотор цэргийнх нь хүн хүчний тоо, зэр зэвсэг, цэргийн урлаг буюу стратеги, тактик, дайн байлдаан, ялалт, ялагдал зэрэг бараг бүхий л зүйлийг тодотгон тодорхойлох шаардлага тулгарч байна. Гэхдээ эл сэдвийг судалж тодорхойлох нь урт удаан хугацаа, нөр их хүчин чармайлт, олон хүний хүчин зүтгэл шаардах ажил бөгөөд эл бүтээл түүний эхлэл төдий гэдгийг хүлцэл өчин дурдах нь зүйтэй буй за.

Улс байгуулагдсан он цагийн тухайд. Евразийн өргөн уудам тал нутагт төвхнөсөн Зүчийн “Алтан ордны” улс” байгуулагдсан цаг хугацааг Оросын ихэнх судлаач 1242-1243 оноор авч үздэг. Гэвч зарим судлаачид Зүчи өөрийн улсыг бий болгох үндсийг 1224 оноос тавьсан, эсвэл Бат ханыг төр барьсан 1227 оноос, Бэрх ханыг төр барьсан цагаас эхлэн үзэх ёстой гэх мэтээр санал зөрөлдөх нь цөөн бус байдаг. Тэр ч бүү хэл ОХУ-ын Татарстан улс Алтан ордны улс байгуулагдсан цаг хугацааг 1269 оноор тооцон 2019 онд 750 жилийн ойг нь тэмдэглэхээр болж байна.

Оросуудын баримталж буй 1242-1243 оны үед Алтан ордны улс аль хэдийнээ байгуулагдчихсан байсан бөгөөд монголчууд Кибчагийг дайлж, өрнө зүг мордсон дайны хөлд орос орон өртөж, улмаар тэрхүү их аян дайн дууссаны дараа Оросын ялагдан дийлдсэн олон ноёдын (ванлиг) улсууд Алтан ордны улсын түшмэг улс болж алба барих болсон цаг үеэс эхлэн тооцож буй нь тодорхой байна. Өөрөөр хэлбэл тийм улс байдгийг оросууд мэдэрч эхэлсэн үеэсээ тооцож байгаа хэрэг юм. Мөн Татарстаны тооцож буй 1269 онд Алтан ордны улс байгуулагдаад улс болон төлөвшиж Мөнх-Төмөр хан төр барьж байсан цаг үе юм.

Сурвалж бичгүүдийн мэдээг харьцуулан үзэхэд Батыг Зүчийн буюу “Алтан ордны улсыг үндэслэн байгуулагч гэж үзэх нь учир дутагдалтай нь тодорхой байх агаад харин улсыг төвшитгөн засагч, залгамжлагч гэж үзэх нь үнэнд нийцнэ.

Судлаачид Алтан ордны улс байгуулагдсан, түүнчлэн энэ улсад Бат хан төр барьж эхэлсэн он цагийн тухайд хоорондоо зөрөөтэй хэд, хэдэн оныг санал болгодог. Үүнд, хамгийн эртнийх нь 1236 оныг дурдсан байх бөгөөд тэгэхдээ Бат хан Ижил мөрний Булгаруудыг байлдан дагуулсан үетэй холбож үзжээ. Мөн 1240 он буюу Киев хотыг эзлэн авсны дараа байгуулагдсан, эсвэл өрнийн дайнаас буцаж ирсэн 1242- 1243, оныг санал

болгодог. Гэхдээ дийлэнх олонх нь “Алтан ордны улс ”-ыг 1242 онд байгуулагдсан гэж үзсээр өнөөг хүрчээ. Энэ бүхэн нь Зүчи өөрт ногдсон газар нутаг дээрээ 1242 оноос өмнө нь улс гэрээ байгуулчихсан байсныг санаатай, санаандгүй ямар нэг хэлбэрээр үл тооцсон гэсэн үг. Харин Оросын түүхч М.Г.Сафаргалиев Алтан ордны улсын эх үүсвэр нь Зүчийн өөрийнх нь байлдан дагуулсан “ойн ард түмнүүд”-ын суудаг газар нутгийг Чингис хаан ууган хүүдээ захируулахаар хуваарилж өгсөн 1208 оны хавьд тавигдсан гэж тэмдэглэсэн байдаг.

Чингис хаан 1206 онд ихэнх Монгол аймгуудыг нэгтгэн Их Монгол Улсыг байгуулсан хэдий ч монгол үндэстний өөр нэгэн салбар болох “Ойн иргэд” тусгаар үлдээд байсан билээ. Тиймээс их хаантан тэдгээр иргэнийг төвшитгөхөөр 1207 онд ууган хөвүүн Зүчийг дайлаар илгээжээ. Харин Зүчи тийн одоод ямар нэг дайн байлдаан хийлгүйгээр Ойрад, Буриад, Баргуд, Урсуд, Хабханас, Ханхас, Тубас (Туба) -ыг оруулаад, түмэн Хиргис, Шибир, Кэшдим, Байид, Тухас, Тэнлэг, Төгэлэс, Таш, Бажигидаас инагш (нааш) ойн иргэнийг дагаар оруулан ирсэн тул Чингис хаан түүнийг ихэд сайшаан “Хөвүүдийн минү ах, чи гэртээс сая гарч, мөр сайт, одсон газраа эр, агтыг үл шарган, үл зовоон, өлзийт ойн иргэнийг оруулж ирэв, чи. Иргэнийг чамд өгсү” хэмээн зарлиг болов гэж Монголын нууц товчоонд өгүүлжээ.

Түүний өмнө 1206 онд Чингис хаан зарлиг болж эх, хөвүүд, дүү нартаа улс иргэнийг хувааж өгөх үедээ “Хөвүүдийн минь ах Зүчи биз” хэмээгээд есөн мянган иргэн өгч...,Зүчид мөн “Хунан, Мөнхэгүр, Хэтэ гурвыг түшив”гэсэн буй. Тэгэхээр Алтан ордны улсыг анх байгуулагдах үед түүнд хувь болгон өгсөн иргэнээс гадна түүнд түшин хавсаргасан гурван ноён гурвуул өөр өөрсдийн харьяат иргэнтэйгээ хамаарагдаж байсан нь тодорхой. Тэр тусмаа Хунан, Хэтэ нар мянганы ноёд тул наанадаж мянга, мянган цэрэг гаргах хэмжээний өрх айлтай, Мөнхэгүр ч бас том ноён байсан тул цөөн бус цэрэг, ардтай байсан нь ойлгомжтой. Тэр бүгдийг оруулан тооцвоос Зүчи наанадаж 1 түм орчим цэрэгтэй байсан болж таарах бөгөөд 1207 онд дагаар оруулсан ойн иргэдийг оролцуулвал бүр илүү тоо гарна. Рашид ад-Дины “Шашдирын чуулган”-д “Зүчи Хорезмыг (Сартуулыг) ялсны дараа өөрийн аураг байсан Иртышийг зүглэж орддоо ирсэн ажгуу”...“Түүнийг (Зүчийг) болоод Чингис хааныг тэнгэрт хальсны дараагаар Өгэдэй хаан ширээнд залрахдаа Зүчи хан, түүний үр садад эзэлсэн газар орныг нь эзэмшүүлэхээр өмнө гаргасан Чингис хааны зарлиг дагаж, тэдгээр хан хөвүүд ч дэм дэмэндээ уг айлдлыг гүйцэлдүүлсэн бөлгөө” гэсэн байна.

Эдгээр баримтаас харахад Зүчи анх 1206 онд өөрийн хувь есөн мянган иргэнээс гадна харьяат ноёдын албат болох багагүй тооны хүн ам бүхий эзэмшил газар нутагтай болж, дараа жил нь ойн иргэдийг амжилттай дайлснаар дээр дурдсанчлан Ойрад, Буриад, Баргуд, Урсуд, Хабханас, Ханхас, Тубас (Туба), түмэн Хиргис, Шибир, Кэшдим, Байид, Тухас, Тэнлэг, Төгэлэс, Таш, Бажигидаас инагш ойн иргэнийг эрхшээх болсноор өөрийн гэсэн улсыг байгуулж, түүнийг нь Өгэдэй хаан Их Монгол Улсын хан ширээнд суумагцаа баталгаажуулсан ба улсын төв нь Иртыш орчим байсан байна. Сартуултай хийсэн долоон жилийн дайнд монголчууд ялсны үр дүнд Алтан ордны улсын хил хязгаар улам ихээр өргөжин тэлж Кибчакийн тал (Дешт-и-Кибчаг), Иртыш мөрнөөс Карпатын уул хүртэлх газар нутаг түүнд хамаарах болжээ.

Улмаар 1227 онд Зүчи ханыг нас барахад хоёр дахь хүү Бат нь түүний орыг залган улсынхаа хан ширээнд өргөмжлөгджээ. Зүчийн эзэмшил улс түүнээс хойш Монголын эзэнт гүрний бүрэлдэхүүн улс хэлбэрээр оршин тогтнож байсан бөгөөд харин Мөнх-Төмөр ханы үе буюу 1270-аад оны эхнээс харьцангуй бие даасан тусгаар бодлого баримтлахыг эрмэлзэх болж, эзэнт улсдаа хэлбэрийн төдий хамаарах хандлага хүчээ авах эхлэл тавигджээ гэж үзэж болохоор байна.

Иймээс Алтан ордны улсын байгуулагдсан цаг хугацааг 1206 оноос эхлэн тооцох юм бол 1206-1502 он хүртэл Зүчийн буюу Алтан ордны улсын оршин тогтносон хугацаа 296 жил буюу бараг 300 гаруй жил болж байна.

Эцэст нь Алтан ордны улсын оршин тогтносон хугацааг:

1. Чингис хааны зарлигаар Зүчи өөрийн улсыг байгуулж, эзэн суусан үе (1206-1227 он);

2. Бат хан өргөмжлөгдөж, Алтан ордны улс хил хязгаараа өргөжүүлэн тэлсэн үе (1227-1242 он);

3. Тус улсын хөгжил цэцэглэлтийн “Алтан” үе (1242-1359 он);

4. Алтан ордны улсын задрал, бутрал, мөхсөн үе (1360-1502 он) гэж үечлэх нь илүү оновчтой гэж үзэж байна. Гэвч судлаач миний энэ үечлэл нь туйлийн цор ганц баталгаа нотолгоо биш тул та бүхэн авах гээхийн ухаанаар хандана уу?

Улсын нэрийн тухайд. Алтан ордны улсын түүхийг 1870-аад онд анхлан судалсан хүмүүсийн нэг болох Г.С.Саблуков улс үндэслэх хэргийг Чингис хааны ахмад хүүтэй холбосон нь учиртай бөгөөд Батын үе, бүр Бэрхийн үед ч “Кипчакийн хант улс” Монгол гүрний хувь улс болж явсан болохоос бие даасан улс байгаагүйг тэрээр тэмдэглэжээ. Алтан ордны улсын тухай Марко Поло “Барууны татарууд” гэж дурджээ.

В.В.Бартольд, R.Grousset, Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский, М.Г.Сафаргалиев нар өрнийн их аян дайны үр дүнд “Батын хаант улс” бий болсон гэж алдаатай дүгнэсэн. Харин Г.Г.Хафизов, Мыськов нарын орчин цагийн судлаачид “Алтан ордны улс ” хэмээх зөв нэрийг хэрэглэх болсон.

Монголын эзэнт гүрний бүрэлдэхүүнд багтаж асан томоохон улсын нэгэн болох Чингис хааны ууган хүү Зүчийн (Жочийн ч гэх нь бий) байгуулсан улсыг монголчууд хан эзнийх нь нэрээр “Зүчийн улс” гэдэг байсан нь сурвалж бичгүүдээс тодорхой харагдаж байгаа бөгөөд хожим нь төр барьж байсан удмынхны нь нэрээр Батын улс, Бэрхийн улс гэх мэтээр ч нэрлэж байв.

Харин оросууд “Государство Монголо-татар (Монгол-татаарын улс)”, “Татары (татаарууд)”, Кипчакын хаант улс гэж нэрлэдэг байсан ба монголчууд ханыхаа хүрээ буюу нийслэлийг “Ханы ордон”, “Орд” гэж ярьдаг байснаас улбаалан хоорондоо бас товчоор “Орда” гэж ч нэрлэдэг байжээ. Мөнх-Төмөр ханаас оросын сүмийн хамба лам нарт илгээсэн зарлигт “Кипчакын хаан” гэсэн үг гардагаас улбаалан кипчакын хаант улс гэж нэрлэжээ.

Дундад эртний түрэг угсааны улс аймгууд Алтан ордны улсыг “Улу Улус (Их улс)” гэдэг байсан ба баруун Европын сурвалжуудад “Comania (Коман улс)”, “Dasht-i-Qifchag” (Дашт–и–Кибчаг буюу Кибчагийн талын улс) гэх мэтээр нэрлэж иржээ. Харин “Алтан ордон (Золотая Орда)” гэдэг нэр томьёог анх 1566 онд хэвлэгдсэн “Казаны түүх (Казанская история)” хэмээх бүтээлдээ нэр нь үл мэдэгдэх нэгэн орос зохиогч хэрэглэсэн байх бөгөөд түүнээс хойш оросын түүхчид “Золотая орда” гэх нэр томьёог хэрэглэх болж, түүний нөлөөгөөр XX зууны дунд үеэс гадаадынхан төдийгүй Монголын түүхчид ч ийн нэрийдэх болжээ. “Алтан” гэж нэрлэх болсны учир нь Зүчийн удмын хан ноёд орд өргөөгөө дотор, гадаргүй алт, алт шармал эдээр чимэглэж байсантай холбоотой.

Мөн “Алтан Орд” гэдэг нь Зүчийн удмынхны захирсан улсын “Сыра орд” буюу “Шар орд” гэдгийн орос хэлний татлагаар үүссэн хувилбар гэж тайлбарласан нь ч бий.

Японы эрдэмтэн Мияваки Жюнко Алтан ордны улс XIV-XV зуунд “Цагаан ордны хант улс” хэмээн нэрлэгдэж байсан гэж тэмдэглэжээ. Гэхдээ чухам яагаад ингэж нэрлэх болсноо хангалттай баримт нотолгооноор тайлбарлаагүй. Оросын болон өрнөдийн зарим түүхчид Алтан ордны улс (Улус Джучи), Алтан ордон (Золотая Орда) гэж ерөнхийд нь хоёр янзаар дуудаж бичиж хэвшсэн байгаа нь нэршлийн хувьд нэгдсэн ойлголт үгүй байгааг харуулж байна.

Мөн Алтан ордны улсыг эзэнт гүрний баруун хязгаар байсан бөгөөд ханы ордыг нь “Цагаан орд” гэж нэрлэж байсан гэж үзэх нь ч бий. Плано Карпини өөрийн бүтээлдээ Гүюгийг сонгох дөрвөн өдрийн ёслол дээр эхний өдөр хүн бүр цагаан торгон дээл өмсөж, том цагаан асарт хуралдсан гэх ба нөгөө талаар цагаан өнгө нь Алтан ордны улс ыг бэлэгдсэн бэлгэдэл гэсэн таамаглал гаргасан байдаг. Мөн цагаан өнгө нь зүүн талын эзэмшил бүхий “Ах орд” буюу Батын ах Ордугийн, баруун талын эзэмшил нь Батын “Хөх орд” хэмээх эргэлзээтэй санал дэвшүүлсэн нь ч бий. Хөх өнгө бол дорнын ард түмнийг илтгэх өнгө. Тиймээс дорно зүгт орших Ордугийн эзэмшил “Хөх орд” байсан гэдэг. Гэсэн ч эх сурвалжуудад гарч буй цагаан болон хөх өнгө нь ямар ордод, яг яаж баталгаатай хамаарч байгаа нь тодорхой бус байгаа нь төөрөлдөх шалтгаан болж байгаа юм. Харин үнэн магадлалтай нь Алтан ордны улс хоёр жигүүр болон хуваагдаж байсан бөгөөд зүүн жигүүр буюу “Хөх орд” нь Ордугийн эзэмшил, харин “Цагаан орд” нь Батын эзэмшилд байжээ гэж эцсийн байдлаар ойлгож болохоор байна.

Тухайлбал: Г.Хафизов “Улус Джучи” буюу Алтан ордны улс гэж нэрлэсэн ба бусад судлаач аль өөрт эвтэй, мөн шууд хуулбарласнаараа “Улус Джучи” буюу “Алтан ордны улс ”, “Золотая Орда” буюу “Алтан ордны улс”, “Тюрк-Кипчакский хаганат буюу “Түрэг-Кибчакийн хант улс” гэх зэрэг янз бүрээр нэрлэж ирсэн нь төөрөлдөх нэг үндэс болж байна.

Монголчууд эртнээс нааш ахас ихэс, ноёд дээдсийнхээ орон гэрийг орд, өргөө хэмээн хүндэтгэн дууддаг байсан. Я.Цэвэлийн “Монгол хэлний тайлбар толь”-д “Орд-*хүндэтгэвэл зохих эрхэм хүний байрлан орших орон, зуны ордон, хааны ордон”* гэх зэргээр тайлбарлажээ. Утгачилваас “Ханы аураг ордон нь алтаар чимэглэсэн өргөө

байсан” гэж ойлгож болно. Гильом Де Рубрук Монголд аялсан тухайгаа дурдсан бүтээлдээ *“Тэд ер нь эзнийхээ өргөөг “Ордон” гэдэг. Ордон гэдэг нь тэднийхээр (монголчуудынхаар) төв (гол дунд нь) гэсэн утгатай* гэж өгүүлсэн байна.

Монголын эзэнт гүрний бүрэлдэхүүний улсууд ихэнх нь удирдагчынхаа нэрээр нэрлэгддэг. Тухайлбал: Цагаадайн улс, Өгэдэйн улс, Хүлэгүгийн буюу Эл хангуудын улс, Төмөрийн эзэнт гүрэн гэх мэт. Үүнтэй нэгэн адил анх “Алтан ордны улс ” гэж нэрлэгдэж байсан ч дээр дурдсанчлан оросууд “Алтан ордны улс” гэх болж, улмаар XVI-XV зууны үеэс зүгээр л “Орд” буюу “Орда” хэмээн нэрлэх болсон ба “Орда” гэдгийг тайлбарлахдаа ханы ордон, өргөө, отог, лагерь буюу зуслан гэж тайлбарладаг.

Монголчуудын хувьд XX зуунаас эхлэн оросуудыг даган “Алтан ордны улс”, “Монголын Алтан ордны улс”, “Алтан ордон улс”, “Алтан ордонт улс” гэх зэргээр янз бүрээр бичиж нэгдсэн нэг нэршилгүй явсаар ирсэн. Хамгийн сүүлд гэхэд доктор С.Цолмон “Алтан ордон улс” гэж өөрийн бүтээлээ нэрлэсэн байна.

Эцэст нь дүгнэж хэлэхэд Алтан ордны улс бус, харин анхны уугуул нэрээр нь тус улсыг “Зүчийн улс ” хэмээн нэрлэх нь зүйтэй боловч “Алтан ордны улс” хэмээх нэр нэгэнт олон улс даяар, мөн Монгол даяар тархаж түгсэн учир хэдий зохиомол нэр авч тэр нэрээр нь нэрлэвээс нэг их андуутай, алдаатай зүйл болохгүй болов уу хэмээж тэрхүү нэрийг нь энэхүү бүтээлдээ хэрэглэхээр шийдэв. Ер нь цаашид судалгаа шинжилгээ бүтээлд Зүчийн улс гэх нэрийг ашиглаж нэгдсэн ойлголтод хүрэх нь зүйтэй бөгөөд үүнийг хэвшмэл болгох тал дээр түүхчид судлаачид анхаарах хэрэгтэй.

§ 2. АЛТАН ОРДНЫ УЛСЫН ТӨРИЙН БҮТЭЦ, ЗАСАГ ЗАХИРГАА

Монголын эзэнт гүрний нэг бүрэлдэхүүн улсын хувьд Алтан ордны улсын төр, засгийн бүтэц нь монголчуудын төрт ёсны уламжлал, Чингис хааны их засаг хуульд тулгуурласан хууль цаазат төртэй, аравтын тогтолцоо бүхий мянгатын байгуулалттай, цэрэг-иргэний нэгдмэл засаглалын шинжтэй байжээ. Энэ нь удирдлагыг тодорхой байлгаж, аливаа асуудлыг чирэгдэлгүй, шуурхай шийдвэрлэхэд чиглэгдсэн бөгөөд монголчуудын дайн тулаан, энх цагийн амьдрал аль алинаар нь шалгагдаж цэгцэрсэн тогтолцоо байв.

Алтан ордны улсын төрийн бүх дээд эрхийг баригч нь “Хан” байсан агаад “Хан”-ыг монгол уламжлал ёсоор хурилдайгаар сонгодог, түүнийг нь Монголын эзэнт гүрний их хаан батламжилдаг байжээ. Монголын эзэнт гүрний бүрэлдэхүүний бүхий л улс, түүний дотор Алтан ордны улсын тэргүүн нь “Хаан” биш, “Хан” цолыг хэрэглэж байсан билээ. Үүнтэй холбогдуулан өгүүлэхэд зарим зохиогч Бат ханыг “Бат хаан” хэмээсэн байдгийг залруулж ойлгох нь зүйтэй юм. Хаан цолыг Монголын эзэнт гүрний их хаад хэрэглэж байсан бөгөөд харин “Албан тушаал” нь “Хаан” бус “Хан” байсан билээ. Үүний нотолгоо Монголын нууц товчоонд ч бий. Тухайлбал уг хөлгөн шастирын 123 дугаар зүйлд “Тэмүжинийг Чингис хаан хэмээн нэрийдэж, хан болгов”, 202 дугаар зүйлд “Төдий эсгий туургат улсыг шударгатгаж, барс жил Ононы тэргүүнээ хурж, есөн хөлт цагаан туг байгуулаад, Чингис хаанаа (хаанд) хан нэр тэнд өгөв” гэж онцлон дурдсан байна.

Хан ширээнд суулгах ёслол нь Монголын их хааныг залах ёслолтой зан үйлийн хувьд төстэй байжээ. XV зууны эхээр Алтан ордны улсад хүрэлцэн очсон Германы жуулчин Иоганн Шильтбергер: "*Тэд хаанаа сонгохдоо түүнийг түшин өргөж цагаан эсгий дээр суулгаад гурван удаа өргөнө. Дараа нь тэд түүнийг өргөн асрыг тойруулаад сэнтийд суулган гарт нь алтан сэлэм бариулна. Уламжлал ёсоор түүнд тангараг өргөнө*" гэж өгүүлснээс үзэхэд Монгол төрийн уламжлал хэвээр хадгалагдан байсан нь тодорхой байна. Хуралдай нь тодорхой хугацаанд тогтмол зарлагдаж дотоод, гадаад бодлого, улс төрийн чухал асуудлуудыг хэлэлцэнэ. Хуралдайн гишүүд нь алтан ургийнхнаас бүрдэж байжээ. Гэвч энэ уламжлал XIV зууны үеэс хүн ам доторх түрэг угсаатны нөлөө ихсэнээс болж алдагдсан бөгөөд "нөр их үймээнт" он жилүүдийн үед хуралдай бараг явагдахаа байжээ.

Зүчийн дараа улсын "Хан" ширээнд түүний хоёрдугаар хөвүүн Батыг өргөмжлөн залжээ. Монголын эзэнт гүрний их хаан Гүюгийн их хуралдайгаас гаргасан шийдвэрийг Бат хан болон түүний дараах хангууд хэрэгжүүлдэг байжээ. Эзэнт гүрний бүрэлдэхүүний улсуудын хангууд зөвхөн Гүюг ч бус эзэнт гүрнийхээ бусад хаадын зарлиг шийдвэрийг үг дуугүй хэрэгжүүлэх үүрэгтэй байсан бөгөөд энэ уламжлал Юань гүрэн задрах хүртэл үргэлжилж байжээ. Францын IX Людовик вангийн зардас Гильом Де Рубрук ламтан "Дорно этгээдэд зорчсон минь" хэмээх зохиолдоо *"Ромын папын захианд Бат хан дангаар хариу өгөх боломжгүй, зөвхөн Монголын эзэнт гүрний их хаан Мөнхийн шийдвэрийг дагах ёстой хэмээн айлдаж байсан"* тухай тэмдэглэсэн байдаг нь түүний нэг баримт юм.

Улсын хан өөрийн шууд эрх мэдлийн хүрээнд түрэгээр ***"Беклярибек"*** хэмээх, орчин цагийн улс орны ерөнхий сайдын зэрэгтэй дүйцэх албан тушаалтныг томилон ажиллуулдаг байжээ. ***"Беклярибек"*** нь заримдаа гадаад хэргийн сайдын, дээд шүүхийн болон армийн ерөнхий командлагчын зэрэгтэй байжээ. Харин иргэний хэргийг эрхлэгч нь ***"Везир"*** (Визир) хэмээх сайдын албан тушаалтан байв*. Узбек ханы үед дотоод засаг захиргааны ерөнхий хяналтыг ***"Везир"*** хариуцаж байжээ.

Алтан ордны улс нь баруун, зүүн, төвийн гэсэн гурван хэсэгт хуваагдаж, зүүн, баруун жигүүрийг ***"Оглан"*** (огланам-Орос хэлээр) хэмээх хоёр сайд толгойлж байв. ***"Оглан"*** нарын дараа түмт, мянгат, зуутын ноёд ордог байжээ.

Оглан ноёдоос доогуур байр суурийг монгол, түрэг гаралтай ***"Бэхи",*** буюу ***"Улсын беки", "Амбад"*** гэж нэрлэж байсан язгууртнууд (түрэгээр ***"Беки"***), удирдлагын ба шүүхийн түшмэлүүд эзэлнэ.

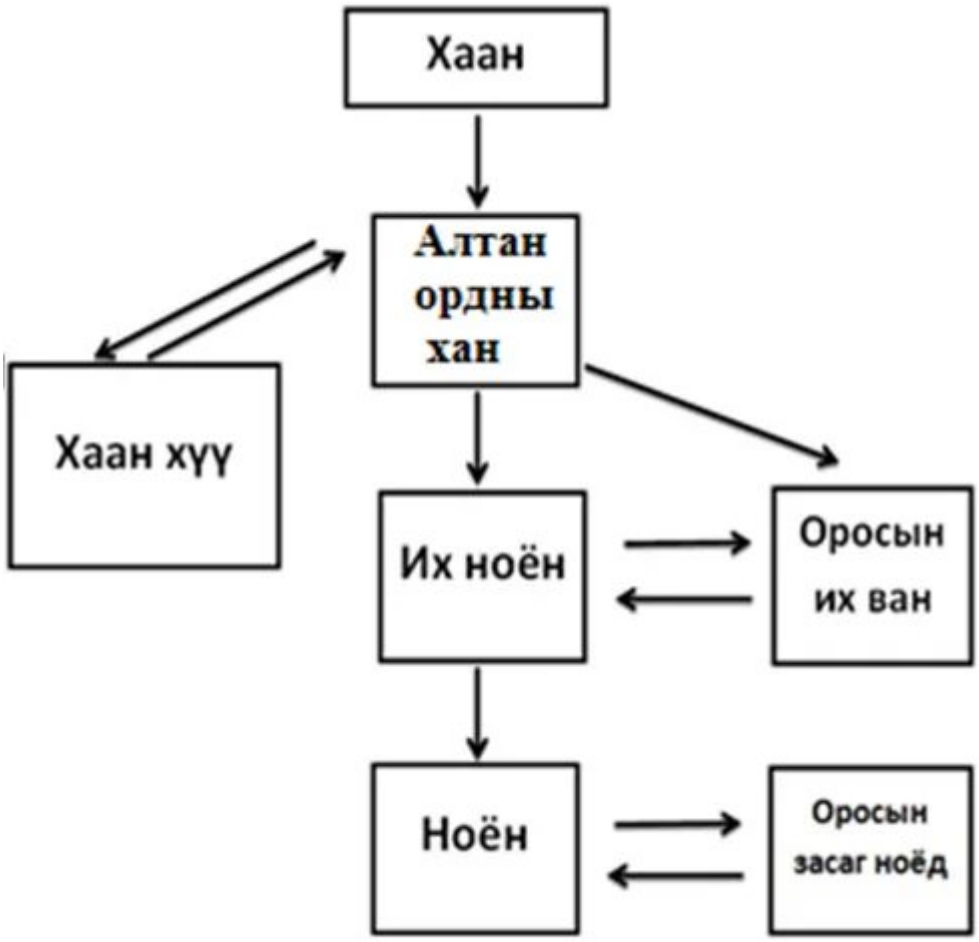
Мөн татвар цуглуулах гол үүрэг бүхий "Баскак" хэмээх тушаалтныг томилдог байв. Баскак гэдэг нь "тамга дарах, тамгач" гэсэн утга бүхий түрэг үг юм.

Баскак бүрийн мэдэлд монгол, түрэг гаралтай цэргээс бүрдсэн багавтар ангиудыг байлгадаг байсан ба тэд хариуцсан газартаа сахилга дэг журам сахиулах зорилго бүхий хөдөлгөөнтэй, байлдааны чадавх сайтай багуудыг нэгтгэн байгуулах ёстой байв. Гэхдээ Баскакийн албан тушаал Зүчийн Алтан ордны улсын зарим хаадын үед үгүй болж өөр дүйцэх албан тушаалаар солигддог, зарим үед эргэн сэргээгдэж байжээ.

XII-XIII зуунд Оросын орон нутгийн шүүхийн албан тушаалтан түшмэлийг ***“Ярыга”*** гэж нэрийдэж байсан нь ***“Заргач”*** гэсэн монгол үгнээс гаралтай юм. ***“Jargu”*** (***“dzargu”, “yargu”***), “Шүүгч” буюу зарга шүүгч гэсэн монгол үг болно.

Эдгээр хүмүүс тогтмол цалингүй учир харьяа газрын хүн амаас татварлан авдаг байжээ. Орон нутгийн шүүхийг зарга шүүх газар (***дзаргуджи***) гэж нэрлэнэ. XV зуунд Исламын шариатын бүхий л асуудлыг мусульман шүүгч (***кази***) хариуцаж байсан байна. Мөн гааль хариуцсан байцаагчийг ***“Дарга”*** (оросын он дарааллын бичигт “дорога”) гэж нэрлэнэ. Түүний үүрэгт татвар хураалт, түүний төлбөр тооцоо ордог байжээ.

Тус улсыг исламын шашинд гүн гүнзгий нэвтрэн оруулсан Узбек ханы үед зарим албан тушаал ислам нэртэй болсон байна. Тухайлбал: XIV зуунд Удирдлагын тусгай алба-***“Диван”*** гэдэг бий болсон байна. Засаг захиргаа болон татвар хураалтын бүх систем нь удирдлагын төвүүдээр хянагдана (*Диванууд*). Тэдгээрийн нарийн бичгийн дарга (***бичээч***) нь ажил хэргийг хөтлөн явуулах ба ерөнхий бичээч нь ханы архивыг хариуцна. Бэрх ханы үед “Эмир” хэмээх цол бий болсон ба тэгэхдээ ихэвчлэн монгол ноёдыг ***“Эмир”*** гэж дуудах болсон ажээ. Узбек хан хэд хэдэн шинэчлэл хийсний нэг нь Алтан ордны улсын 70 түмтийг ханы томилсон түмний ноён-эмирүүдээр захируулах болгож, тэдний дээр дөрвөн ***“Бэг”-***ийг тохоон тавьсан явдал байв. Алтан ургийн хан хөвгүүд угсаа доогуур эмирүүдэд захирагдах болсон нь хожмын зөрчлийн нэг эх үндэс болжээ. Хүн амын дийлэнх олонх нь түрэг угсаатан байсны нөлөөгөөр Исламын шашин хүчээ авсан нь монгол уламжлалт ёс заншил аажим аажмаар гээгдэн мартагдахад хүргэж, дээр дурдсан бекларибек, везир, оглан, эмирээс авахуулаад ***“Муфтий”, “Кадий”*** гэх мэт түрэг, исламын хэргэм зэрэг, албан тушаалууд нэмэгдэж байсны дотор захиргаа шүүхийн алба нь хамгийн түрүүнд өөрчлөгдсөн байна. Судлаачид Алтан ордны улсын төрийн бүтцийн талаар өөр хоорондоо зөрүүтэй маш олон бүдүүвч-зураглал гаргасан байдаг.

Алтан ордны улс нь Их Монгол Улсын нэгэн адил төв, баруун, зүүн түмэн (гар, жигүүр ч гэх нь бий) гэсэн үндсэн гурван хэсэгт хуваагдаж байв. Үүнд:

-Төв хэсэгт нь тус улсын үе, үеийн хангуудын орд өргөө буюу нийслэл байсан Ижил мөрний сав газар хамаарч байлаа;

-Баруун гарын түмэн нь Ижил мөрнөөс баруун тийш худалдаа, эдийн засгийн гол төвийн нэг, баруун жигүүрийн удирдагчдын орд өргөө байрлаж байсан Крым төвтэй, Кибчагийн тал (Дешт-и-Кибчаг) хэмээн алдаршсан нутгийг хамаарч байжээ;

-Зүүн гарын түмэн нь Ижил мөрнөөс дорно зүгт Цагаадайн улстай хил залган оршиж байсан ба гол төв нь Сартуулын Ургенч хот байв. Оросын болоод бусад судлаачид энэ төв, баруун, зүүн гэсэн гурван хувиарлалт дээр бүгд санал нэгтэй байдаг нь уг хувиарлалтыг хөдлөшгүй гэж үзэх үндэслэл болно.

Гэхдээ зарим судлаач Алтан ордны улс нь хоёр том хэсэгт хуваагдаж байсан бөгөөд Зүчийн ахмад хүү Орда нь улсын зүүн хэсгийг буюу Хөх ордыг эзэмшиж байсан. Харин Бат улсын баруун талыг буюу Цагаан ордыг эзэмшиж байсан гэсэн дүгнэлт хийсэн буй. Гэвч энэ нь маргаантай асуудал бөгөөд одоо хэр нэгдсэн шийдэлд хүрээгүй байсаар л байна. Эх сурвалжуудад “Цагаан” ба “Хөх” ордын тухай дурддаг ч ямар орд нь хэнд хамаардагийг нь бас л тодорхой дурдаагүй байна. Алтан ордны улсыг бүхэлд нь “Цагаан орд” гэж үзэх нь ч бий.

Зүчийг нас барсны дараа 1227 онд түүний хүү Бат, Орда нарын хэнд хан ширээг эзэмшүүлэх асуудал тулгарахад Чингис хаан Бат, Орда хоёрыг урин аваачаад, Батад алтан босготой цагаан орд өргөө, Ордад мөнгөн босготой хөх орд өргөөг тус тус бариулж газар нутаг, ард иргэний хувийг тогтоон өгч, эцгийнх нь орыг Батаар залгамжлуулах болжээ. Түүнээс хойш Цагаан орд, Хөх Орд гэдэг нэр томьёо гарсан байна. Ордагийн Хөх орд нь Зүчийн эзэмшил нутгийн зүүн хэсэгт, Батын Цагаан орд нь баруун хэсэгт оршиж байжээ гэсэн нь бий.

Алтан ордны улс хэдийгээр “Хөх” болон “Цагаан” ордод хуваагдаж байсан ч хоёр орд хэзээ ч бие биенээс ангид өөр өөр бодлого явуулж хагарч бутарч байсангүй, харин эв эеийг эрхэмлэн хөх ордын захирагчдыг Сарайн зүгээс баталгаажуулдаг (Оросууд “Ярлык” хэмээдэг “Зарлигийн бичиг” олгодог) байжээ. Хөх ордын захирагч Орда нь Монголын эзэнт гүрэнд хүлээн зөвшөөрөгдөж, дүү Бат ханы хамт эцгийнхээ улсын цэргийн тодорхой хэсгийг хуваан захирч байжээ. Ордагийн эзэмшил нь улсынхаа зүүн хэсэгт байрласан нь дорно зүгээс ирэх аюул, ялангуяа Гүюг хааны зүгээс ирэх аюул, дарамт шахалт, мөн аливаа түрэмгийллийн эсрэг халхавч маягаар байгуулсан зохион байгуулалтын нэг хэлбэр байсан байж болох юм гэсэн дүгнэлтэд хүргэж байна.

§ 3. ЗАСАГ ЗАХИРГАА, НУТАГ ДЭВСГЭР, ХҮН АМ, НИЙГЭМ,

ЭДИЙН ЗАСАГ

Алтан ордны улсад монголчууд үндэсний цөөнхийг бүрдүүлж байсан хэдий ч нийгмийн хамгийн дээд давхарга нь болж байв. Тэдгээр нь Чингис хаанаас анх Зүчид хувь болгон өгсөн 9000 өрх, 4000 цэргээс гаралтай ба бас Зүчид түшиг болгон харьяалуулсан Хунан, Мөнхэгүр, Хэтэ нарын харьяат албат иргэд, Сайжут, Кинкит, Кыият, Хушин овгийнхон, мөн ойн иргэд болон анх Их Монгол Улсыг байгуулах үед Чингис хааны цэргээс буруулан зугтааж кибчагт очиж нийлсэн байсан найман, мэргэд, хэрэйд зэрэг овгийнхноос бүрдэж байжээ.

Харин бусад хүн амын олонх нь түрэг угсааныхан байв. Алтан ордны улсын баруун хэсэгт кибчаг, хазар, печенегүүд, Ижил мөрний дунд урсгалаас дорно тийш, Кама голын сав газраар үлдсэн булгарчууд ба хагас түрэгжсэн уйгарууд (башкирууд), мөн Ижилийн булгар, башкир, сартуул, мангуд буюу ногайчууд оршиж байжээ. Сарай хотын ойр орчимд алан, черкес, черемис, мордов, мещер, итали, грек, фин-угор овогтон, дагаар орсон мажарууд нутагладаг байжээ. XIV зууны үеэс эхлэн хүн ам дотор түрэгжих хандлага давамгайлж нийтээрээ түрэгжсэн байна.

Муж улсууд. Алтан ордны улс нь төр, засаг захиргааны 10 муж улсаас бүрдэж байсан ба хүн амын тооллого явуулах, алба татварыг оноохдоо тухайн газар орны байгаль, цаг уурын онцлог, эрхэлж буй аж ахуйн байдалтай нь нягт уялдуулж байжээ. Энд нэг сонирхол татаж буй зүйл бол Алтан ордны улсын цэрэг-засаг захиргааны тогтолцоо нь аравтын тогтолцоо, татварын хэмжээ ч аравны нэг хувь байсан бол мөн нийт улсаа 10 тойрогт хуваасан нь байв.

Энэ тухай суурин соёл иргэншилт улс орны, үндэстний онцлогийг харгалзан нутаг дэвсгэрээ нийт арван тойрогт хуваасан байсан гэж Египетийн эрдэмтэн Шихаб ад-Дин Абу-д-Аббас Ахмад ибн Али ал-Калкашандигийн тэмдэглэлийг үндэслэн доктор С.Цолмон, Ж.Болдбаатар нар бүтээлдээ дурдсан байна. Үүнд:

Нэгдүгээр тойрог: Хорезмын тойрог. Хорезмын хотууд болон түүний 2 нийсэлэл Кят, болон Ургенч;

Хоёрдугаар тойрог: Дешт-Кибчаг. Дешт-Кибчаг буюу Кибчагийн тал нутаг.

Гуравдугаар тойрог: Хазарын улс;

Дөрөвдүгээр тойрог: Крым;

Тавдугаар тойрог: Азовын хязгаар;

Зургаадугаар тойрог: Черкес;

Долоодугаар тойрог: Булгар;

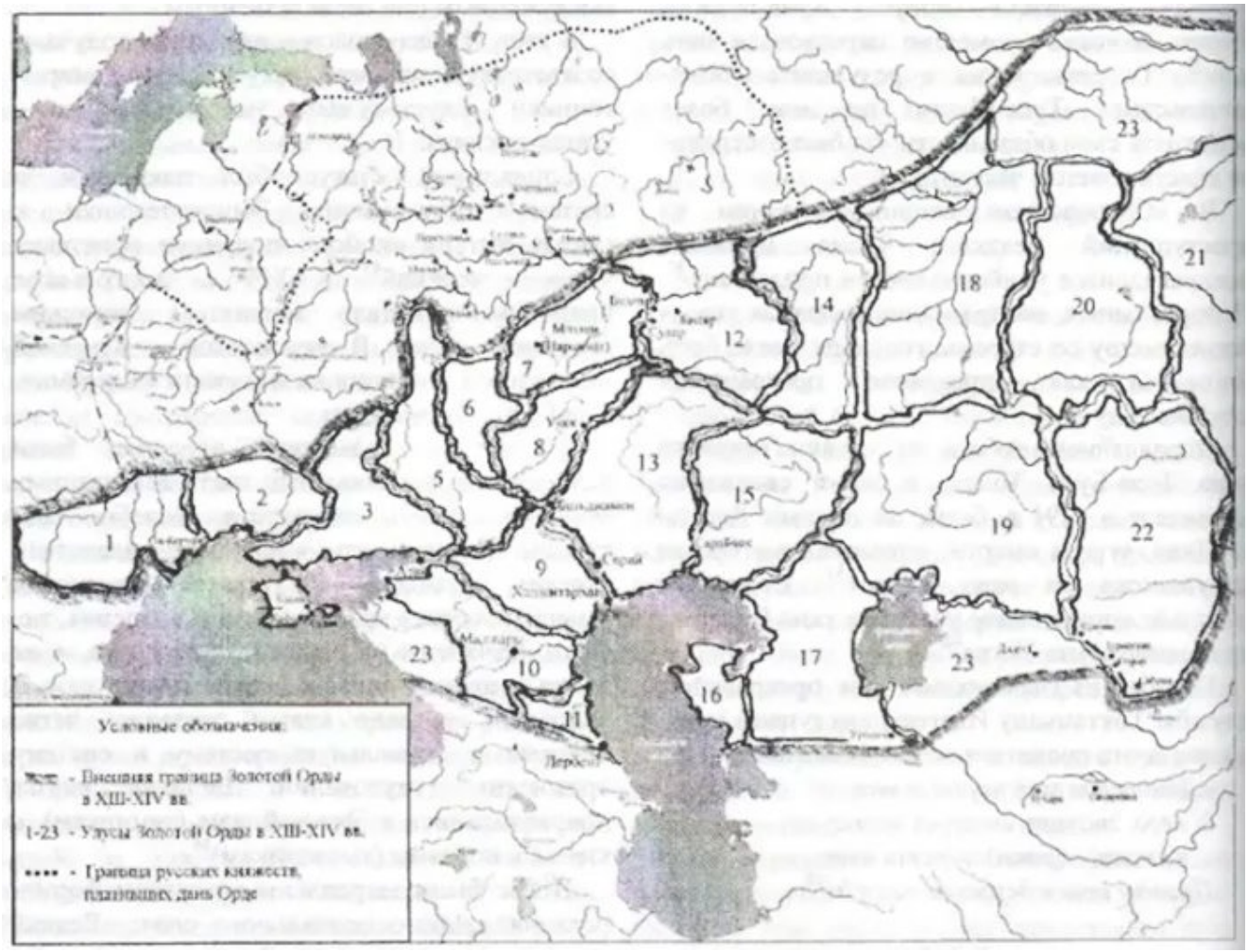
Наймдугаар тойрог: Валахия. Өнөөгийн Румын улс дахь Валахийн вант улс;

Ес дүгээр тойрог. Ас буюу Алан.

Аравдугаар тойрог: Орос орон.

Харин дээр дурдсан хуваарилалтын хүрээнд Оросыг “10 дугаар тойрог” гэсэн нь тухайн зохиогч зөвхөн түүхэн газар зүйн онцлог, аж ахуй, угсаатан, хүн амын байршилтай нь холбоотойгоор өгүүлсэн болохоос бус төр, захиргааны тогтолцооны нарийн ширийнийг тэр бүр анхааралагүйтэй нь холбоотой байна. Тэгээд ч олон сурвалжид “Ордын түмэн”, “Оросын түмэн” хэмээн хоёр ялгаатай тэмдэглэсэн байдаг нь тэр түмнүүд засаглалын хамаарлын хувьд ялгаатай байсныг харуулах баримт юм.

Оросын түүхч Ю.В.Селезнев өөрийн бүтээлдээ Алтан ордны улсын газар нутаг 23 хэсэгт хуваагдаж байсан гэж үзжээ. Гэхдээ эдгээр 23 хэсэг нь бүгд Зүчийн “Алтан ордны” улсад онцгой гавьяа байгуулсан хүмүүст хувь болгон хүртээсэн эзэмшил нутаг гэж үзжээ. Эдгээр эзэмшил нутаг нь автономит маягийн онцгой статустай бөгөөд Сарайн нэгдсэн удирдлагад захирагдаж байсан бөгөөд тэр нь цаашид тус тусдаа бие даасан улсууд болон задрахад түлхэц болсон нь дамжиггүй юм.

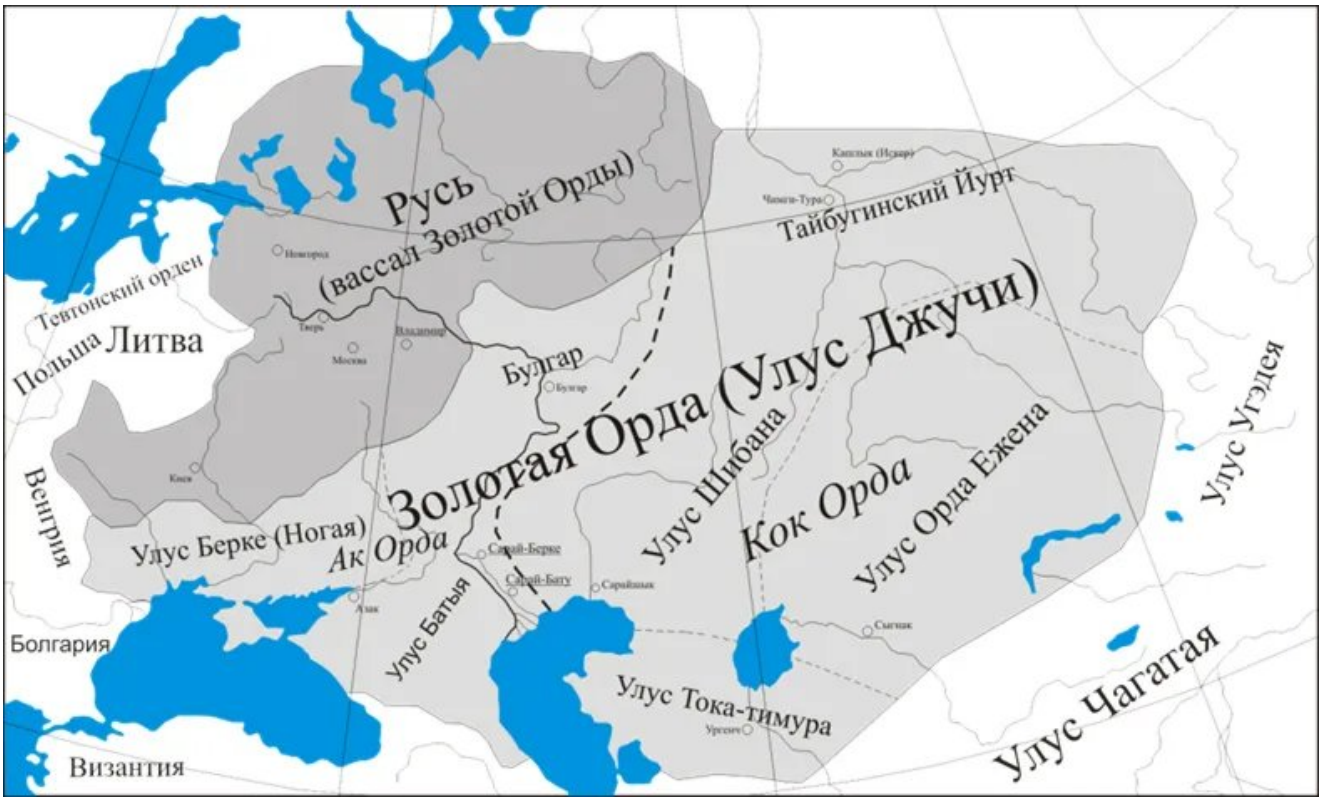
Өөр нэг хувилбараар бол Алтан ордны улс нь Сарай болон Хорезм, Дешт-и Кипчак, Крым гэж үндсэн дөрвөн хэсэгт хуваагддаг гэж үзжээ. Мөн дээр нь 70 түмэнд хуваагдаж байсан тухай ч дурдагддаг.

Мөн Оросыг нийтэд нь 43 түмэн болгож хуваасан ба нэг түмэн нь дунджаар 200 мянга орчим хүнтэй гэж үзээд 1275 он гэхэд нийт 8 600 000 хүнтэй байсан гэсэн тооцоог ч хийсэн буй. Энэ нь цэрэгт татаж болох хүний болон албан татвар төлөгчийн тоог тогтооход чиглэгдэж байсан баримжаанд үндэслэгдсэн тооцоо юм.

Гео орон зайн буюу газар нутгийн хувьд Алтан ордны улс нь Кибчагийн аяны дараа улам өргөжин тэлж, Ижилийн булгар, кибчагууд зэрэг хүчирхэг улс аймгууд нэгэнт захиргаанд нь орж, оросууд түшмэг улсын хэлбэрээр орших болсноор Эл хангуудын улстай хиллэж буй нарийхан зурвас газрыг эс тооцвол Алтан ордны улсын гадаад хүрээлэл буюу хил залгаа бусад улс орны зүгээс учруулж болзошгүй аюул заналхийлэл харьцангуй бага болсон байсан нь Алтан ордны улс хүчирхэгжин Ази тивийн өрнө талын хамгийн хүчирхэг улс болох нөхцөлийг бүрдүүлжээ.

Алтан ордны улсын газар нутаг. Алтан ордны улсын газар нутаг нь дорно зүг Иртыш мөрнөөс, өрнө зүг Дунай мөрний доод урсгал, өмнө зүг Дербент /Дагестан/ болон Арран /өмнөд Азербайжан/, хойд зүгт Ижилийн Булгарыг багтааж байв. Эрдэмтдийн тооцоолсноор өрнөөс дорно хүртэл 61600 км, умраас өмнө 44 000 км хавтгай дөрвөлжин

нутагтай байв. Газар нутгийн энэ хэмжээ цаашид хадгалагдан үлдсэн ба харин тус улсыг задрах үед улам бүр бага болсоор байжээ. Дахин нэг зүйлийг сануулахад Алтан ордны улс нь Оросын газар нутагт бус харин Кибчагын тал нутагт өөрийн улсыг байгуулсан юм.

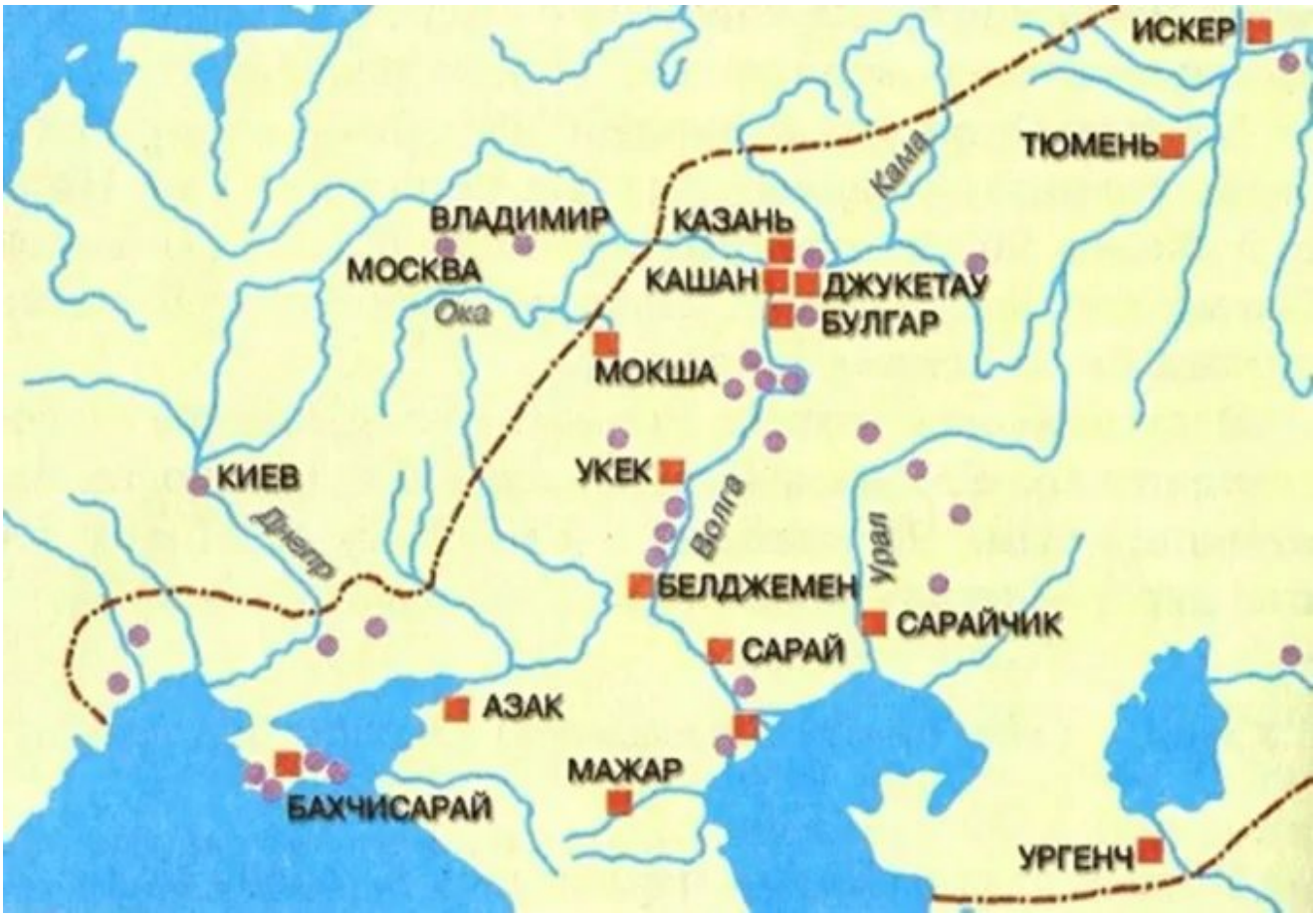

Хот суурин. Бат ханы зарлигаар 1243 онд Ижил мөрний сав газарт нийслэл “Сарай” хотыг анх үндэслэн байгуулжээ. Эртний “Сарай” гэдэг нь “Орд” гэсэн утгатай, түркийн “Saraj”, башкирын “Нарай”, казахын “Сарай”, узбекийн хэлний “Saroy”-тай үндэс нэгтэй монгол-түрэг гаралтай үг юм. Дашрамд өгүүлэхүй: энэ талаас нь шинжвэл Алтан ордны улсын монголчууд тэр үед ханыхаа орд өргөө буюу аураг орд буусан газрыг анхнаасаа “Сарай” гэж нэрлэсэн бус, харин монгол ёсоороо ханы “Орд” гэж нэрлэж байсан байх магадлалтай байна. Оросын он дараллын бичгүүдэд оросын ван ноёд Алтан ордны улсын хантай очиж уулзсан тухай тэмдэглэхдээ гол төлөв “Орда” руу явсан, “Орда орсон” гэсэн байдгаас гадна хожим гарсан “Золотая орда” гэдэг нэрэнд ч мөнхүү “Орд” гэдэг үг орсон байгаа нь тэр үед “Орд” гэдэг үг нийтлэг хэрэглэгдэж байсны баримт юм. Харин “Сарай” гэдэг нь түрэг голдуу сурвалжуудад түрэгээр нэрлэн тэмдэглэснийг хожмын орос сударч, түүхчид тэр хэвээр нь авч хэрэглэн түүхийн судалгааны эргэлтэд оруулсантай холбоотой гэсэн логик дүгнэлтэд хүргэж байна. Тэгээд ч хүн амын олонх нь түрэг угсаатан байсан учир өөрсдийнхөөрөө тийн “Сарай” гэж хэлцдэг байсан нь ч нөлөөлсөн гэхээр байгаа юм.

Судлаачид Батын орд буюу орос-түрэгээр “Бат-Сарай”хэмээх хотыг одоогийн Астрахань хотын хойд зүгт ойролцоогоор 100 орчим км газар, Ахтуба голын дорнод эрэг дээр байрлаж байсан гэж олж тогтоожээ. Бат ханыг нас барсны дараа Бэрх хан орд өргөөгөө өөр газарт байгуулсныг орос-түрэгүүд “Бэрх-Сарай” гэж түүхэндээ нэрлэсэн байх бөгөөд уг хотод 200 мянга орчим хүн оршин сууж байжээ. Тухайн үеийн Сарай хот нь

маш үзэсгэлэнтэй, инженерийн цогц шийдэл бүхий гайхамшигтай хот байсан байна. XIII зуунд Ром хот 35 000, Парис хот 40 000 орчим оршин суугчтай байсантай харьцуулахад Сарай тэдгээрээс хамаагүй том хот байсан, тухайлбал Сарай хот 75-175 мянган оршин суугчтай, өргөн том гудамжтай, гудамжнуудын өргөн нь 7-8 метр, хотын төвөөр цэвэр усны вааран хоолой татаж, усан оргилуур байгуулсан, ус зайлуулах сувагтай, эрэгтэй, эмэгтэйчүүдийн бие засах газартай, тухайн үеийн Европт ч байгаагүй тийм сайхан хот байжээ. Ойролцоогоор 1334 оны 5 дугаар сард Алтан ордны улс ад айлчилсан арабын аялагч Ибн Баттута *"Сарай хот нь уудам талд тэнгэрийн хязгаар хүрсэн орон зай эзэлсэн үзэсгэлэнт хотын нэг бөгөөд дөрвөн зүг, найман зовхисын хүн ард хөлхсөн зах зээл бүхий өргөн гудамж талбайтай, өөр өөр угсаатны төлөөллүүд тус тусдаа нэгэн дүүрэг болон амьдрах бөгөөд мөн газартаа өөрийн захтай ажээ"* хэмээн тэмдэглэсэн байна.

Тэрээр дагалдагсдын хамтаар хотыг бүтэн тойрохоор шийдэн явж үзсэн тухайгаа: *"бид хотын нэг захад суудаг байсан бөгөөд нөгөө хязгаарт нь хүрэхээр өглөө эртлэн гарсан боловч үдийн хойно л сая товлосон газартаа хүрэв. Тэндээ мөргөл үйлдэн дараа нь үдийн хоолоо идээд эргэн явахад нар шингэх үед л сая буусан буудалдаа эргэж ирэв. Нэг удаа бид хотыг хэр өргөн болохыг үзэхээр өглөө эртлэн гарсан боловч үдийн хойно нөгөө захад нь ирэв. Бидний зам үргэлжилсэн байр сууц, цэцэрлэгт хүрээлэнгүүдийн дэргэдүүр өнгөрөх бөгөөд сул газар ер харагдсангүй"* гэж тэмдэглэсэн байдаг. Тэр ч байтугай Сарай хотын үүдэнд хос алтан морины том баримал байсан тухай домог өнөөг хүртэл мартагдаагүй байна.

Алтан ордны улсыг түүхчид “Хотуудын орон” гэж нэрлэсэн байдаг нь дээрх хотуудын тэлэлт, эдийн засаг, соёлын сэргэлт хөгжилттэй холбоотой юм. Тухайн үед Алтан ордны улс ад олон орны урчуудын гараа гаргаж барьж босгосон нийслэл Бат-Сарай буюу Батын орд, Бэрх-Сарай буюу Бэрхийн орд, Увек, Судак, Сарай ал-жадид (ШинэОрд), Укек, Гюлистан, Хажитархан (Астрахань), Аккерман, Орхей, Крым, Кырк-Йер (Чуфут-Кале), Кафа зэрэг өрнө, дорнын өнгө төрхийг хосолсон тансаг сайхан хотууд сэргээгдэн босгогдож, зарим нь шинээр байгуулагдаж, олон орны төрийн элч төлөөлөгч, худалдаачид, гар урчууд, шашны зүтгэлтнүүд хуран чуулсан төв болсон байжээ. Тэр үед 150 гаруй хотыг шинээр барьж байгуулсан болон сэргээн босгосон хэмээн судлаачид үздэг. Булгар болон Кибчагийн хотууд ч Алтан ордны улсын хотуудад тооцогдож байжээ.

Өртөө, зам харилцаа. Алтан ордны улсын ноёрхлын үед худалдаа, эдийн засаг, зам харилцаа эрчимтэй хөгжсөн нь хүчирхэг төрийн нэгдсэн зохион байгуулалтад орсонтой холбоотой юм. Төрийн удирдлагыг хурдан шуурхай явуулах үүднээс өртөө замын асуудлыг цогцоор шийдвэрлэснээр зам харилцаа, олон улсын худалдаа цэцэглэн хөгжжээ.

Өгэдэй хааны зарлигаар Цагаадайн улс, Зүчийн (Алтан ордны) улс хоёр тус тусдаа салбар өртөө байгуулсны зэрэгцээ Монгол эх нутаг буюу “Голын улс”-тайгаа холбосон эл өртөө замын сүлжээ нь мэдээлэл харилцаа, олон улсын худалдаа цэцэглэн хөгжих нөхцөл бүрдүүлэхийн зэрэгцээ цэргийн удирдлагыг шуурхай болгоход ихээхэн тус дэм үзүүлжээ.

Монголчуудын нэвтрүүлсэн өртөөлөн шуудан хүргэх албыг Орос зэрэг бусад улсын ван, ноёд ч өөрсдийн хэрэгцээнд ашиглаж байсан ба шуудангийн албаны ажиллагаанд хяналт тавьж байжээ. Оросууд ***“Ямская служба”*** буюу улаачийн албыг монголчуудын жишгээр бий болгосон ба ***“Ямщик”*** буюу “Замчин, улаач” хэмээх үг монгол, түрэг хэлнээс орос хэлэнд зээлдэгдэн орж нутагшсан олон нэрийн нэг юм.

Бат хан өртөөний асуудал хариуцсан бүрэн эрхт ноёд, түшмэл, бичээч нарыг томилон ажиллуулж байв. Нэг суурь өртөөнд захирагч, орлогч, ахлагч, туслагч, тогооч, холбоочин, хэлмэрч, улаач, хамгаалагч, үйлчлэгч, тэрэгчин, малчин, саальчин зэрэг 40 орчим хүн, 15 гэр сууц, хоёроос дээш азарга адуу, мөн хоёроос дээш хонь ямаа, үхрийн суурьтай, хүрэлцэхүйц хэмжээний эд материалын болон хоол хүнсний нөөцтэй байдаг байжээ.

Английн нэрт судлаач Гарольд Лэмб тэр үеийн бүх суурь өртөө 300,000 агт морь, 10,000 гаруй гэр сууцтай байсан хэмээн тодорхойлсон байна. Суурь өртөө бүр 24 цагаар ажиллана. Үүнээс гадна Марко Пологийн тэмдэглэснээр 520 нохой бүхий нохдын 13 суурь өртөө байгуулсан байжээ.

Алтан ордны улсын бүх гол мөрөн, далай тэнгисийн эргээр шинэ боомтууд бий болж усан замын сүлжээнд холбогдсон байв. Тухайлбал, Дон, Ижил, Эрчис, Обь, Тана, Днепр мөрөн, Москва гол, Каспи, Хар тэнгис, Азовын тэнгисээр усан замын харилцааг байгуулж, Бат-Сарай, Бэрх-Сарай, Укек, Тана, Булгар, Каффа, Суздаль, Ургенч зэрэг боомт хотуудыг холбосон нь Оросын хөгжилд түүхэн үүрэг гүйцэтгэжээ.

Эдийн засаг. Улс орныхоо эдийн засгийг харьцангуй богино хугацаанд хүчирхэгжүүлэх шаардлага тухайн үеийн цэрэг-улс төрийн цагийн байдлаас урган гарчээ. Тиймээс Алтан ордны улсын удирдлага худалдаа, арилжаа, зэр зэвсгийн үйлдвэрлэлийг эрчимтэй хөгжүүлэхэд ихээхэн анхаарч, батлан хамгаалах хэрэгцээгээ өөрсдийн хүчээр бүрэн хангах нөхцөлийг бүрдүүлж байв.

Монгол хангууд санхүү, мөнгөний бодлогод онцгой анхаарал тавьж зоос цутгах газруудыг зохион байгуулалтад оруулж, тодорхой хэдэн хотуудад төвлөрүүлэн хяналтдаа барьж байсан нь археологийн судалгаагаар нотлогдож байна. Монгол хангуудын дэлдүүлсэн алт, мөнгөн зоос Евразийн уудам тал нутагт чөлөөтэй гүйж олон улсын худалдааны хөгжилд эрч нэмжээ.

Бат ханы үед зоос цутгахдаа ихэвчлэн Монголын их хааны нэрийг, дараа нь Алтан ордны улсын ханы нэрийг сийлдэг байв. Мөнх-Төмөр хан 1267 онд дан ганц өөрийн нэр бүхий зоос цутгуулсан нь Алтан ордны улс бие даасан улс болж буйн гэрч байлаа.

Монгол хангуудын зоос 1236 оны орчмоос гарч эхэлсэн хэдий ч монгол бичээстэй зоос нэлээд хожуу гарч ирсэн байна. Алтан ордны улсын удам залгасан хангууд зоосон дээрээ ихэвчлэн урд талд нь овгийн тамга, өөрийн нэр, ар талд нь дэлдүүлсэн газрын нэр юм уу төрөл бүрийн зоосны дүрс чимэглэл цоолборлодог байжээ. Үүнд хээ угалз, нар сар, амьтан, хүн малын дүрс зонхилно. Ялангуяа Алтан ордны улсын зоосон дээр ийм дүрс хамгийн олон байдаг.

Алтан ордны улсын мөнгөн тэмдэгтийг эхлээд ***“Данг”*** гэж нэрлэж байснаа хожим сүүлд ***“Тэнгэ”*** гэж нэрлэх болсон. Ибн Батута ***“Дигрем”***(Дирхем) хэмээх мөнгөний тухай зохиолдоо дурдсан байдаг. Зарим үед Алтан ордны улсын алт мөнгөн зоосыг ***“Балиш”***хэмээн нэрлэдэг байжээ. “Балиш” хэмээх цаасан мөнгө ч байсан гэх ба цаасан ***“Балиш”*** 10 мөнгөн зоостой тэнцдэг байжээ. Гильом де Рубрук цаасан мөнгөний талаар өгүүлэхдээ: “уртаараа ч, өргөнөөрөө ч алга дарам хэмжээтэй хөвөн цаасыг мөнгөний оронд гүйлгэнэ” гэжээ. Тухайн үед Орос оронд л гэхэд мөнгөний оронд ангийн үнэт арьс, үсийг хэрэглэж байсан бөгөөд цаасан мөнгөний талаар ойлголт бий болж амжаагүй үе байсан юм. Мөн Алтан ордны улсын зах зээл дээр имперпер, дирхэм, алтан бизанцы зоос, яскот гэх зэрэг зоосууд хэрэглэгдэж байжээ.

Монголчуудын аж байдал, хэв заншил. Алтан ордны улс нь Евразийн өргөн уудам нутаг байрлаж байсан нь мал аж ахуй эрхлэхэд үлэмж тохиромжтой байжээ. Дешт и Кипчакын (Кибчаг) өргөн уудам тал нутаг хэзээнээс адуу малын бэлчээрийн бүс нутаг байсан юм.

Алтан ордны улсын иргэд нь суурин болон нүүдлийн соёл иргэншил хосолсон хэв маягтай байжээ. Өмнөд оросын ба умард Кавказын талууд нь монголчууд ба түрэг угсаатны хувьд мал аж ахуй эрхлэхэд тохиромжтой бэлчээр болж байв. Нөгөө талаар эдгээр бэлчээр газар нь тариалангийн зориулалтаар ашиглагдаж байжээ. Алтан ордны хотууд нь тэр үеийн Европ, Азийн хотуудаас ялгаатай байв. Ихэнх хотууд нь хана хэрэмгүй уудам том орон зайд оршиж байсан бөгөөд гагцхүү аюулгүй байдал нь дээд зэргээр хангагдсан улс оронд л ийм үзэгдэл бий.

Өндөр хөгжсөн гар урлалтай Сарай болон Алтан ордны улсын бусад хотууд нь нүүдлийн ба суурин иргэншлийн зөрлөгийн буудлууд болж байлаа. Хан болон ноёд хэсэгтээ хотод амьдарч байгаад жилийн бусад хугацаанд адуу малынхаа хойноос нүүдэллэх ба тэдний ихэнх нь эдэлбэрийн эзэмшил газартай. Хотын хүн амын олонх нь хотдоо байнга амьдрах учир, янз бүрийн үндэс угсаа, нийгмийн болоод шашны элементүүдээс бүрдсэн хотын анги үүссэн байна. Славян, түрэг, Монгол, Булгар, Кипчак, Араб, Перс, Алан, Итали, Хятад, Европчууд гээд олон үндэстэн нэгэн дээвэр дор амьдарч байжээ. Ибн Баттутын өгүүлэхээр “өөр өөр угсаатны төлөөллүүд тус тусдаа нэгэн дүүрэг болон амьдрах бөгөөд мөн газартаа өөрийн захтай ажээ” хэмээн бичсэн байдаг.

Өвлийн цагт Сарай болон түүний эргэн тойрон дахь хотуудад өвөлжин зун нь улс бэлчээр сайтай Ижил мөрний эрэг дагуу зусдаг байжээ. Ханы орд өргөө ч мөн адил нүүдлэн явдаг байсан тухай сурвалжид үлджээ. Тухайлбал: Энэ талаар Гильом Де Рубрук “*Тэд нэгдүгээр сараас наймдугаар сар хүртэл сэрүүн нутагт өгсөж буудаг ба наймдугаар сард буцаж урууддаг байв*” гэж өгүүлснээс үзэхэд байнгын суурин биш нүүдлийн соёл иргэншлээ хэвээр хадгалж байжээ.

Алтан ордны улсын аж ахуйн үндэс нь мал аж ахуй газар тариалан байсан ч үүний хажуугаар зөгийн аж ахуй, загасны аж ахуй эрхэлж байжээ. Ялангуяа ижил мөрөн, Крымийн хойгийн сав дагуу загас агнуур эрчимтэй хөгжиж байсан бол Кавказын бүс нутаг жимс ногоогоор баялаг байжээ. Аж ахуй эрчимтэй хөгжихийн хэрээр улсын эдийн засагт ч чухал хувь нэмрээ үзүүлж байсан юм. Мал аж ахуйн дундаас цэрэг дайны зорилгоор адууг ихээр өсгөн үржүүлж байжээ.

Худалдаа тус улсын гол үндэс байсан бөгөөд худалдааг хэт шүтсэн нь бас мөхөх нэг шалтгаан нь болсон гэж үздэг. Худалдааны гол бүтээгдэхүүн нь даавуу, бөс материалууд, маалинган даавуу, зэвсэг, эмэгтэйчүүдийн үнэт эдлэл, үнэт эдлэл, үнэт чулуу, амтлагч, хүж, мах, арьсыг, арьс шир, зөгийн бал, лав, давс, тариа хэрэглэсэн, ой, загас, түрс, чидуны тос зэрэг байсан бөгөөд давсны худалдаанаас асар их ашиг хүртэж байжээ. Худалдаачид Алтан ордны улсын худалдааны замуудын аюулгүй байдлыг хүлээн зөвшөөрдөг бөгөөд аюулгүй байдлын баталгаа өгч байсан учир худалдаа огт саадгүй явагдаж байжээ.

Зүчийн улсын иргэд өөр өөрийн үндэсний өвөрмөц маягийн хувцастай байсан бөгөөд уламжлалт Монгол дээл түрэг загварын мөн исламын хэв шинжтэй болжээ. Энэ үйл явц нь Алтан ордны улс дахь монголчуудын хувцсанд үндсэн өөрчлөлтүүдийг авчирсан. Исламын нөлөөгөөр дээлийн загвар өөрчлөгдөн богино болж мөн шилбэний оронд төмөр товч бий болсон байна. Алтан ордны улсын ард иргэдийн хувцасны талаарх судалгаа өнөө хэр дорвитой хийгдээгүй байгаа бөгөөд цаашид ч судлах шаардлага зүй ёсоор урган гарч ирж байна.

Бичиг үсэг, боловсрол. Алтан ордны улсын албан ёсны хэл нь Монгол хэл байсан тэр ч байтугай энэ хэл араб, түрэг хэлтэй холилдон XV зуун хүртэл оршиж байжээ. Төрийн албан ёсны хэл Монгол байсан бөгөөд мөн Араб, Түрэг хэл холилдсон шинэ маягийн хэл ч үүссэн байна. Нийт хүн амын дийлэнх олонх нь түрэг язгууртан байсан тул Түрэг хэл

зонхилж байсан гэж үзэж болно.

Монголчууд Алтан ордныг байгуулсан, монгол хэл тэнд XIV зуун хүртэл албан ёсны хэл байсан юм. Тэр ч байтугай 1450 он гэхэд **“Монгол хэл”** Москвагийн II Василийн ордонд “**мода”** болж байжээ.

Гадаадын орнуудтай (Мамлюк, Византи, Цагаадайн улс, Эл хаант улс) дипломат шугамаар бичиг баримтаар харилцахдаа монгол хэлээр үйлддэг байсан ч XIV зууны эцэс ба XV зуунд дотоод удирдлагатай холбоотой ихэнх бичиг баримт түрэг (цагаадайжсан түрэг хэл) хэл дээр явагдаж байжээ. Тухайлбал Алтан ордны үйсэн дээрх бичиг бол Монгол хэл тэнд XIV зууны эцэс хүртэл удаан оршин байсны баталгаа мөн. Дээр нь Алтан ордны улсын хангуудын зарлиг нь голдуу Араб хэл дээр бичигдэн үлджээ.

Сарай хотын ханы ордонд Орос хэл дээр ч зарлиг үйлдэх нь байсан бөгөөд энэ бүхэн нь тухайн вассал улстайгаа харилцах харилцаанд нь дөхөм үзүүлсэн зүйл болсон юм. Узбек ханы үеэс тус улсад исламын шашин улам бүр хүчтэй байр суурь эзлэх болсон ч Монгол хэл тэнд гол хэл хэвээр байсан нь өөрийн соёлын дархлаагаа хадгалж үлдсэн өвөрмөц үзэгдэл байжээ.

1930 онд Волга мөрний зүүн эрэг, Увек хотын бараг эсрэг талд, Терновка тосгонтой ойр газраас хамтралын ажилчид малд тэжээлийн байр бэлдэх газар ухаж байгаад хусаар хийсэн хайрцаг олсон бөгөөд дотор нь хулсны үйс буюу холтос дээр бичсэн гар бичмэл олжээ. Уг гар бичмэлийг тухайн газар нутаг болох Повольж дахь германчуудын Автономит улсын хотын музейд аваачсан бөгөөд сүүлд Ленинград хот дахь Эрмитажийн музейд үзэсгэлэнд зориулж хүргэгджээ. Археологийн судалгаагаар уг газар Алтан Ордны улсын суурин байсныг илрүүлсэн. Мөн түүнчлэн уг гар бичмэл нь XIV-XV зууны үеийн булшнаас гаргаж авсныг тогтоожээ.

Эрмитажийн музейд уг гар бичмэлийг хүлээн авч нөхөн сэргээх ажлыг эхлүүлсэн бөгөөд үүнд тогтсон шороог нь цэвэрлэх, алга болсон эсвэл хоорондоо нийлсэн хэсгийг янзлах, целлулоидод байршуулан лацдах байсан юм. Уг гар бичмэл уйгар бичгээр бичигдсэн ба бичгийг тайлж уншихын тулд фото зургийг нь авч Эрмитаж дахь уйгар бичиг судлаач ажилчдад өгсөн. Гэвч уйгар бичиг судлаачид энэ бичгийг үзээд уйгар үг бараг байхгүй байгааг тогтоосон. Нэлээн сайн судалсны эцэст уг бичвэр нь монгол хэлийн текст агуулж байгааг тогтоожээ.

Уг бичвэр нь олны анхаарлыг ихэд татсан ба монгол бичгийн нэн эртний дурсгалд орж байгаа бөгөөд Алтан ордны улсаас олдож буй анхны ийм төрлийн олдворуудын нэг юм.

Сарай хотод исламын шашны “медресе” буюу сургуулиуд олон байсан бөгөөд энэ нь исламын соёл түгэн тархахад ихэд нөлөө үзүүлжээ. Сарай хот богино хугацаанд исламын ертөнцийн соёлын төв болсон юм. Ялангуяа Мамлюк Египеттэй харилцаж олон тооны эрдэмтэн мэргэд солилцож байсан бөгөөд тэдгээр нь Сарай болон Кайр хотод харилцан сууж байжээ. Эдгээр нь соёлын харилцаанд ихээхэн тус дэм болж байжээ.

Орос хэлийг монгол, түрэг, перс, болон араб хэлний үг ойлголтуудаар баяжуулсан явдал

нь нийт хүн төрөлхтний соёлын дэвшилд Монголчуудын оруулсан хувь нэмэр гэж үзэхээс өөр аргагүй юм.

Шашин. Алтан улсын түүхэнд исламын шашин онцгой байр суурь эзэлдэг. Гэвч тус улсад шашны шинэчлэлийг Бат хан эхлүүлж ислам, үнэн алдартан, Будда, католик, тэнгэр шүтлэг зэрэгцэн оршиж байсан юм. Бат хан анх Алтан ордны улсад исламын шашинт кипчакуудыг өөрийн улсын цөм үндэстэн болгосон тэр цагаас исламын шашин энэ улсад хүлээн зөвшөөрөгдсөн байна. Узбек ханы үед исламын шашин хүчээ авч төрийн шашин болсон бөгөөд энэ нь тус улсыг мөхөх хүртэл хүчтэй хэвээр хадгалагдаж үлджээ. Исламын шашинг дагаад исламын соёл иргэншил тус улсын соёлд хүчтэй нөлөө үзүүлжээ.

Ислам төрийн шашин болж аажимдаа католик, буддын шашин шахагдсан ч тэнгэр шүтлэг хүчтэй хэвээр үлдсэн юм. Харин вассал улсууд өөр өөрсдийн шашинг шүтэж байжээ. Жуулчдын тэмдэглэснээр ислам, буддын, христийн, гээд олон сүмийг нэг дор зэрэгцэн эв найрамдалтай оршихийг Алтан ордны улсын Сарай, Монголын эзэнт гүрний Хар хорум хот хоёрт л харж болох үзэгдэл байжээ.

Бат хан өөрийн улсын вассал Оросын вангуудын шашин шүтэх эрхэнд хэзээ ч халдаж байгаагүй юм. Түүний үед л Орос оронд үнэн алдартны шашин бүрэн утгаараа хөгжих эхлэл нь тавигдсан. Монгол хаадын үед л Оросын үнэн алдартны шашин хөгжин аливаа татвар албанаас чөлөөлөгдөж анхны хамба лам оросоос томилогдож байсан юм. Хамба лам нар халдашгүй дархан байдлын “ярлык” буюу зарлигийг Сарайн эрх баригчдаас авдаг байсан бөгөөд энд Узбек хааны хатан Тайдула (Дайдула)-г дурдах нь зүйтэй юм. Ялангуяа Христийн сумийн эд хөрөнгөнд халдсан хүнд цаазаар авах ял оноодог байлаа.

Буддизм Алтан ордны улсын дотоодын болон улс төрийн төвшинд ч мөн илэрч байв. Венецийн Фра Маурогийн 1459 онд зохиосон газрын зураг дээр Сарай хотын ойролцоо байрладаг объектыг Suburgam (суварга) гэж нэрлэсэн байдаг. Энэ бол Зүчийн улсад шашин шүтэх эрх чөлөө ямар нээлттэй байсны баталгаа яах аргагүй мөн юм. Цаашлаад Буддын шашны баруун тийших тэлэлтийн хамгийн захын хязгаар нь Алтан ордны улс болж байжээ. Оросын Евразийн талыг баримтлагч нэрт судлаач эрдэмтэн Г.В.Вернадский “Хэрэв Зүчийн угсааны Монголын хаад үнэн алдартны шашинд орсон бол Москва биш харин Сарай хот оросын шашин, соёлын төв нь болох байсан байж болох юм” хэмээн бичсэн байдаг.

Шинжлэх ухаан: Исламын шашинт улсуудын нийслэл хотуудын дундаас хоёр Сарай хот өвөрмөц соёл иргэншлээрээ ялгагдаж байжээ. Сарай хотод исламын шашны зэрэгцээ үнэн алдрын, несториан, буддын, католик гээд олон сүм хийдийн төлөөлөл эвтэй найртай оршиж сууж соёл шинжлэх ухааны хөгжилд үнэтэй хувь нэмэр оруулсан юм. Ялангуяа исламын шинжлэх ухааны төв болж байснаараа Сарай хот онцгой байжээ. Исламын шашны томоохон сургуулиуд энд байрлаж исламын хөгжлийн ерөнхий дүр зургийг тодорхойлж байсан гэхэд болно. Египет мамлюкийн эзэнт гүрэн Алтан ордон, Византи гурвын онцгой холбоо нь Сарай хотыг шинжлэх ухаан урлагийн томоохон том болгосон юм. Сарай хотод Узбек ханы үед шинжлэх ухаанд зориулж исламын шашны хамгийн том

номлолын сургууль баригдсан бөгөөд тухайн үеийн хамгийн том боловсролын төв болж байжээ. Сарай эль Жедид хотод хийгдсэн археологийн малтлагаар юмсын хөдөлгөөнийг хэмжихэд хэрэглэж байсан багаж хэрэгсэл олдсон бөгөөд энэ нь шинжлэх ухаан ямар хэмжээнд хүрснийг харуулсан нотолгоо юм. Нэрт яруу найрагч Сайф Сарай, Польшийн нэрт одон оронч Коперникээс **140** жилийн өмнө дэлхий нарыг тойрон эргэдэг тухай бичсэн нь тохиолдлын зүйл биш юм, .

Алтан ордны улсын соёл иргэншил алга болоогүй, харин энэ соёл иргэншил нь одоо ч гэсэн энэ нутагт амьдарч буй ард иргэдийн дунд үе дамжин өвлөгдөн өнөөгийн Оросын соёл иргэншил болон хувирсан. Алтан ордны улсын түүх нь дэлхийн түүхийн нэг хэсэг байсан бөгөөд Оросын түүх нь харин Алтан ордны улсын нэг хэсэг юм. Магадгүй өнөөдөр хүлээн зөвшөөрөх нь хэцүү ч байж болох юм. Гэвч энэ нь үнэн бодит зүйл билээ. Юу ч гэж үзсэн бай Алтан ордны улсын 300 гаруй жилийн түүх ОХУ-ын түүхийн нэгээхэн хэсэг байсан юм. Алтан ордны улсыг байгуулсаны ачаар Оросууд дэлхийн түүхийн томоохон процессуудад оролцож, агуу ОХУ-ыг бий болгох урьдчилсан нөхцөл болсон юм.

Хүннү гүрний түүх

Монгол үндэстний анхны төрт улс бол Төв Азийн тал нутагт НТӨ III- НТ I зууны төгсгөл хүртэл оршиж байсан Хүннү гүрэн юм. Хүннү гүрэн Монголын анхны өвөг төрт улс болохыг археологийн болон бичгийн судалгаагаар хөдөлшгүйгээр нэгэнт тогтоожээ

Цэргийн түүхч, доктор (Ph.D), дэд профессор Т.Сүхбаатар

Монгол үндэстний анхны төрт улс бол Төв Азийн тал нутагт НТӨ III- НТ I зууны төгсгөл хүртэл оршиж байсан Хүннү гүрэн юм. Хүннү гүрэн Монголын анхны өвөг төрт улс болохыг археологийн болон бичгийн судалгаагаар хөдөлшгүйгээр нэгэнт тогтоожээ.

Тухайн үед төв Азид оршин байсан нүүдэлчин Хүннү, Дунху нарын өвөг дээдэс нь НТӨ I мянганы эх гэхэд Монгол оронд бүрэн ноёрхсон “Дөрвөлжин булшны соёлыг” бүтээсэн эртний оршин суугч нар байсан юм.

Дөрвөлжин булшны соёлыг бүтээгчдийн нэг хэсэг болох өвөг хүннү-өвөг дунху нар НТӨ I мянганы эх гэхэд хэдийнээ сонгодог хэлбэрт дөхөж хөгжсөн нүүдлийн мал аж ахуйд бүрэн шилжиж, ураг (цусан) төрлийн харилцаанд суурилсан “хүй нэгдлийн” нийгмийн байгууллыг аль эрт орхисон, илүү нарийн бүтэцтэй, давхраажсан нийгэмд амьдрах болсоор хэдэн арав, зуун оны нүүр үзсэн морьтон нүүдэлчид байсан юм.

НТӨ 350-300-аад он гэхэд Төв Ази, Монгол оронд хүннү нараас гадна нутгийн зүүн хэсгээр дунху нар, баруун, баруун өмнөд хэсгээр юэчжи нарын харьяат энэтхэг-европ хэлний бүлэгт багтах хэлээр ярилцдаг малчин нүүдэлчид нутаглаж байлаа.

Энэ цаг үед, Их говийн өмнүүрх нутагт – Газал (Иньшань) уул, Ордосын Бор тохой, Сөнөд-Цахарын тал хээр, Улаанхадын өндөрлөгт линьху, лоуфань нарын нүүдэлчид, хагас нүүдэлчин шаньжун аймгийнхан суурьшиж Байлдаант улсын үеийн (НТӨ 403-221 он) Цинь, Жао, Янь гэсэн гурван улстай хиллэж байв.

Монголын эрдэмтэд, эдгээр нүүдэлчдийн дунд аль хэдийн “төр улс” үүсээд, магадгүй бүр нэг-хоёр зууны нүүр ч үзсэн байж мэднэ хэмээн сүүлийн үед бичих болсон.

“Хүннү”, “Дунху” хэмээх эртний монголын хоёр хүчирхэг нүүдэлчдийн нэрийг утга үсгийн эртний бичиг дурсгалд анх хэзээ тэмдэглэсэн асуудлаар судлаачид хоёр талцаж хуваагддаг ч дийлэнх нь “Хүннү” гэдэг нэр НТӨ 311 онд, “Дунху” хэмээх нэр нтө 307 онд анх тэмдэглэгдсэн гэж үзэх нь элбэг.

Хятадаар Хүн = Сюн гэсэн утгатайн дээр бас Нү хэмээх боол гэсэн утга бүхий үг залгаснаар Хүннү (хэрцгий боол) гэсэн нэр үүсжээ. Дайчин нүүдэлч Хүн аймаг овгууд ч гэсэн өөрийн зүгээс суурьшмал Хятад улсад удаа дараалан довтолж хот суурин, газар тариалан, хүн амыг нь сүйтгэдэг байсны учир Хятадын төрийн эрх баригчид тэдэнд тийнхүү хэрцгий боол хэмээх хоч нэр өгснөөр хүн нар хятадын түүхэнд Хүннү, Сюннү гэж алдаршжээ.

Монголын түүхчид Хятад судраас Хүннү хэмээх нэршлийг шууд хуулбарлан авч хэрэглэснээс хойш түүхийн бүхий л сурах бичиг ном зохиолд Хүннү хэмээн бичих болжээ. Хүннү гэдэг нь Хүн гэсэн нэрийн утгыг агуулна хэмээн үзэх болсон юм. Хүннү нар бол яах аргагүй өнөөгийн Монголчууд бидний өвөг дээдэс юм.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд асан Анандын Амар өөрийн 1934 оны “Монголын товч түүх” бүтээлдээ Монголын түүхийг зөвхөн Чингис хааны үеэс бус, эртний нүүдэлчдийн үеэс буюу Хүннү гүрнээс эхлэн судлах ёстойг нотолсон байдаг.

Нэрт эрдэмтэн, доктор Г.Сүхбаатар Хүннүгийн талаар ул суурьтай судалгаа хийж 1980 онд нийтлүүлсэн “Монголчуудын эртний өвөг (Хүннү нарын аж ахуй, нийгмийн байгуулал, соёл, угсаа гарвал)” хэмээх шинжилгээний бүтээлээрээ Хүннү нар өвөг монгол хэлтэй, монгол угсааны аймгууд байсныг үндсэндээ бүрэн нотолж өгсөн юм.

Хүннү нар өөрийн төрт улсыг байгуулахаас өмнө цэрэг аймгийн холбоонд нэгдэж хүчирхэг болж өмнөд хөрш Хятадын Чжоу улсыг байнга довтлох болжээ. Чжоу улс бусад улсуудтайгаа нийлэн Хүннү нарын довтолгооноос сэргийлэн хана хэрэм ихээр барих болсон байна. Энэ үед Хүннүтэй зэрэгцэн Дунху, Юэчжи, Динлин зэрэг нүүдэлчин аймгууд оршин байсан юм.

Хүннү нар тэр үед 24 том аймаг болж хуваагдан мал аж ахуй эрхлэн нүүдлэн амьдарч байжээ. Мал маллахын хажуугаар ан гөрөө хийж амьдарч байсан тэд аюул нүүрлэсэн үед нум сум харваж чадах эрчүүд цөм морьт цэрэг болж хувирах байнгын бэлтгэлтэй

болжээ.

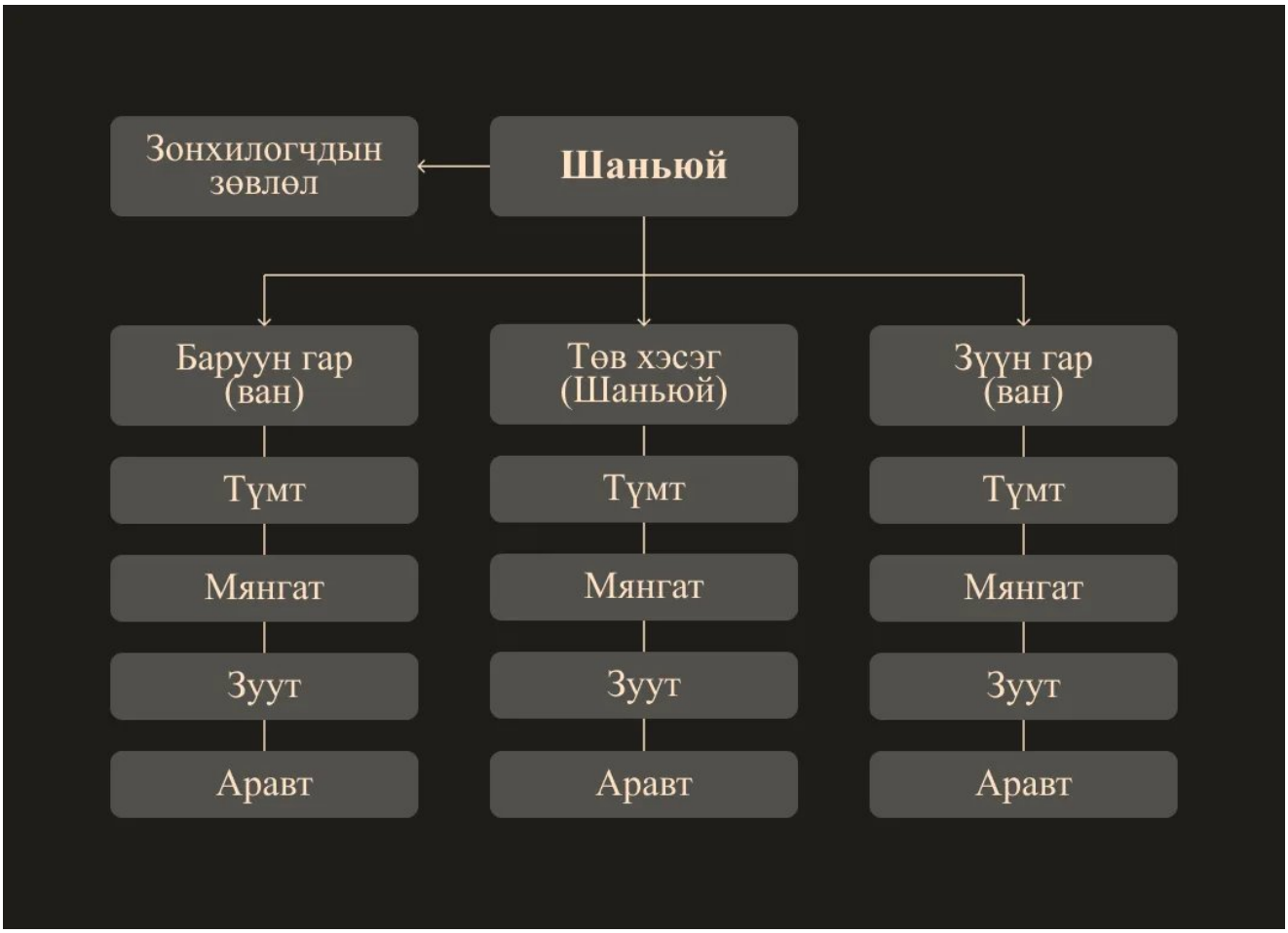
НТӨ 214 оны үед Хятадын Цинь гүрний анхны эзэн хаан Цинь Шихуан өөрийн цэргийн жанжин Мын Тянь тэргүүтэй 100 мянган цэрэг хөдөлгөж Хүннү нарын нутгийн өмнөд хэсгийн Ордос болон одоогийн Өвөр Монголын Хөх хот, Бугат хот орчмын газар нутгийг эзлэн авч урд талаар нь Цагаан хэрэм нэмэн босгожээ. Энэ үед Хүннүг Түмэн шаньюй захиран сууж байжээ. Түүний үед улс төрийн гадаад дотоод нөхцөл байдал нь ихээхэн ээдрээтэй нэн эгзэгтэй үед ирээд байлээ.

НТӨ 209 онд Модун, өөрийн эцгээ хөнөөж Хүннүгийн хаан Шаньюй болж, бүх 24 аймгаа нэгтгэн захирч Хүннү улсыг үндэслэн байгуулсан байна. Хүннү улс бол Төв Азийн түүхнээ байгуулагдсан нүүдэлчдийн анхны төр улс болжээ.

Модун богино хугацаанд байж боломгүй болзол шаардлага тавьсан Дунху нарыг бут ниргэж (тэдний үлдэгдэл Сяньби, Ухуань болсон), Юэчжү нарыг ялж тэднийг баруун тийш шахаж, хойд зүгийн Динлин зэрэг аймгуудыг захирчээ. Дараа нь Модун шаньюй цэргээ хөдөлгөж, урьд нь эртний Хятадын Мын Тянь жанжны булаан эзэлсэн Ордос газар болон тэр хавийн нутгийг чөлөөлөн, эргүүлж Хүннү улсдаа нэгтгэн авсан байна.

Ингэснээр Хүннү нар Манжууураас Тэнгэр уул, Байгаль нуураас Ордос хүртэлх өргөн уудам нутгийг нэгтгэсэн гүрэнт улсыг байгуулжээ. Түүний байгуулсан улсын нийслэл Луут хот өнөөгийн Архангай амйгийн Өлзийт сумын нутагт буй. Хүннүгийн нутаг дэвсгэрийг “Модун шаньюйн үед, түүний улсын нутаг дэвсгэр нь өмнө зүг цагаан хэрэм, Ордос нутаг, умар зүгт Байгал нуур, баруун зүгт Ил, Тарвагатай, Синьзян, дорно зүгт хойд Солонгос хүртэл” гэх буюу, эсвэл “баруунаас Дорнод Туркестаны хот улсууд, зүүн зүгт дорнод ху аймгийн нутаглаж байсан Ляо голын эх, өмнө зүгт хятадын цагаан хэрэм, хойд зүгт Байгал нуур” хүртэл байснаар ерөнхий тойм байдлаар авч үздэг.

НТӨ III-II зууны зааг дээр Хүннү улс нь тийнхүү олон улс аймгуудыг эзлэн захирсан Монгол ба Төв Азийн нүүдэлчдийн анхны хүчирхэг том эзэнт гүрэн болсон байна. Тэр цагаас эхлэн Модун болон дараа үеийн Хүннү гүрний төрийн тэргүүн нь урьд адил зөвхөн шаньюй гэгдэхгүй, харин их шаньюй (эзэн хаан) гэгдэх болсон байна.

Хүннүгийн төр, засаг захиргааны зохион байгуулалт

Хүннү гүрэн нь төв, зүүн, баруун этгээд хэмээн бүх газар нутаг, хүн амаа гурван хэсэг болгож захирдаг, 24 том аймаг нь тэрхүү гурван хэсэгт хуваагдан захирагддаг байжээ. Аймгуудын зонхилогч томоохон сурвалжит язгууртан нар тус бүрийн аймгийг түмт, мянгатад хуваан захирдаг байв.

Мянгат нь зуут, зуут нь аравтуудын бүрэлдэхүүнтэй байжээ. Тэдгээр түмт, мянгат, зуут, аравтууд нь цэрэг засаг захиргааны нэгдмэл хуваарь байсан байна. Улс орноо гурван хэсэг болгож, аравтын тогтолцоонд оруулан захирдаг байсан Хүннүгийн засаг захиргаа, цэргийн хуваарь нь хойч үеийн монгол, түрэг угсааны нүүдэлчин улс түмэнд уламжлагдан үлдсэн юм.

Хүннү улсыг анх байгуулагдах үед эртний Хятадын хүчирхэг эзэнт гүрэн Цинь улс дотоодын зөрчил тэмцэл, нүүдэлчдийн довтолгоон зэргээс нэлээд сулран доройтон мөхөж оронд нь Хан улс гарч ирсэн. Хан улс нь Цин улсаас хамаагүй илүү хүчирхэг улс болон түүхийн тавцнаа товойн гарч иржээ.

Модуны үед (МЭӨ 209–174) Хүннү гүрэн оргилдоо хүрсэн. МЭӨ 200 онд Байдэнгийн тулалдаанд (одоогийн Шаньси) Модун 300 мянга орчим морьт цэрэгтэйгээр Хань улсын хаан Гаоцзуг (Лю Бан) бүслэн, дараа нь энхийн гэрээ байгуулжээ. Үүний дараа хэчин (heqin) бодлого хэрэгжиж, Хань улс Хүннүд гүнж, торго, хоол хүнс, дарс өгч, тэгш эрхтэй

харилцаа тогтоосон байна.

Модун шаньюйтай тохиролцсон ёсоор Хятадын Хань улс Хүннүгийн шаньюйд өөрийн эзэн хааны гүнжийг хатан болгож өгөөд үүрд найрамдалтай байх гэрээ байгуулж, жил бүр их хэмжээний мөнгө, торго, бүс бараа, эх хэрэглэгдэхүүнээр алба барьж тогтмол хүргүүлэн байх ёстой болжээ.

НТӨ 198 онд Хан улсын эзэн хаан Модун шаньюйд ихээхэн бэлэг сэлт хүргүүлж, найрамдал, энх ургийн гэрээ байгуулжээ. Тэрхүү гэрээ ёсоор, Хүннү гүрэн, Хан улс хоёр бие биеийг тусгаар тогтнож, биеэ даасан, бүрэн эрхт, эн сацуу хоёр их эзэнт гүрэн мөн хэмээн хүлээн зөвшөөрөөд Хань улсын хаан нь *“Урт цагаан хэрмээс хойшхи нум барьсан улс (нүүдэлчид) Шаньюйн цаазыг дагасугай, Урт хэрмээс дотогш дээл малгайт улсыг (Хятадыг) би захирсугай”* хэмээн тохиролцож, жил бүр Хүннүд их хэмжээний алт мөнгө, торго дурдан, сүйх тэрэг, гар урлалын бусад нандин бүтээгдэхүүн, тариа будаагаар алба татвар барьж байх үүрэг авчээ. Энэ үүрэг Хан улсын дараа дараагийн эзэн хаадын үед ч уламжлал хэвээр байсан юм.

Модун шаньюй 35 жил Хүннү гүрний төрийг барих зуур түүнийг ихэд өргөтгөн бэхжүүлж, тухайн үеийн хамгийн хүчирхэг гүрнүүдтэй эн зэрэгцэхүйц хэмжээнд хүртэл хөгжүүлээд МЭӨ 174 онд нас барсан юм. 174 онд Модунгийн хөвгүүн Гиюй эцгийн орыг залгамжилж, Лаошань цолтой шаньюй болжээ.

НТӨ I зууны дунд үед дотоод болон гадаад хүчин зүи лс, баи галии н гамшигт үзэгдлии н улмаас Хүннүгии н төрд самуун дэгдэж нэгэн зэрэг 5 шаньюи гарч байжээ. Энэ үед Хүннүгии н зарим хэсэг Чжичжи шаньюи н удирдлагаар тусгаар тогтнолоо хамгаалж тэмцсэн бол зарим нь Хуханье шаньюи г дагаж Хань улсад даган орж хараат түшмэг улс болохыг зөвшөөрчээ.

Хүннү гүрэн тухайн үед Хятадын хараат түшмэг улс байсан боловч жинхэнэ Монгол нутгийн үндсэн хэсэг нь Хуханьед захирагдаж, Жунгар, Казахстан, Хягас, Динлин Чжичжи шаньюйн мэдэлд байжээ. Хүннүгийн шаньюйд Ухуань зэрэг урьдын эзлэгдсэн аймаг овгууд арьс үс болон бөс даавуугаар алба барьдаг хэвээр байв.

НТ 9-25 онд Хань улсын төрии н эрхии г булаасан Ван Маны үед хүннүчүүд дахин тусгаар тогтнолоо сэргээж Хятадтаи эн зэрэгцэн харилцах болжээ. НТ 49 онд Хүннүгии н дотоодод үүссэн самууны улмаас гал голомтоо сахисан Умард ба Хятадад дагаж орсон Өмнөд гэсэн хое р хэсэг болон бутарсан баи на. НТ 93 онд Умард Хүннүгии н сүүлчийн шаньюи Юйчжүгянь Хятадтай найрамдаж гэрээ байгуулахыг хүссэнд Хан улс зөвшөөрөх дүр үзүүлж байгаад 93 онд түүнийг мэхлэн барьж алж, түүнтэй хамт байсан цөөн хэдэн Хүннү цэргийг хяджээ. Юйчжүгянь шаньюй бол Модун шаньюйн овгоос гарсан Умард Хүннүгийн сүүлчийн шаньюй байсан бөгөөд түүнтэй хамт Умард Хүннү улс эцэс болжээ.

Үүний дараа эх нутагтаа 100 мянган өрх буюу 5-6 зуун мянган Умард Хүннү нар үлдээд бусад 100 мянга хүн баруун тийш нүүдлэн оджээ. Баруун тийш нүүдэлсэн Хүннү нар евразийн өргөн уудам нутгаар тархан гээгдэн үлдэж суурьшсаар одоогийн Унгар дахь

Паннонийн хээр талд очиж суусан байна.

Эдгээр Хүннү нар өөрсдийн улсаа байгуулан Хүнн хэмээн нэрлэж Атилла хааны үед хүчирхэг болж бусад аймаг, овгуудыг эзэлж, Визант гүрнээр алба бариулж, Ромын эзэнт улстай нэгэн үе ана мана өрсөлдөн байжээ. Гэсэн ч 451 онд Каталауны тал хэмээх газар Ром, Герман, Франц зэрэг олон янзын улс угсаатны нэгдмэл хүчинд цохигдоод 453 онд Атилла хааны нас барсны дараа Хүнн нарын төр улсын бүрдэл бутран сарнисан байна. Умард Хүннү үгүй болсны дараа Хан улсын мэдэлд байсан өмнөд Хүннү нар нэг хэсэг өөрсдийн улсыг байгуулан тусгаар тогтнох замыг эрэлхийлж байжээ. Ингээд өмнөд Хүннүгийн сүүлчийн шаньюй Шихү 349 онд нас барснаар тус улс мөхжээ.

Гэсэн ч Ордост байсан Хэлянь Бобо тэргүүтэй Өмнөд Хүннү нар 407 онд Ся улс хэмээх бас нэгэн тусгаар улс байгуулсан нь 431 он болтол, 400 онд Мэн Сүн хэмээх Хүннү хүн өөрийн нөхдийн хамт цэрэглэн хөдөлж, одоогийн Хятадын Ганьсу мужийн байгаа газар нутгийг эзлэн авч, Шар мөрний баруун талд Хэси хэмээх улсыг байгуулсан нь 460 он хүртэл, Шинжааны Долоон усанд “Хүчин мөхөс Хүннү” нарын байгуулсан Юэбань улс 488 он хүртэл тус тус оршин тоггнож байжээ.

. Хүннүгийн аж ахуй, эдийн засгийн гол салбар нь нүүдлийн мал аж ахуй байсан ба адуу, хонь, ямаа, үхэр, тэмээ таван хошуу мал маллаж нүүдэллэх амьдрал зонхилж байжээ. Хүннүгии н мал аж ахуи г судлаачид сонгодог хэлбэрии н нүүдлии н мал аж ахуи гэж тодорхои лдог. Мал аж ахуй түүн дотроо адууг хамгийн өндөрт авч үздэг байв. Учир нь хүннү гүрний цэрэг бол морин цэрэг. Морин цэргээ төрөлжсөн арми буюу өнгө зүсээр нь ангилдаг байсан нь цэргийн тактикийн нэг хэсэг болжээ.

Хүннүгийн эдийн засагт ан агнуур мал ахуйн дараа орох чухал салбар байжээ. Хүннү нар зээр гөрөөснөөс эхлэн хандгай, буга, үнэг, чоно, гахай, баавгай зэрэг олон янзын ан гөрөөс агнадаг байжээ.

Хүннүчүүд малын мах, сүү цагаан идээгээр голлон амьдарч малын арьс шир, ноос ноолуур, ангийн үслэгээр хувцас хунар хийдэг байв. Орон сууц нь нэгэнт жирийн овоохой биш, модон хана, туурга, тооно бүхий жинхэнэ гэр байжээ.

Хүннүчүүд мал аж ахуи г голлон эрхлэхии н зэрэгцээ бага зэрэг газар тариалан эрхэлж, гар урлалыг хөгжүүлж баи сныг Монгол ба Буриадын нутагт хии сэн хот суурингии н судалгаа нотолно. Бас Хүннү гүрний шаньюйд Хан улсын өгсөн гүнжүүд тэднийг бараа болон дагаж тайган түшмэд, зарц, үйлчлэгч, гэрийн боол, шивэгчин, түүнчлэн зарим ойр төрлийн хамаатан садан гэх мэт нэлээд хятад хүмүүс ирж байсан нь өөрсдийн хэрэглэх тариа будаа, ногоо зэргийг Хан улсаас бэлэг сэлтийн журмаар авахаас гадна бас дүрвэж ирсэн хятадуудаараа тариулж авдаг байжээ.

Нүүдэлчид эрт дээр үеэс хятадын эдийн соёлын баялгийг хүртэхдээ няхуур бодлоготой хандаж эдийн засгийн гачигдлаа тайлахдаа өөрийн тусгаар тогтнолоо аль болох хөндөхгүй байхыг эрмэлзэж байжээ. Нүүдэлчдийн цэрэг улс төрийн давамгай байдал нь чухамхүү улс төр түүн дотроо эдийн засгийн бие даасан байдлыг хангах найдвартай нөхцөлийг бүрдүүлж өгч байв.

Хүннүгии н урлаг тухаи н үеии н тал нутгии н урлагии н үндсэн хэлбэр амьтны загварт урлагт үндэслэгдсэн баи жээ. Гэхдээ Хүннүгии н өвөрмөц сое лыг харуулсан бие даасан амьтны загварт урлагии н төрөл болно. Ное н уулын ширдэг Хүннүгии н дүрслэх урлагии н сонгодог жишээнд тооцогддог. Хүннүд уртын дуу үүссэн тухаи домог баи даг нь монголчуудтаи холбогдох нэг шижим болдог. Хүннүгии н булшнаас гарсан хэл хуур, бичгии н сурвалжид тэмдэглэгдсэн бишгүүр цуур зэрэг хөгжмии н зэмсэг тэднии хөгжмии н сое лын талаар мэдээлэл өгдөг. Хүннү нар буддын шашинтай байсан байх магадлалтай хэмээн үздэг. Харин Хүннүгийн шаньюй өглөө наранд өдөр тэнгэрт, үдэш саранд мөргөдөг байсан гэдэг. Тухайн үед тэнгэр шүтлэг Хүннүгийн төрийн шашин болж байв.

Ши Жи-гийн Хүннүуёсын тэмдэглэлийн тайлбарт Цүэй-Хао хэмээх *“баруун талын нүүдэлчин аймаг цөмөөр лууг шүтнэ. Иймээс тахилга явуулдаг газрынхаа нэрийг луу хот гэж нэрлэсэн"* гэж тайлбар бичжээ. Мөн хойд Хань улсын бичгэнд *“Хүннү улс 3 луут сүмд тахилга явуулдаг байсан"* гэх мэтээр бичжээ. Хань улсын хаан У-ди-гийн үед Хүннү улсын довтолгооныг бут цохиж, Хүннү улс нь хоёр тасарч зарим хэсэг нь баруун тийш нүүдэллэн зарим хэсэг нь Хятадад дагаар орсон. Энэ үед Хүннү улсаас маш олон хүмүүс олзлогдсоны дотор удган бөө нар их байсан гэж Хань улсын түүхэнд тэмдэглэжээ.

Хүннүчүүд нүүдэлчдии н дотроос анх удаа цэрэг-засаг захиргааны зохион баи гуулалтын гурвалсан бүтэц, аравтын системии г бии болгосон. Улсаа гурван гар болгон хуваах цэрэг засаг захиргааны бүтэц нь хожмын монголчуудад хүртэл уламжлагджээ. Мөн цэргии н болон захиргааны аравтын систем нь нии т нүүдэлчдии н хувьд түгээмэл хэрэглэгдэж ирсэн сонгодог бүтэц юм. Хүннүгии н нии гэм нь овог аи маг, тэдгээрии н хоорондын худ ургии н харилцааг чухалчилдаг боловч нарии н давхраажсан бүтэцтэи хөгжингүи нии гэм баи жээ.

Эрх баригч шаньюи н ураг яс ба тэдэнтэи худ ургии н холбоотои язгууртан аи мгууд Хүннүгии н төрии н цөм болох бөгөөд энэ бүтцэд нэгдэн орсон гарал угсаа хэл яриа төстэи аи мгууд Хүннү гүрнии үндсэн хүн ам болдог. Мөн баи лдан дагуулсан болон саи н дурааараа нэгдсэн олон хэл аялгуутаи нүүдэлчин овог аи мгууд Хүннү гүрнии бүрэлдэхүүнд заримдаа багтаж, заримдаа тасарч иржээ.

Нийгмийн байгууллын хувьд Хүннү нарын дунд төр ёс, засаг захиргаа, сурвалжит язгууртан, ноёд, түшмэд, жанжин нар ноёлон зонхилж байсан боловч овог аймгийн байгуулал, овог аймгуудын ахлагч, зонхилогч нар ихээхэн хүч нөлөөтэй хэвээр үлдсэн байв. Шаньюй хаан, түүний зарлиг тушаап нь хууль мэт хүчтэйн дээр төрийн заргачтай байсан ч гэсэн төрийн албан ёсны нэгдмэл, жигдэрсэн хууль цааз байсангүй, овог аймгийн байгууллын үеийн ердийн хууль хүчтэй хэвээр үлдсэн байв.

Хүннү өөрийн улс орныг хамгаалахын тулд хүчирхэг цэргийг байгуулсан байна. Хүннүгийн цэрэг дан морьт цэргээс бүрэлдэж байсан бөгөөд цэргийн бүтэц зохион байгуулалт, урлаг зэвсэглэл нь дараа дараагийн улсуудад өвлөгдөн иржээ.

Хүннүгийн цэргийн зэвсэглэлийн төрлийг эртний хятадын түүхийн сурвалжийн мэдээ, эртний судлалын баримтад тулгуурлан судлаад 10 гаруй төрөл хэмээн тодорхойлсон

байна. Нангиад түүхийн эртний чухал сурвалжийн нэг болох “Ши цзи”-д (Хүннүгийн) ”нум сум харваж чаддаг бүхэн нь хуягт морьт цэрэг болдог...Тэдний урт зэвсэг нь нум сум, богино нь илд, жад”, “Хүннү нар нум сумаа гайхамшигтай эзэмшсэн морьт цэрэгтэй” гэсэн байдаг. Хүннүгийн зэр зэвсгийг эртний монгол уламжлалын дагуу ангилваас “Байлдах зэвсэг”, “Байлдааны хэрэгсэл” гэсэн үндсэн хоёр хэсэгт хувааж болно.

Байлдах зэвсгийг байлдаанд хэрэглэх зориулалтаар нь “Хатгалдах” зэвсэг, “Хориглолтын зэвсэг” гэж хоёр хуваах бөгөөд давшиж урагшлах, хатгаж дэлдэх, тэсэлж дэлбэлэх зэрэг хөдөлгөөний идэвхтэй хэлбэрийг шаарддаг зэвсгийг “Хатгалдах зэвсэг” гэнэ. Харин давшилтыг сөрөх, идэвхтэй бус үйлчилгээ шаардах зэвсгийг “Хориглолтын зэвсэг” гэнэ.

Хүннүгийн ан агнуурын хийгээд байлдааны гол зэвсэг нь нум сум байлаа. Судлаач Ю.С. Худяков “Хүннүгийн зүймэл нумнууд нь дундад зууны үеийн гар харвуур зэвсгийн цаашдын бүхий л хувьсал хөгжлийн үндэс суурь болж өгсөн юм” гэж дүгнэсэн байдаг. Хүннү нум 65-80 см эвшээлттэй 4-5 хөвчийн хүчтэй буюу 20-25 кг хүчээр татах нум байжээ. Хүннү сумнаас дуут сум нэлээд онцлог ба Дуут сумаар харвах үед исгэрэн шуугих их чимээ гарч, дайсныг сүрдүүлэх, анхаарлыг нь сарниулах нөлөө үзүүлдэг байжээ.

Хүннү цэргийн охор зэвсэг нь байлдан тулалдах явцад гараас салгалгүйгээр хатгалдан цавчилдах зориулалттай илд, жад, хутга, шийдэм, сүх зэргээс иж бүрдэл болдог байжээ. Сурвалжийн мэдээ, археологийн олдвороос харахад Хүннү илд бүтэц хийцийн хувьд уран чамин байснаараа онцлог байна.

Богино шулуун илд НТӨ III зууны үед буюу Хүннүгийн үед ихэд дэлгэрсэн байсан бөгөөд морьт болон явган цэргийн хамгийн түгээмэл хэрэглэдэг зэвсгийн нэг байсан боловч Хүннүгийн үеийн булш, суурингаас төдийлөн элбэг олддоггүй нь ихээхэн хүч хөдөлмөр зарцуулж байж боловсруулдаг төмрөөр хийсэн илд мэт их төмөр ордог зэвсгийг тэр бүр оршуулгын зан үйлд хэргэлдэггүй байсантай холбоотой байж болох юм гэж судлаачид үздэг.

Эртний нүүдэлчдийн байлдаан тулааныг агт морьгүйгээр төсөөлөхийн аргагүй бөгөөд Хүннү цэргийн байлдааны гол хэрэгсэл нь агт морь байв. Нүүдэлчдийн хувьд агт морь нь байлдааны чухал хэрэгсэл болохоос гадна ан гөрөө, отор нүүдэл хийх зэрэг өдөр тутмын аж амьдралынх нь салшгүй байнгын хэрэгцээт зүйлийн нэг болсоор иржээ.

Хятадууд нүүдэлчдээс худалдаа арилжааны болон дайн байлдааны замаар адууг олж авч байсан ба тэд талын морьдын шандас шөрмөс сайтайг мэдэх болсны хувьд аль болох ахиухан адуу авахыг эрмэлздэг, Хүннү, Давань зэрэг орноос адуу мал авахын төлөө тусгай бодлого хүртэл боловсруулж байжээ.

Гэвч Хятадад угаас адуу мал ховор, морьт цэргийн тулааны тактик эзэмшээгүйн улмаас нүүдэлчидтэй тулалдах үед тэдний морьт цэрэгт бут цохиулах нь олонтаа байв.

Тиймээс хүннү цэргийн зэр зэвсэг хүчин чадлын хувьд тухайн цагтаа дэлхий дахинаа гайхагдаж, тэр ч байтугай хүчин буурч сарнин бутарсан үедээ өрнө зүг дайжин одсон

хэсэг нь ч Евроазид цэрэг зэвсгийн хүчээр ноёрхлоо тогтоож чадсан билээ. Үүний нэг нь Европт тэнгэрийн ташуур гэж алдаршсан Атилла хаан юм.

Хүннүчүүд тухайн үедээ 60 мянга цэрэгтэй байсан ба нум сум татаж чадах 13 наснаас дээших 220-240 мянга орчим эрчүүдтэй байжээ. Тэр цагт Модуны мэдэлд НТӨ 207 оны төгсгөл гэхэд нийт 620-640 орчим мянган хүн амтай нүүдэлчид байж, ойролцоогоор 124-128 мянган орчим цэрэг жагсаах боломжтой болжээ. Хүннү гүрэн тухайн үедээ 720 мянга орчим хүн амтай байжээ.

Дашрамд өгүүлэхэд, Хүннү-Дунхугийн цэргийн нийт тоог багцаалсан тооцоо маань Их Монгол улсын эхэн үеийн нийт цэргийн тоотой тун ойролцоо гарсан сонирхол татаж байна. Ер нь бол түүхэн бүх үеийн туршид шахуу Төв Ази, Монгол орноор нутаглагч нүүдэлчдийн төр улсын цэргийн дайчилгааны дээд боломж нь энэ хавьцаа тоо байдгийг сануулъя. Зарим сурвалжид өгүүлдэгчлэн Хүннү, Табгач, Жужан, Түрэг зэрэг улсын үед 3-4 зуун мянган цэрэг дайчилж байсан түүх бараг байхгүй, энэ бол тун их хэтрүүлсэн тоо юм.

Хүннү гүрэн нь Монголын төрт ёсны эхлэл, нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн хөгжил, Евразийн улс төрийн түүхэнд үнэтэй хувь нэмэр оруулсан дэлхийн хэмжээний анхны нүүдэлчдийн эзэнт гүрэн байсан юм. Түүний өв уламжлал нь хожмын Монголын эзэнт гүрэн зэрэг олон улсын хөгжилд чухал нөлөө үзүүлж, өнөөдөр ч Монголын түүх, үндэсний бахархлын салшгүй хэсэг хэвээр байна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. Доржсүрэн Ц. Хойд хүннүгийн булш (1956) – Ц.Доржсүрэн. Археологийн судалгаа. Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн эмхтгэл. Эмхтгэсэн Г.Дашням, Ч.Амартүвшин. УБ., 2003

2. Батсүрэн Б. Төв Азийн нүүдлийн мал аж ахуйн түүхийн зарим асуудалд – Евроазийн нүүдлийн мал аж ахуй. Эмхэтгэсэн С.Чулуун, Хурц, А.Борисов, Ока Хироки. Сэндай, 2016

3. Монголын эртний түүх. Тэргүүн боть. Хүннү. УБ., 2017

4. Г.Сүхбаатар. Монголчуудын эртний өвөг. УБ., 1980,

5. Ма Чаншоу. Умард ди ба Хүннү. Бээжин, 1962

6. П.Дэлгэржаргал, З.Батсайхан “Хүннүгийн хил хязгаар, нутаг дэвсгэр (МЭӨ 176-128 оны үеэр)” “Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology”, Vol. 8, № 1 (403): 9-15 (2015)

7. Б.Батсүрэн. “Хүннүгийн хүн амын тооны тухай” Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology, Vol. 6, № 1 (365): 19-26 (2010)

8. Батсайхан З. Хүннү. УБ.2003 он

9. Хань шу/ Dubs, Vol. I, p. 115-116; Ши цзи/Вяткин, Том VIII

10. Худяков Ю.С. “Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии”. Новосибирск. Наука. 1986.

11. Руденко С. И. Культура Хуннов и Ноинулинские курганы. М-Л., 1962.

12. Д.Батаа “Эртний Монголын төр, шашны харилцааны түүхээс” Олон улс судлал сэтгүүл.

13. Шинжлэх ухааны академи, Түүхийн хүрээлэн. “Монгол Улсын түүх” тэргүүн боть. Нэн эртнээс XIII зууны дунд үе. УБ.2004 он

14. Гумилев Л.Н. Хунну. М., 1960.

15. Крадин Н.Н. Хүннү эзэнт улс. Орос хэлнээс орчуулсан Н.Ганбат. УБ., 2012.

16. Монгол улсын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2004.

17. Сүхбаатар Г. Монголчуудын эртний өвөг. УБ., 1980.

18. Хүннүгийн толь бичиг. Эрхлэн нийтлүүлсэн Ц.Төрбат. УБ., 2011.

19. Хүннүгийн түүх соёл. Ред. Ж.Болдбаатар, П.Дэлгэржаргал. УБ., 2011.

Chagatai Khanate (Uls)

In 1224, Genghis Khan, the founder of the Great Mongol Empire, divided his state into four uluses, each corresponding to the number of his sons. His second son, Chagatai, inherited Transoxiana and the surrounding territories

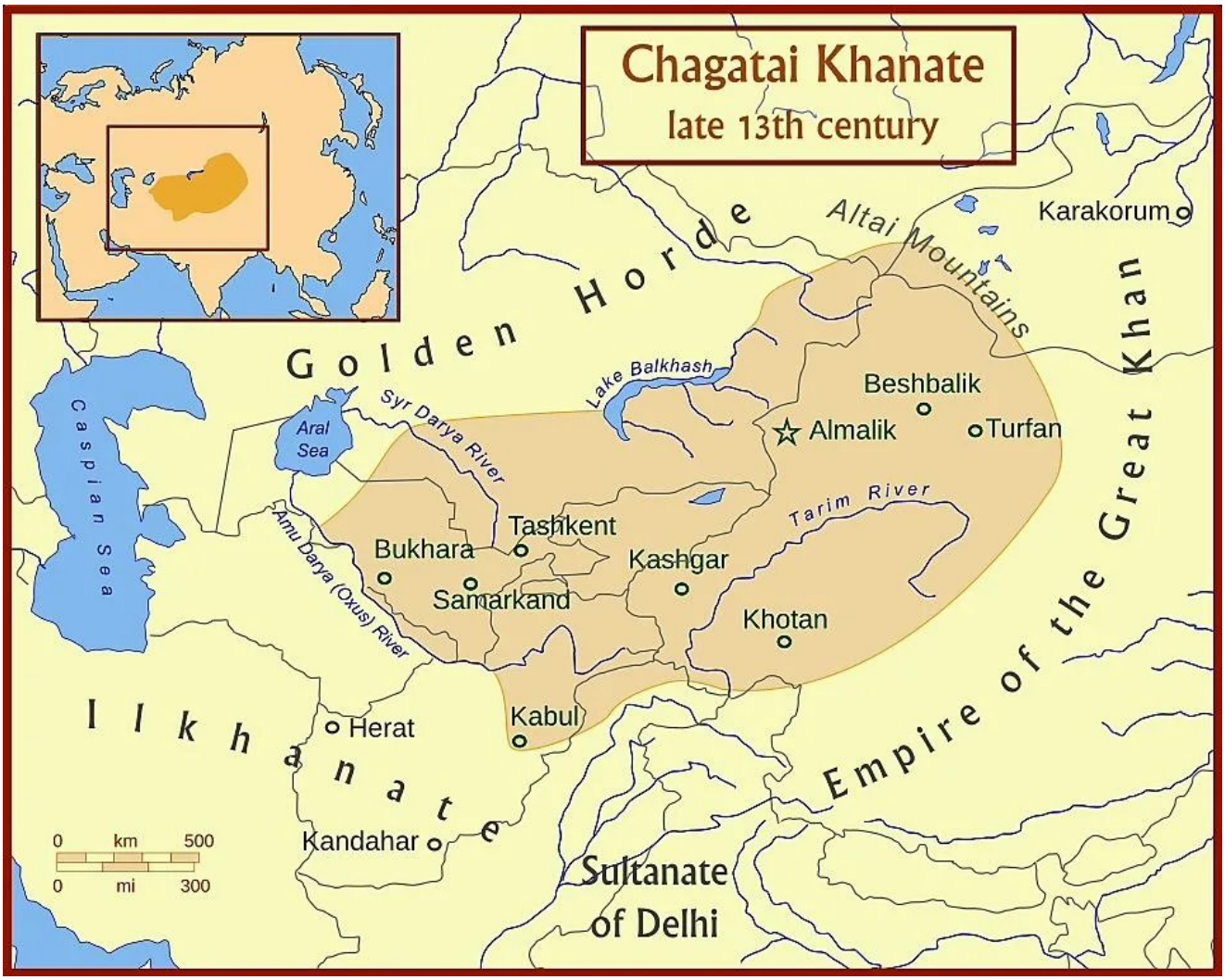

In 1224, Genghis Khan, the founder of the Great Mongol Empire, divided his state into four uluses, each corresponding to the number of his sons. His second son, Chagatai, inherited Transoxiana and the surrounding territories.

Since 1326, Islam has been the official religion of the Chagatai Ulus. At its peak in the late 13th century, the ulus stretched from the Amu Darya south of the Aral Sea to the Altai Mountains on the border of modern-day Mongolia and China. In 1346, the state split into Moghulistan and Transoxiana.

The capital was located in the city of Almalyk, in the Ili River valley.

It later moved to Karshi and Samarkand.

The nomadic nobility long preserved Mongol traditions, but the local sedentary population spoke Turkic languages. A distinctive literary language, Chagatai, later developed there.

The ruler of the Chagataikhan ulus was the foremost expert on Genghis Khan's Yasa in the entire Mongol Empire.

Of all of Genghis Khan's sons, Chagatai was the only one whose name was passed on to his dynasty and the state it founded. Four clans enjoyed particular significance among the Chagatai: Arlat, Jalayir, Kauchin, and Barlas. According to some researchers, the term "Chagatai" originally applied specifically to these Mongol tribes that comprised Chagatai's army. Even in the 15th century, Turkic or Turkified nomads in Transoxiana, who constituted a privileged military class long after the Chagatai dynasty had ceased to exist, still called themselves "Chagatai."

The most ancient and beautiful cities of the East, such as Samarkand, Bukhara, Tashkent, Termez, Kokand, Khujand were located on the territory of the Chagatai ulus.

After the death of Amir Temur (Tamerlane) in 1405, the political situation in the country changed dramatically. While under Timur, the term "Chagatai" referred not to the entire population of the country, but only to the military class, in the 15th century it acquired a

broader meaning: the entire Turkic population of Transoxiana began to be called Chagatai, including earlier tribes (such as the Karluks), without being limited to its nomadic part. Later, during the Timurids' struggle with Muhammad Shaybani, the population of Transoxiana briefly became known as the "Chagatai people" (Chagatai Eli), in contrast to the Uzbek immigrants from Dasht-i Kipchak. According to ethnographic data, part of the population of Transoxiana still steadfastly retained the self-designation "Chagatai" even in the early 20th century.

It's remarkable that even today, at the beginning of the 21st century, the name Chagatai, the son of Genghis Khan, lives and thrives. People who call themselves Chagatai live in Uzbekistan and Tajikistan. Many place names for "Chagatai" have survived throughout Central Asia. The city of Tashkent is particularly famous for its Chagatai Darvaza, and the famous cemetery in the old city of Tashkent is called the Chagatai Cemetery. Famous people of Uzbekistan are buried there.

The Chagatai mahalla has numerous restaurants and cafes, shopping centers, and markets bearing the name Chagatai. Delicious dishes include Chagatai shashlik, Chagatai khonim (a delicious dish made as a large roll of thin, unleavened dough with a juicy filling, steamed), and a delicious bread called Chagatai.

Prepared by Prof. T. Chagataikhaan

Yuan Dynasty. Kublai Khan

The Yuan Dynasty was the continuation of the Mongol Empire and was the center of the largest empire in history, and was a feudal society that occupied the lands of Mongolia, China, and Korea, founded by the Mongols. The Yuan Dynasty in East Asia was founded by Kublai Khan, the grandson of Genghis Khan, from 1260 to 1294. Kublai was born in 1215 to Sorkhugtani Bekhi. He was a bright, eloquent, and intelligent child from a young age

The Yuan Dynasty was the continuation of the Mongol Empire and was the center of the largest empire in history, and was a feudal society that occupied the lands of Mongolia, China, and Korea, founded by the Mongols. The Yuan Dynasty in East Asia was founded by Kublai Khan, the grandson of Genghis Khan, from 1260 to 1294. Kublai was born in 1215 to Sorkhugtani Bekhi. He was a bright, eloquent, and intelligent child from a young age.

Kublai founded the Yuan Dynasty and brought the Golden Horde, the Ilkhanate, and the Chagatai under his rule. His empire covered one-fifth of the world's landmass, from the Pacific Ocean to the Danube River, and from the Arctic Ocean to the Indian Ocean.

Kublai Khan was the Mongol khan who began a new era of conquest after 1260. In 1263, he established his own military service, which was composed of the descendants of four of Genghis Khan’s subjects: Borohul, Boorchi, Mukhulai, and Zev, and granted them privileges.

Kublai Khan pursued a flexible and wise religious policy to stabilize his vast empire, which was composed of many ethnic groups and different cultures.

The Tibetan Sajjad monk Lodoyjaltsang was elevated to the position of State Teacher (later Shashin Khan). He laid the foundation for the theory of “combining state and religion”, in which the king was responsible for state affairs and the state teacher for religious affairs.

Buddhist, Christian, Islamic, and Taoist monasteries and lamas were exempted from taxes and prevented internal conflicts.

Kublai Khan invited a monk named Haiyun to inquire about Buddhist philosophy. In 1258, he convened a meeting of Buddhist leaders and converted 237 temples into Buddhist temples. The Yuan Dynasty chose Buddhism as the state religion. Although Buddhism was chosen as the main state religion, Mongolian traditions and shamanic rituals were still maintained within the palace.

Kublai Khan created a progressive system of governance by combining nomadic and settled civilizations.

In 1264, Kublai Khan moved the center of state to Beijing and built a summer palace in Shandong. (From Kharkhorum to Khanbalig – present-day Beijing)

In order to unify the multilingual empire, he wrote the square script with the help of the Pagoda Lama and made it the official state script.

For the first time in world history, he certified and introduced paper money called “Chao” that was mandatory for use throughout the country. Thus, paper money could be converted into gold and silver, and the government collected paper money from taxpayers.

In 1268, a tax office was established.

The Silk Road was made safe, a unified network of stations was expanded throughout the empire, and trade was developed like never before.

While using traditional Chinese governance structures, flexible laws such as lenient sentencing policies and restrictions on torture have been implemented.

At the time when Kublai Khan established the Yuan State, he ruled Mongolia, Tibet, Xinjiang, Yunnan, most of northern China, and some conquered territories.

Astronomy Center was established in 1271. During the reign of Kublai Khan, many works were done that greatly contributed to the culture of the East. He invited an artist, scribe, writer, mathematician named Liu, a scientist named Zhao Bi, and educated people from Tibetan and Turkic nations. Kublai Khan was a supporter of Asian art and religious faith.

In 1272, Korea was fully controlled by the Yuan Dynasty. When Kublai Khan successfully destroyed the Southern Song in 1279, he became the first non-Chinese emperor to conquer all Chinese people. The Yuan Dynasty, established by Kublai Khan, existed for about 200 years,

and the current Chinese currency is named after the Yuan Dynasty.

Kublai Khan's foreign policy was both diplomatic and military. Under Kublai Khan, direct contact between East Asia and the West was opened, and the Mongols controlled the Central Asian trade routes and provided a post office, which was of great importance to the Mongol Empire. By the early 13th century, Europeans and Central Asians had established routes to China through pilgrimage, travel, tourism, and envoys. Since the Mongols controlled China, all trade routes led to Russia, Persia, and Mesopotamia, wherever they lay within the Mongol Empire. Envoys were exchanged directly between the Great Khan and the Pope several times.

In 1266, Kublai Khan granted permission to the Venetian pilgrims, and granted permission to hundreds of Christian missionaries and engineers, including the Polo brothers.

In 1263, the Polo brothers returned to Rome.

Rabban Bar-Sauma, a minister of Kublai Khan and Il-Khan Arghun, made a second journey to Rome, Paris, Boreucas, and the East in 1287-1288, and met with their chief rulers. Marco Polo, the son of Niccolo, accompanied his father on this journey, which is probably the reason why he became the best-known traveler in China and Mongolia. He spent 17 years under Kublai Khan, trading and acting as an envoy in Yunnan and Fujian provinces, from 1275 to 1292.

Kublai Khan, who ruled the Mongol Empire not only by force but also by the wisdom of combining the two religions and finding harmony among the many nations, was praised by the people and nobles and honored as “The Wise King.”

During his reign, Kublai Khan conquered not only present-day China, but also Tibet, Vietnam, Burma, Iran, Russia, and Indonesia, as well as half of the countries of the time. Kublai Khan died on February 18, 1294, at the age of 78.

After Kublai Khan’s death, Ulziit Timur Khan became the second emperor of the Yuan Dynasty.

In 1368, a peasant uprising broke out in China, and the Yuan Dynasty, which was founded by Kublai Khan and centered in China, collapsed.

Prepared by Dr. S. Erdenebulgan

Battles of Khalkhin Gol

From May to September 1939, an armed conflict erupted on Mongolian territory at Khalkhin Gol between Japan and the USSR, both allies. The victory of Soviet and Mongolian forces prevented a Japanese invasion and secured Mongolia and the USSR's eastern borders at the beginning of World War II. The Japanese Kwantung Army invaded the Mongolian People's Republic, attempting to push the border back to the Khalkhin Gol River

Battles took place on land and in the air. After the Japanese failed to break through the defenses, Soviet troops under the command of Georgy Zhukov carried out a brilliant offensive operation in August 1939, completely encircling and destroying the enemy's main forces.

An armistice was signed on September 16, 1939. Japan recognized the existing border.

A severe defeat discouraged the Japanese command from capturing Monroe and attacking the USSR.

Because of the defeat at Khalkhin Gol, Japan did not support Germany in opening a Second

Front against the USSR in 1941.

The armed conflict began as follows:

On January 16, 1939, near the Nomon-Khan-Burd-Obo heights, a group of five Japanese soldiers fired at a detachment of four Mongolian People's Republic border guards from a distance of approximately 500 meters.

On January 17, at the Nomon-Khan-Burd-Obo heights, 13 Japanese soldiers attacked a detachment of three Mongolian People's Republic border guards, capturing the outpost commander and wounding one soldier. On January 29 and 30, Japanese and Bargut cavalrymen made further attempts to capture Mongolian People's Republic border guard detachments.

In February and March, the Japanese and Barguts attacked Mongolian People's Republic border guards approximately 30 times.

On the night of May 8, a group of Japanese, up to a platoon strong with a light machine gun, attempted to stealthily occupy an island in the Khalkhin Gol River belonging to the Mongolian People's Republic. After a brief firefight with the Mongolian border guards, the group retreated, losing three soldiers killed and one captured.

Between May 22 and 28, significant forces were concentrated in the conflict zone. The Soviet-Mongolian forces included 668 bayonets, 260 sabres, 58 machine guns, 20 artillery pieces, and 39 armored vehicles. The Japanese forces, under the command of Colonel Yamagata, numbered 1,680 bayonets, 900 sabres, 75 machine guns, 18 artillery pieces, 6-8 armored vehicles, and one tank. In early June, G.K. Zhukov was appointed. Corps Commissar Zhamyangiin Lkhagvasuren became Zhukov's assistant in command of the Mongolian cavalry.

From July 2 to July 5, the Battle of Bain-Tsagan took place between Soviet-Mongolian and Japanese forces. This was the first major tank battle in the history of the Red Army and ended in a victory for the Soviet-Mongolian forces.

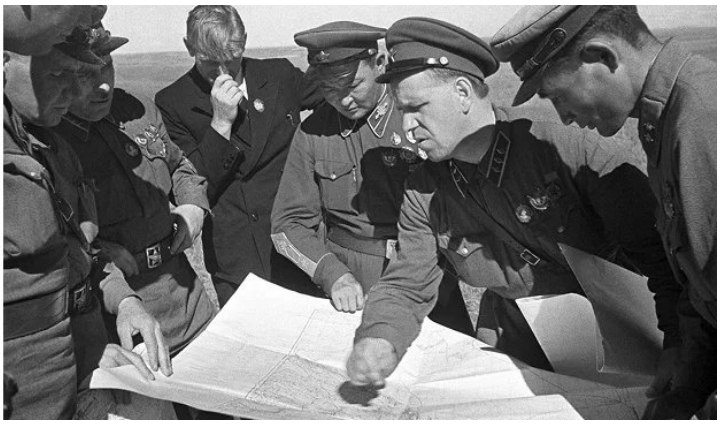
After these battles, as Marshal G.K. Zhukov later noted in his memoirs, Japanese troops "no longer risked crossing to the western bank of the Khalkhin-Gol River." All subsequent events took place on the eastern bank of the river.

Soon, on July 19, the command of the 57th Special Corps was transformed into the command of the 1st Army Group under the command of Division Commander G.K. Zhukov. The Soviet-Mongolian offensive began on August 20, preempting the Japanese offensive scheduled for August 24.

The advancing forces were divided into three groups—Southern, Northern, and Central.

Mongolian troops participated in the offensive—the 6th and 8th Cavalry Divisions, as well as a motor transport division under the overall command of Marshal Kh. Choibalsan.

On August 20, the offensive began at 6:15 AM with an air raid on enemy positions; 153 bombers, supported by 100 fighters, were launched. A powerful artillery barrage of 200 guns then began. Another raid by 45 bombers followed. At 9 AM, the ground forces' offensive began. The Soviet-Mongolian offensive took the Japanese 6th Army command completely by surprise. On the first day of the offensive, it failed to determine the direction of the main attack and made no attempt to support its own forces defending the flanks.

During the offensive, the Soviet command, using maneuverable mechanized and tank units, planned to encircle and destroy the enemy in the area between the Mongolian border and the Khalkhin Gol River with unexpected, powerful flanking attacks.

At Khalkhin Gol, for the first time in world military practice, tank and mechanized units were used to carry out operational missions as the main striking force of flanking groups conducting an encirclement maneuver.

Repeated attempts by the Japanese command to counterattack and relieve the encircled group in the Khalkhin Gol area ended in failure.

After September 8, the Japanese command did not engage in ground operations, but air battles continued. In the first half of September, seven air battles took place in the skies over Mongolian territory. The largest battle, involving 120 Japanese aircraft against 207 Soviet ones, took place on September 15, the day the armistice was signed. On September 16, fighting on the border ceased.

Emperor Hirohito's decree, which ordered the commander of the Kwantung Army to suspend all hostile actions against Soviet troops, was published on September 16 at 1:10 PM.

The victory of the USSR and Mongolia in the armed conflict at Khalkhin Gol had significant geopolitical implications.

In Japan, the defeat at Khalkhin Gol led to a government crisis and the resignation of Hiranuma Kiichiro's cabinet. On September 4, the new Japanese government declared that it did not intend to intervene in any way in the conflict in Europe.

On April 13, 1941, the Soviet-Japanese Neutrality Pact was signed.

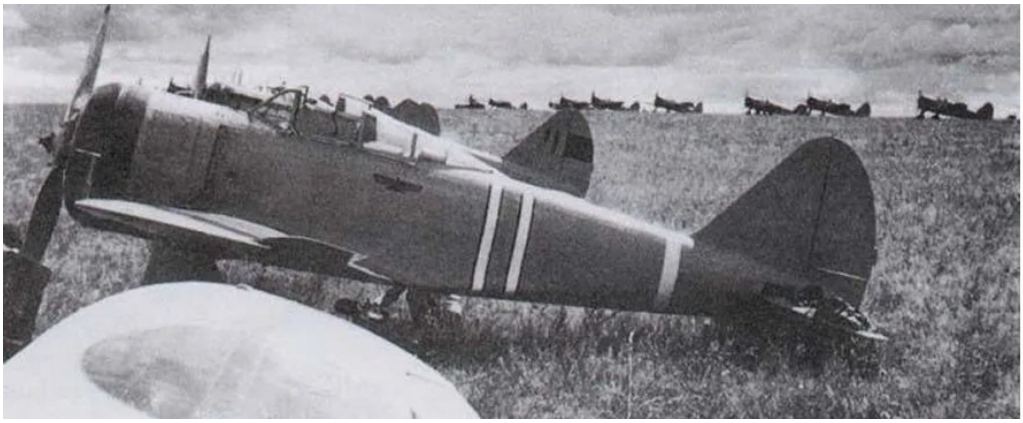
The victory of the USSR and Mongolia at Khalkhin Gol was one of the main reasons why Japan decided not to attack the USSR before the start of the Great Patriotic War.

During the battles at Khalkhin Gol, Soviet and Mongolian soldiers fought shoulder to shoulder against the invaders, forming a strong brotherhood of arms that continues to this day.

Every year, Mongolia and Russia celebrate many interstate events. Joint Russian-Mongolian search teams conduct extensive work at the sites of the battles at Khalkhin Gol. The Mongolian and Russian people remember, honor, and perpetuate the memory of the heroes of Khalkhin Gol.

Prepared by Prof. G. Choijil

СОЁЛ · 16 4 САР 2026 · ADMIN

Валерия Порохова. Коран судар руу хийсэн насан туршийн аялал

Ариун Коран судрыг яруу найргаар орчуулсан анхны эмэгтэй.

> *“Porokhova is the first translator to convey the heavenly music of the Quran’s versification.”*
>
> *Andrey Bertels*

The first woman to produce a poetic translation of the Holy Quran (it is listed in the Russian Book of Records as the most popular and widely printed copy), an active participant in regional, national, and international conferences and forums, she endured a difficult life yet managed to preserve her love for Islam in her heart. She also served as co-chair of the Straight Path organization of Russian Muslims and, for a time, chaired the board of the Al-Furqan Islamic Educational Center in Moscow.

This year, she would have turned 80. We invite you to learn more about her life and scholarly work, which, it would be no exaggeration to say, truly changed the world of Russian Muslims. From Nobility to a Sincere Faith in Allah

Valeria Porokhova was born in 1940 in the Russian city of Ukhta to a family of hereditary nobles. Valeria’s father was executed during Stalin’s purges. As the wife of an enemy of the people, her mother was sent into exile, where she was born. She was destined to prepare a poetic translation of the Koranic commentary. The family was only able to return to Moscow during the Khrushchev Thaw, where Valeria’s mother taught at the Moscow Medical Academy for nearly 30 years.

Valeria herself graduated from the Maurice Thorez Moscow State Pedagogical Institute of Foreign Languages (MSPIFL). Even then, she demonstrated her talent and diligence: she became the first in the institute’s history to defend a thesis in a foreign language.

After successfully graduating, she taught for 18 years at the Moscow Engineering Physics Institute. Alongside her teaching, Valeria Porokhova studied at the Philosophy Department of Moscow State University. In 1975, Valeria Porokhova married Muhammad Said Al-Roshd, a Sharia law graduate from Damascus University who was then studying at the Moscow Automobile and Mechanical Institute. As Valeria wrote in her memoirs, Muhammad proposed to her on the sixth day after they met and was immediately and decisively rejected: “But by refusing, I unknowingly ignored the peculiarities of the Eastern male mentality: strong and principled in achieving his desires. Muhammad took an academic leave from the institute and, within eight months, won the hearts of not only me, my mother, Nadezhda Pavlovna, but also the entire family.”

Ten years later, a significant moment would arrive for Valeria: she and her husband moved from Moscow to Damascus, where Porokhova converted to Islam and took the name Iman (which means “faith” in Russian). She was 45 years old at the time. As she would later note in numerous interviews, this was one of the most important and difficult decisions she had been making her entire adult life: “My mother was baptized in the same St. Catherine’s Cathedral in Tsarskoye Selo as the Tsar’s daughters. She commanded me to be baptized as well. Over the years, this became my great desire.” Valery’s baptism took place in 1981: “My husband is an

Arab, and I immediately dotted the i's. He has his faith, and I have mine."

However, with each passing day, Valery's interest in the Muslim Holy Scriptures only grew. Line by line, the suras of the Quran revealed Islam to her, its reverent and tolerant attitude toward people, human rights, and religions. It's therefore not surprising that the end result was a move to Syria and the adoption of Islam: "I was reading the Quran, and at some point I felt a kind of illumination sweep over me from within. I felt with all my heart that I was a Muslim, and there wasn't a single word in this holy book that my heart disagreed with." As she herself would later note in one of her many interviews, it was precisely this conscious conversion to Islam that became the greatest gift of fate.

Here in Syria, Valeria (Iman) Porokhova became more familiar with Arabic culture and read numerous works on the philosophy, religion, and history of the Islamic world.

A poetic translation of the Quran's commentary and the attitude of theologians

Let's begin with the fact that Valeria Porokhova's translation of the Quran's commentary was recognized as canonical by the Al-Azhar Islamic Research Academy. This is the highest recognition of work in the Islamic world. From 1985 to the early 1990s, when Valeria lived in Damascus, she tirelessly worked on translating the meanings of the Quran: "I wanted the Quran to be translated into Russian not by someone, so to speak, an outsider, but by someone who actually believed in what it preached. Only in this way can its essence, its meaning, be conveyed without bias or preconceptions."

Valeria Mikhailovna strove to convey the content of the Arabic text while preserving the form, imagery, and style of the sacred scripture. The translation was written in verse, and it took 11 years to complete. Her many years of work were highly praised by experts. For example, Alexei Malashenko, an expert at the Moscow branch of the Carnegie Center, called the translation "a brilliant poetic work."

And the renowned Soviet orientalist Andrei Bertels said: "Porokhova is the first translator to convey the heavenly music of the Quran's verse." The Human Appeal International (UAE) Research Center stated in its analytical report that "the results of their analysis reliably indicated the translation's distinctly Muslim focus, executed in the original Islamic tradition, and the absence of distortions in the conveyance of meaning." Following the translation's publication, UAE President Sheikh Zayed bin Sultan Al Nahyan commissioned a thorough analysis of Porokhova's work, involving eight scholars—four from Arab countries and four from Russia. Following the scholars' approval, the sheikh financed the publication of the translation in a print run of 25,000 copies as a gift to Russian Muslims during the holy month of Ramadan. Valeria Porokhova's Quotes on Islam

When you study the Quran, you will be stunned by its incredible depth. Once, after a four-hour lecture at the Russian Academy of Sciences, a 70-year-old venerable academic stood up in the audience and said, "If this is the Quran, then I am a Muslim." The Quran is eternal, and it's

clear that such knowledge couldn’t have existed in the seventh century. And if it did exist, then it was from God. This is important to understand.

I realized that I’ve been a Muslim my whole life. I didn’t know this until I read the Quran. I tell you frankly, if a person reads the Quran, after turning the last page, they will say, “Praise be to Allah Almighty.” The only thing is, they should read slowly. My return to Islam happened in Syria, when I read the Quran with understanding, that is, with tafsir (commentary). After all, even the most educated Arabs read the Quran only with tafsir.

The Quran is the only Holy Scripture that has reached us through fourteen centuries unchanged. None of the numerous translators of the Eternal Book has ever claimed to accurately convey the text. In principle, any translation, by definition, cannot be accurate. After all, the Quran is written in Old Arabic, which differs significantly from modern Arabic, sometimes leading to unintentional distortions of the meaning of words and text.

What I have done is only a modest effort, which cannot claim to convey any significant portion of the divine beauty of the Quran’s verses, the heavenly music of its verses. When I translated the Quran, my skin tightened with awe before the Great Book.

Islam is a way of life. And this is what distinguishes it from other religions. You wake up in the morning a Muslim, you live your day a Muslim, and you go to bed a Muslim. Moreover, the Prophet Muhammad (peace be upon him) said something remarkable that we should all adhere to: “Every morning a man takes his soul hostage, and in the evening he receives it back, either laden with sins or lightened and adorned with good deeds.”

In Islam, you cannot come to the mosque on Friday to confess, take communion, and emerge sinless. In Islam, you will be held accountable for every sin. Moreover, Islam not only insists on performing tawba (repentance), it also insists that evil be offset by goodness for the benefit of the victim. No mortal person on earth can forgive your sin. This is a very important point.

Let us immediately emphasize that there is no such thing as “Islamic terrorism.” Criminals have neither nationality nor religion. And according to the Quran, such people are criminals. People who commit crimes must immediately be stripped of their religious affiliation. We have no right to say that this terrorist was a Muslim, or a Jew, or a Christian. He ceases to be one, for he is a criminal, he is outside of religion. He must be tried under the civil code. And then the term “Islamic threat”... It’s absurd in itself. The word “Islam” means “peace.” What we get is a “peaceful threat.”

The Quran does not tolerate misinterpretation.

Prepared by Ilmira Gafiyatullina

Photo: Maxim Platonov/Realnoe Vremya online newspaper.

СОЁЛ · 21 4 САР 2026 · ADMIN

How Ancient Greece influenced Indian strategic thought and statecraft

In recent years, there have been several initiatives to recover or reappraise India's indigenous strategic thought and statecraft, especially in ancient times.

> *How Ancient Greece influenced Indian strategic thought and statecraft*
> *Vasileios Syros*

In recent years, there have been several initiatives to recover or reappraise India's indigenous strategic thought and statecraft, especially in ancient times. Such an endeavour requires not only a careful scrutiny of a variety of sources and evidence, but also an exploration of the ways in which the models of political and military leadership that emerged in the Indian subcontinent interacted with exogenous factors.

Alexander's expedition to India served as the fulcrum for Greek influence, led to the proliferation of Greek settlements, and gave fresh impetus to trade. It incubated the amalgamation of Greek and Indian civilizations, a powerful manifestation of which is the Gandhara school of art. One could claim that the operations of Alexander's army and the Battle of Hydaspes (326 BC) against King Porus' forces, which signalled the end of Alexander's advance, were a source of lessons in military strategy that spurred the growth of the Mauryan Empire and inspired Kautilya's seminal treatise on statecraft, the *Arthashastra*. Seleucus I Nicator, one of Alexander's generals and founder of the Seleucid Empire, was defeated by Chandragupta Maurya in 305 BC. Seleucus agreed to a truce that involved a marriage alliance between his daughter, Helena, and the Indian ruler. Unlike another legendary Greek female figure with a similar-sounding name, Helen of Troy, who was associated with the Trojan War, one of the biggest and most brutal wars in Greek mythology, Helena ushered in a period of peaceful symbiosis of the Seleucid and Mauryan dynasties. A number of Greeks were sent as emissaries or were appointed envoys to the Indian emperors and left accounts of the inner workings of the Mauryan state. One of such narratives is the *Indica*, which was written by Kautilya's contemporary, Megasthenes, Seleucus' ambassador to Chandragupta's court in Pataliputra, and has survived in the form of quotations by later Greek and Roman authors. The Indo-Greek (*Yavana*) Kingdom produced illustrious statesmen and military commanders, such as Menander I Soter (*Milinda*) and Demetrius III Aniketos (the Invincible).

Alexander's campaign and the creation of the Indo-Greek Kingdom heralded a long phase of physical encounters between the Indian and Greek civilizations. Greek thought and science remained a constant element in the history of pre-modern India. The consolidation of Islamic rule facilitated the influx of scholars and scientists from various parts of the Islamic world who were steeped in Greek learning. It also contributed to the circulation of political and moral advice literature, such as the *Akhlaq-i Nasiri* (*Nasirean Ethics*), the *magnum opus* of the 13th-century Persian polymath Nasir al-Din Tusi. The *Nasirean Ethics* is a compilation of ideas and dicta derived from Greek sources, particularly Aristotle's *icomachean Ethics* and partly Plato. It expatiates upon the virtues related to individual conduct (ethics), the management of the household (economics), and the government of the political community (politics). The diffusion of Tusi's thought in the central and eastern lands of Islam was given a boost by the *Akhlaq-i Jalali* (*Jalalian Ethics*), an expanded version of the *Nasirean Ethics*, composed by Jalal al-Din Dawwani, a distinguished religious and legal scholar, in the 15th century.

One of the first *akhlaq* sources dedicated to the Mughals is the *Akhlaq-i Humayuni* (*Ethics of*

Humayun), which was addressed to Babur, after he took over Kabul in 1504. The *Ethics of Humayun* contain a set of maxims about good government that had a deep and lasting impact on the leadership styles of the first Mughal rulers in the context of running a far-flung and complex imperial polity. But it was in Emperor Akbar's time that Tusi's *Nasirean Ethics* evolved into one of the truly foundational texts of Mughal political culture. Akbar, arguably the most brilliant strategist of the Mughal dynasty, was so captivated by the *Nasirean Ethics* that he, being dyslexic, had it read to him by his courtiers on a regular basis. Most probably, the Mughal *Padishah* saw in Tusi's treatise a comprehensive yet handy, easily digestible blueprint for effective political conduct and policy-making. Akbar prescribed it as a must-read for Mughal government officials and military commanders. One could go far as to hypothesize that the philosophical tenets enshrined in Tusi's oeuvre underpinned Akbar's grandiose project to build Fatehpur Sikri (City of Victory) as the new capital of the Mughal Empire and his vision of *sulh-i kul* (absolute/universal peace).

Similarly, the *Ain-i Akbari* (*Institutes of Akbar*), the famous gazetteer of Akbar's reign composed by his grand vizier (prime minister), Abu'l-Fazl, is suffused with Greek teachings, as transmitted by *akhlaq* writers. Intriguingly, Abu'l-Fazl drew upon *yunani* medicine and the humoral theory of the Greek physician Galen to delineate a pattern of social organization consisting of four main professional groups: warriors; craftsmen and merchants; the learned; farmers and workers, which were perceived to represent the four elements, namely fire, air, water, and earth, respectively. Other important specimens of Mughal political literature that reflect the residual influence of Tusi's *Nasirean Ethics* and Greek thought include the *Mau'izah-i Jahangiri* (*Admonition for Jahangir*) and the *Akhlaq-i Jahangiri* (*Ethics of Jahangir*) (both early 17th century).

Akhlaq works were "best sellers" not only in the Indo-Islamic world, but also in other regions of Islam. Abu'l-Fazl's rough contemporary in Istanbul, Kınalızade Ali Çelebi penned the *Ahlak-ı Alai* (*Sublime Ethics*/*Ethics of Ali*) that was destined to become one of the major sources of Ottoman political discourse. The *akhlaq* genre and its variants remained one of the prevalent modes of writing about politics until the first half of the 20th century, as evidenced by a corpus of Urdu texts that discuss topics reminiscent of Tusi, Dawwani, and the Greeks. Copies and Urdu translations of Dawwani's *Jalalian Ethics* were printed in the 19th century in Lucknow, Kanpur, and other cities, and a solid English translation appeared in Lahore in 1939. The *akhlaq* retained its appeal even beyond the realm of Islamic ethics: Hindus, who attended *madrasas* for administrative training, imbibed the spirit of the Greek classics by engaging in the study and interpretation of *akhlaq* manuals and advice literature in Arabic and Persian. Henry George Keene, who worked for the *East India Company* and later taught Persian and Arabic at the East India Company College in Haileybury, published in 1867 an English translation of the *Akhlaq-i-Muhsini* (*Muhsinian Ethics*), a distillation of earlier *akhlaq* doctrines by the 15th-century Persian literatus Husayn Wa'iz Kashifi, who also produced a collection of didactic tales and fables in Persian based on the *Kalila wa-Dimna* and, by extension, on the *Panchatantra*. Keene's translation was integrated into the College's educational program for the administrators of the East India Company.

Prof. Vasileios Syros is a Distinguished Fellow at the Centre for Military History and Conflict

Studies at the United Service Institution of India and an Honorary Adjunct Fellow at the National Maritime Foundation. He is a former Greek Chair Professor at Jawaharlal Nehru University.

This article is based on the author's op-ed "How Ancient Greece influenced Indian strategic thought and statecraft," The Sunday Guardian (December 8, 2024). Link

СОЁЛ · 30 4 САР 2026 · ADMIN

Дашдоржийн Нацагдорж

Монголын орчин үеийн уран зохиолыг үндэслэгч, яруу найрагч, зохиолч Дашдоржийн Нацагдорж 1906 онд мэндэлжээ.

Dashdorjin Natsagdorj, the founder of modern Mongolian literature, poet, writer, and

translator, was born in 1906 in a place called Gun Galuutai, in the former Darkhan Chin Wangi khoshuu of Tusheetkhan aimag, now Bayandelger soum of Tuv aimag, as the son of a poor nobleman.

In 1913, when he was 7 years old, his mother Pagma died. His father worked as a scribe in the Ministry of War. In 1914, they moved to the Niislel region. In 1915, when Natsagdorj turned 9, he was taught to read and write by a nobleman named Altangerel of the Great Region. From that time on, he became fluent in Mongolian writing and studied ancient texts such as “The Tale of T wo Mages”, “The Key of the Mind”, “The Mirror of the Heart”, and many other works related to the history of Mongolian lang uage and literature.

At the end of 1918, D. Natsagdorj worked as a secretary at the Ministry of War. After the victory of the People’s Revolution in 1921, he actively participated in social and political work and worked tirelessly to spread new culture and art. He was an assistant to General D. Sukhbaatar and worked in the office of the secretary of the military council.

In 1922, he joined the Mongolian People’s Party and held various positions. He studied at the N.G. Tolmachev Military-Political Academy in Leningrad, USSR, in the fall of 1925. In 1926, he became one of six students to study in Germany. At that time, a total of 44 students were selected to study in Germany and France.

They traveled from the capital Ulaanbaatar through Ulaanbaatar, Moscow, and Leningrad to the German capital Berlin. Until the spring of 1929, they studied linguistics, oriental studies, and the works of the world’s best writers, great Russian and Soviet writers, and learned the German language. The famous writer and academician D. Natsagdorj returned to his homeland and held many positions.

His great works praising his homeland are still precious to the Mongolian people and future generations. The great writer used to publish his works under pseudonyms such as Eldev – Ochir, Uzeg, Sain Sanat, Ochir. His famous works include “Ukirtai 3 tolgoi”, a dialect play, “Mongol folk genius”, “Hidden treasure”, “Ushaandar”, “Sando amban’s cruel deeds”, “I am not”, “White moon and black tears”, “Old boy”, “Dark rock”, and “Something unseen” stories, which have been read and studied by Mongolians with great respect. There are also many poems with amazingly clear and clear words and unique expressions. The famous “My land”, “Four hours”, “Star”, “My lamb”, “Sun aa”, “Saar aa”, “Health and happiness”. Among his unique short stories, we can mention “Shuvuunuun ara”, “Lambugain ara”, “Dark rock”, “Khedeu tal-an saba”, “Old boy”.

D. Natsagdorj translated works from Russian and German.

His famous translations include: Edgar Allan Poe’s “The Golden Beetle”, Wilhelm Hauf’s “Little Mukha”, A.S. Pushkin’s “Anchar”, “The Prisoner”, his “Alert”, “The Land and the Sea” and many other works. Also, while working as the head of the P ioneer Bureau, he composed a pioneer song called “All the Little Ones” for Mongolian youth and pionee r students. His collected works were published in 1945, 1955, 1961, 1996, and 2006.

His most famous work, the poem “My Land,” has been read by many peoples of the wor ld in their own languages. His writings have been translated into many languages of the world. He was a talented person who used to infuse his works with the beautiful words and mel odies of his native language. The poem “My Mother,” dedicated to his mother, is a unique work that glorifies motherhood.

D. Natsagdorj was a representative of the best intellectuals of Mongolia. He died in 1937.

"My mother”

The mother who gave birth to me under the beautiful moon of Mongolia
The mother who lulled me with her beautiful voice
The mother who raised me with her soft white hands
The mother who educated me with her kind words.

Prepared by Dr.S.Erdenebulgan

СОЁЛ · 04 5 САР 2026 · ADMIN

Др. Димитрис Баколас

Грекийн зохиолч, төрийн зүтгэлтэн Димитрис Баколас дэлхий даяар маш их аялж, амьдралын баялаг туршлагатай болжээ.

Грекийн зохиолч, төрийн зүтгэлтэн Димитрис Баколас дэлхий даяар маш их аялж, амьдралын баялаг туршлагатай болжээ.

Димитрис Баколас бол Европын Пропайлис компанийн ерөнхийлөгч.

Тус компани нь Европын техник туслалцааны төслийн тэргүүлэгч компани бөгөөд Дэлхийн банк болон Европын холбооноос санхүүждэг.

Димитрис Баколас нь 50 улстай харилцаатай хэрэглээний хэл шинжлэлийн ухааны дэд эрдэмтэн. Ажлын гараагаа Киевийн их сургуулийн мэдээлэл зүйн багшаар эхэлж байсан. Дараа нь Грэктээ эргэн ирээд мэдээлэл зуйн системийн ажлаа үргэлжлүүлсэн. 80-аад оны дундуур Брюссельд байрлах хэмжил зүйн стандартын Европын товчоонд (CEN CENELEC) мөн Люксембургд Англи Грекийн автомат орчуулгын SYSTERN системд ажиллаж байсан.1990-1995 онд түүний үүсгэн байгуулсан мэдээллийн технологийн

институтийн захирлар ажиллаж байсан.Тус байгууллага нь Грекийн хөдөлмөр үйлдвэрлэлийн төвийн харъяа байсан тус Институт нь Грекийн мэдээллийн технологийн секторт тэргүүлэх байр эзлэх болсон 1996 оноос European Profiles -ийн ерөнхийлөгч мөн Европын холбооны дүн шинжилгээний гишүүн бөгөөд Грекийн засгийн газрын харилцааны хорооны гишүүн Дундад Ази төв болон зүүн Европ.

Арабын ертөнц болон Дундад тэнгисийн улсуудад ажилласан ажлын өндөр туршлагатай, Грек, Орос, Украйн, Англи хэл дээр хэвлэсэн олон төрлийн ном хэвлэлүүдтэй.

Энэхүү ном нь Грекийн non fiction@ төрөлд 2023 оны шилдэг 20 номын жагсаалтад багтсан.

Тэрээр номондоо амьдралынхаа сонирхолтой тохиолдол, Ажиглалтуудыг бичжээ.”Хувьтай Хүн” ном нь намтарчилсан бүтээл бөгөөд уншигч зохиогчийн амьдарч, үзсан амьдрал, эрин үеэс суралцах сонирхолтой байх болно.

Димитрис Баколасын “Хувьтай Хүн” номын эхний хэсэг 2023 онд Монголд хэвлэгдэн уншигчдын дунд алдаршсан.

“Хувьтай хүн” номын хоёрдугаар хэсэг 2025 онд хэвлэгдсэн. Димитрис Баколас 2025 онд Монголын зохиолчдын эвлэлийн шагнал хүртжээ.

МОНГОЛЫН
ОХИОЛЧДЫ

МОНГОЛЫН
ХИОЛЧДЫ

Бид энэхүү гайхалтай сонирхолтой номыг сэтгүүлдээ нийтэлж эхэлсэндээ баяртай байна.

“Хувьтай Хүн”

1. Грекд иргэний дайны дараа: Кардица, Белокомити

Тэр үед би 3 нас гарантай байлаа.Эмээ маань томоо талх зүсээд л. Дөнгөж саяхан

талхны дэлгүүрээс авч ирсэн талх нь халуун, дулаанаар үнэртэнэ.Түүнийхээ дээр элсэн чихэр тавина. Дараа нь элсэн чихрээ шингээхийн тулд усаар дэвтээнэ.Үүнд би дуртай. Талхаа аваад гэрээсээ гүйж гарав. Бороо дөнгөж намдсан байв. Энд тэндгүй тунасан ус. Гэвч хүйтэн биш. Өөрийнхөө найз Яннисд талхаа харуулах гэж байгаа нь.Түүнд бас элсэн чихэртэй талх таалагддаг.Түүндээ жаахан амсуулж магадгүй. Яннис гадаа байдаггүй. Түүнийг хайхаар явав. Энэ үед би нэг зүйлийг анзаарсангүй. Нэг юмны хальс байжээ. Магадгүй хулууны хальс байсан байх.Түүн дээр би хальтрангуут талхаа шууд ус руу унагав. Тэгээд талх минь огт байгаагүй юм шиг алга болов.Гэртээ хариад хичнээн тэвчсэн ч нулимсаа барьж чадсангүй, уруул ам чичрээд л.

– Яасан бэ, миний хүү гэж эмээ нь асуув.Тэвчээр алдагдаад байдаг чадлаараа уйлж гарав.

– Би талхаа шалбаагт унагаачихлаа. Эмээ маань намайг тэврээд, толгой илэнгээ манайд талх байгаа элсэн чихэр ч бас зөндөө байгаа..

Энэ миний хамгийн анхны дурдатгал. Хамгийн үнэтэй зүйлээ хаях болон эмээгийн минь хайр халамж хоёр энэ үед хоёул давхцаж билээ. Би тэр үед эмээтэйгээ хоёулаа л үлдсэн байж билээ. Аав маань амь үрэгдсэн, ээж цөллөгт, бусад бүх хамаатан маань концлагерь болон шоронгуудад явцгаасан байсан. Миний ертөнц бол эмээ маань л байсан. Эмээ маань намайг энэ хүнд нөхцөлд өнчин гэдгийг минь мэдрүүлэхгүйг хичээж байсан. Би эмээтэйгээ төв Грекийн Фесалий дүүргийн Кардица хотод амьдарч байсан. Манайх маш том цэцэрлэгтэй байсан ба бараг бүх л юм ургана.Гуравдугаар сараас эхлээд л би дотроос нь юу болсон үгүйг шалгаж эхэлдэг байсан.Би өргөст хэмх болон улаан лоольноос гадна ногоон вандуй, шошонд их дуртай байсан. Алим, чавга, интооroос гадна цагаан болон хар ялам жимс их хэмжээгээр ургадаг байлаа.

Би дахиад элсэн чихэртэй талхаа авааd найз Яннисыгаа хайж эхэллээ. Энэ удаад би талхаа унагаахгүйн тулд маш сайн атгаад, болгоомжтой явж байж билээ. Яннисыг аавынх нь ажлын газрын ойролцоогоос олов. Энэ бол дугуйн түрээсийн газар. Тэнд нийт зургаан дугуй байв. Хоёр нь шинэ, дөрөв нь хуучин. Гэхдээ муудаагүй. Яннис аавыгаа дугуй засварлахыг харж байв. Би түүн дээр явж очив. Яннис миний талхыг харсан ч дуугарахгүй байв.Тэр зөвхөн шүлсээ залгиж байлаа. “Чи амсаж үзэх үү” гэж би асуув. “Жаахныг амсая” гэж тэр хэллээ. Би түүнд талхнаасаа өгөв. Тэр хазаж үзээд “..мм амттай байна шүү” гэж хэллээ. Түүний эцэг нь бид хоёр луу хараад, “Та хоёр юу хийгээд байгаа юм, гарч тоглооч” гэв. Гадаа гараад би Яннисд талхнаасаа дахиад нэг хазуулав. Яннис бол миний хамгийн сайн найз. Түүний байшин манайхтай залгаа бөгөөд Карайскаки гудамж руу гардаг Кардицийн төв гудамжинд бид хоёр өдөржин цуг тоглодог. Хаяа бид хажуу айлын хүүхдүүдтэй тоглодог. Гэхдээ ихэнхдээ л хоёулаа тоглодог. Бид хоёрын хамгийн дуртай зүйл бол дугуй байлаа. Яннисын эцэг гадуур ажлаар явахдаа бид хоёрт дэлгүүр харж байгаарай хэмээн захидаг байлаа.Тэгээд бид хоёр дэлгүүрээ Яннисын том ахад үлдээн, хоёр хуучин дугуйгаа авааd манай гэрлүү явдаг байлаа. Манайх руу очиход огцом уруу тул дугуйгаар явах дуртай байлаа. Анхан үедээ бид хоёр бага байх даа дугуйныхаа дөрөөн дээр зогсон доош урууддаг байлаа. Дараа нь дугуйгаа дээш нь түрээд, ахиад л урууддаг. Жаахан том болсоны дараа бид хоёр баруун хөлөө дугуйныхаа раманд хийн унадаг болсон. Өнөөдөр энэ аргыг тайлбарлахад маш хэцүү.

Нэг ёсондоо дугуй бол үл ялиг налуу, зүүн хөл зүүн дөрөөн дээр, баруун хөл раман дотроо баруун дөрөөн дээр, тэгээд тэнцвэрээ олох болон дугуй жийх хоёрыг хослуулна. Ийм маягаар дугуй унах нь бид хоёрт өвдөлттэй байхаас гадна дугуйнд муугаар нөлөөлдөг байлаа.Аз болж Яннисын эцэг ахиад л дугуй эвдлээ гэж хангинадаг байсан ч их сайн хүн байсан. Бид хоёрын эвдсэн дугуйг тэр ахин дахин зассан ч бид хоёрын дугуй унахыг хориогүй.Тэр байтугай бид хоёрыг ийм сонин аргаар дугуй унахыг бахдалтайгаар хардаг байж билээ.Үүний дараа бид хоёр дугуйг бараг л унадаг боллоо. Хөл арайхийн дөрөөнд хүрэх боловч, суудал дээрээ суух юм бол хөл хүрэхээ байчихдаг.Би өөрийнхөө

дугуйг дөнгөж унаж эхэлж байсан үеийн нэг дурсамжийг одоо ч мартдаггүй юм. Баяр баясгалантай байсныг хэлэх үү. Би гэрлүүгээ явах замд байдаг огцом уруу руу уруудаад Карайскаки гудамж руу эргэтэл өөдөөс нэг маш том автобус гэнэт гарч ирэв. Сүүлийн мөчид би огцом эргэж, замын хажуугийн жалга руу унаж орхив. Азаар автобус доор орсонгүй.

Кардицад найз Яннис болон дугуйтайгаа сайхан байсан ч би Белкомити тосгонд байх илүү дуртай байсан.Белкомити бол Кардицаас хойш Аграфийн өндөр ууланд байдаг байлаа. Одоо тэнд Пластира нуур байгаа. Манайх тосгоны төвд гурван давхар байшинтай байсан. Иргэний дайны үед бөмбөгдөлтөнд өртсөн.Байшингийн тал хэсэг буюу доод хэсэг нурсан. Дээд тагттай хэсэг л үлдсэн. Эмээ бид хоёр иргэний дайны дараа тэр хагас нурсан байшиндаа амьдарч байсан. Бөмбөгдөлтөөс үлдсэн хоёр өрөөний нэг нь нэг давхарт, нөгөө нь хоёр давхарт тагттай өрөө байлаа.Эмээ маань тэр үед амьд үлдэхийн тулд тосгондоо үлдэхээр шийдсэн юм.Тэр үед эмээгийн нөхрийн тэтгэмжийг төлөхөө больсон байлаа.Эмээгийн маань нөхөр буюу миний өвөө тэр үед боловсролын байцаагч байж байгаад Турктэй болсон дайнд яваад амь үрэгдсэн байсан.Манай эмээг тосгонд байцаагчийн эхнэр гэж дууддаг байсан.

Манай тосгонд хувийн хэрэгцээний жимсний цэцэрлэг болон тариан талбай байдаг байсан. Мөн өндөг, бяслаг, масло энэ тэр олддог байсан.Үүнээс гадна манай эмээ ямаа худалдаж аваад намайг сүүгээр тэтгэдэг байсан.Энэ ямаатай би их дотноссон,түүндээ би их хайртай байсан. Магадгүй тэр надад бас хайртай байсан байх.Би хаашаа л явна тэр намайг дагадаг байлаа.Манайх түүнийг уядаггүй байсан. Хэрэв би нэг тийш явах үед түүнийг уяхад их дургүй байсан ба бөөн шуугиан тарьдаг байлаа.Тосгоны хүүхдүүд ялангуяа эмэгтэй хүүхдүүд миний ямаатай тоглох их дуртай байсан.Тосгонд янз бүрийн сонин зүйл их байлаа.Чавхаар шувуу харвах, ангаахайтай болон өндөгтэй шувууны үүр олох, түрүүлж жимс түүх гээд олон янзын сонин зүйл байлаа.Харамсалтай нь эмээ минь намайг ганцаараа гол дээр очиж хавч хайхыг зөвшөөрдөггүй байлаа.

Эмээгээсээ зөвшөөрөл авалгүй явахаас би айдаг байв.Харин миний үеэл болох ах дүү Антанокя гол руу загасчилахаар явах юм бол би дагаж явдаг байлаа.Миний ээжийн талын овог бол Антониу. Бид Мегдова голыг чулуугаар боодог байсан. Одоо тэнд Пластира гол үүссэн. Энэ гол бол гүехэн 20с 30см гүнзгий. Гэхдээ зарим газраараа цүнхээлтэй.Бид тийшээ ойртохоос айдаг байсан. Яагаад гэвэл сордог гэж ярьдаг байсан. Энэ голд янз бүрийн загас байдаг байсан форели, могой загас их байсан. Голыг боохдоо бид дээд хэсгийг онгорхой үлдээдэг байсан. Боосон хэсэг рүү загас ороод буцаж гарах боломжгүй болдог.Дараа нь бид эрэг дээр гарч хэдэн цаг хүлээнэ.Энэ үеэр загас цуглардаг. Дараа нь ах нар гол руу орж чулуунуудыг сөхөн, форель загаснуудыг хайдаг байсан.Туршлагатай загасчин ах нар бол ямар чулуу сөхөхөө сайн мэддэг байлаа. Товлосон газраа хоёулаа юмуу гурвуулаа чулуун доогуур гараа хийгээд хэн нэгний гарт загас баригдвал гаргаж ирээд, эрэг рүү шиддэг байж билээ. Дүү нар нь загасыг барьж аван хувинтай ус руу хийдэг байж билээ. Заримдаа загасны оронд могой загас таардаг байсан.Харин усны могой таарвал аюултай.Тэд усан дотор хаздаггүй ч гэлээ маш эвгүй.Бид хэд усны могой гаргасан нэгнээ шоолж хөхрөлддөг байж билээ.

Тосгонд би анхныхаа бизнесыг эхэлсэн.Уулнаас зэвэрсэн жадтай буу олж, гэртээ авч ирсэн.Тэр үед ууланд буу зэвсэг элбэг байсан, гар бөмбөг олдож дэлбэрсэн эмгэнэлтэй явдлууд болж байсан. Манай эмээ намайг “Чи юу авчирсан юм буцааж аваачиж тавь” хэмээн загнасан. Тэгэхэд нь би таныг Кардицу тосгон явсан үед энэ буугаар гэрээ хамгаална гэж хэлэхэд эмээ маань зөвшөөрсөн. Эмээгийн байхгүй хойгуур би тагтан дээр гарч хамгаалалтын ажилдаа ордог байсан.Тосгоны хүүхдүүд дор цуглараад надад атаархаад, бас адилхан хамгаалалтанд зогсохыг хүсдэг байсан.Тун удалгүй би хүүхдүүдээс хамгаалалтын хураамж авч эхэлсэн.Ямар зүйл надад өгөхөөс шалтгаалан хамгаалалтанд зогсох хугацааг тодорхойлдог байлаа.Чихэр,печенье,эрдэнэшишийн талх ер нь бүх л юм авдаг байлаа.Гэхдээ хамгийн үнэт зүйл бол бага ч гэсэн мөнгө байлаа.Ганц хоёр зоостой байхад Фотис дэлгүүр орох боломжтой байлаа, тэнд чиний мөрөөдсөнөөс илүү зүйл байсан.

Тосгонд бид хоёр ирэн очин хоёр удаа амьдарч байсан.Эхний удаа ямаа болон буутай хагас нурсан байшингийн өрөөнд, хоёр дахь удаагаа бид хоёр дайны хохирол амссан хүмүүст олгосон тэтгэлэгийн мөнгөөр байшингаа засварлах зорилгоор явж байсан. Эмээ маань Эпир хотоос хүмүүс авч ирэн байшингаа засуулсан. Гэвч тэд засвараа их муу хийсэн. Байшингийн доод хана цуурсан. Үүний үр дүнд шалгалтынхан байшинг хүлээж аваагүй. Гэхдээ эмээ бид хоёрт нураагүй бүтэн шинэ байшин ирсэн. Энэ байшин маань муу дүгнэлт авсан ч гэсэн гучин жил оршин тогтносон. 1951онд бид Кардицад суурьшсан ба би сургуульд орох болж байсан. Тэр үед манай байшинд өөр гэр бүл хамт амьдарч байсан.Түүний дунд манай ээжийн үеэл ах нар, манай өвөөгийн дүүгийн хүүхдүүд болох Илиа Антониу, мөн түүний эхнэр Лиены эгч. Бид тэр хэдийг товчлоод Антониака гэж дууддаг байсан. Хүүхдүүд бүгд тавуулаа байсан.

Динос, Антониос, Эврипид, Павсаний, Попи. Эврепид, Павсаний хоёр надаас дөрвөөс таван насаар ах байсан. Хааяа надтай тоглодог байв. Бусад нь надаас олон ах байсан.Үүнээс гадна бидэнтэй манай эцгийн ах болох Костас Баколасийн гэр бүл амьдарч байсан.Костас ах бол манай ээжийн ах Николас Антониотой хамт Польшид цагаачилж байсан. Костас ахын эхнэр Хариклия манай байшинд өөрийн хүүхдүүд болох Танасис, Хрисанти, Бабис, Лица нартай ирж суурьшсан. Бабис надаас хоёроос гурав ах, Лица надаас хоёр насаар дүү, Танасис, Хрисанти хоёр том хүүхдүүд байлаа.Лицатай би их тоглодог байсан.Бид хоёр цэцэрлэгт гарч эрвээхэй барьж, жимс түүнэ. Бид тэдний гэр бүлтэй нэг гэр бүл шиг л байдаг байлаа.Хариклия эгч эмээ маань хоол ундаа бэлдэнэ. Хрисантия гэр орны ажил хийнэ,Танасис, Бабис хоёр гадуур ажил хийнэ. Харин Лица бид хоёр л өдөржин тоглодог байлаа.Өлсгөлөнгийн хүнд үед Хариклия эгч махны худалдагчтай тохирон түүнээс илүүдэл ясыг нь авдаг байлаа.Тэр ясанд бол махны үнэр ч байдаггүй байв.Гэхдээ чанахад хоолонд махны амт оруулж зарим нэг яснаас нугас,чөмөгний үлдэгдэл олддог байлаа.Би нэгдүгээр ангид явж эхлэх үедээ аль хэдийн уншиж сурсан байсан.Манай гэрт өвөөгийн маань номын сангийн жаахан хэсэг үлдсэн байсан.Тэр номын сангийн номнууд яасныг би мэддэггүй.Хамгийн ойр тайлбар бол партизанууд дулаацах зорилгоор шатаасан байх.Би боловсролын чиглэлийн олон ном олсон. Заах арга, сургалтын төлөвлөгөө, багшлах ур чадвар гэх мэт.

Заах аргын номнууд миний сонирхол татаагүй. Харин сурган хүмүүжүүлэх ухааны

номнууд сонирхол татаж, би тэдгээрийг уншсан.Сурган хүмүүжүүлэгч А.С.Макаренкогийн ном их таалагдаж билээ.Тэр өнчин хүүхдүүдээс отряд байгуулан нэг талаас өөрсдөөр нь хэрэгцээг олуулаад нөгөө талаас нийгмийн ашигтай хөдөлмөр эрхлүүлж өөр ижил отрядтай өрсөлдүүлдэг байлаа.Энэ бүх өрсөлдөөн өндөр сахилга бат дор явагддаг байлаа.Би эмээдээ өөрийнхөө сурсан хүмүүжлийн аргачлалаас танилцуулах дуртай байлаа. Бурхан ивээг гэж эмээ минь хэлдэг байв. Миний ярьсан зүйлс эмээд минь таалагддаг байсан байхаа.Эмээ минь нэг удаа намайг бүр гайхшруулж билээ. Жижигхэн буруу юм хийсний төлөө намайг, “Хэрвээ чиний Макаренко байсан бол чамайг сайн шийтгэх байсан байх даа”гэж хэлж билээ.

Миний олсон номын цуглуулга дундаас Илиада болон Одиссей хамгийн их таалагддаг байсан ба байнга уншдаг байлаа.Ямар нэгэн сурган хүмүүжүүлэх ном уншиж байгаад буцаад л энэ хоёр ном руугаа ордог байсан.Ээлжээр Илиада эсвэл Одиссея.Грекүүд дундаас би ах дүү Аяакс болон Диомидор бахархдаг байсан.

Патрокл бас таалагддаг байсан. Харин Ахиляс яагаад ч юм надад таалагддаггүй байсан. Миний дуртай Тройчууд бол Гектор болон Приам байсан. Гэхдээ миний гол Грекийн бахархал бол маргаангүй Одиссей юм.Хүүхдүүд бид нар Тройн дайн тоглоход би дандаа Одиссей болдог байлаа.Болохгүй бол тоглодоггүй байлаа.

Сургуульд би нэг их сайн сурдаггүй байсан. Ном ч байгаагүй дээ.Сургууль дээр би хааяа асуудалд ордог байсан. Гэхдээ намайг математик болон зохион бичлэг авардаг байлаа. Зохион бичлэгээ би сургууль дээр уншдаг байлаа. Сургуульдаа би найзуудтай байсан Гэхдээ тэдэнтэй Яннис шиг сайн найзууд байгаагүй.Кардиц хотод би дажгүй байсан ч миний бүх бодол тосгон руугаа тэмүүлдэг байв.Зун болгон зургадугаар сараас есдүгээр сар хүртэл тосгондоо байдаг байж билээ.Миний тосгоны хамгийн сайн найзыг Никос гэдэг байлаа. Никос бол Спирена гуайн хүү. Никосын байшин бол одоо ч гэсэн манай байшингийн үргэлжлэл.

Спирена гуай эмээ болон манай гэр бүлийнхэнтэй маш ойр байсан. Манай эмээ, ээж, эгч болон миний охин Катеринагийн ойрын найз байсан.

Манай эмээ шиг хүчтэй эмэгтэй байлаа. Эрт бэлэвсэрсэн, долоон хүүхэд өсгөсөн тэрээр зуун насыг зооглосон доо. Тэр амьдралынхаа сүүлчийн жилд намайг наймдугаар сарын арван таванд Гэгээн Мария ирээд аваад явна гэсэн.Түүний хэлсэн нь ёсчлон биелэгдсэн. Яг 8сарын 15нд нас барсан.Ийм хүнийг манай нутагт гэгээнтэн хүн гэж хэлдэг.Никос бид хоёр тосгоны хүүхдүүдээс өөрсдийн багийг босгож, тосгоны эсрэг талд амьдардаг миний үеийн Василисийн багтай өрсөлддөг болсон.Бид байнга хөл бөмбөг тоглодог байсан. Эхлээд бид даавуу, алчуураар хийсэн бөмбөгөөр тоглодог байсан. Дараа нь резин болон арьсан бөмбөг гарч ирсэн. Хөл бөмбөг бол бид нарын үндсэн тоглоом байсан боловч бусад төрлийн нуугдах, хөөцөлдөх зэрэг тоглоомоор тоглодог байсан.Василистай байнга өрсөлддөг байсан ч бидний дунд муудалцах болон зодолдох зүйл хэзээ ч гарч байгаагүй.Одоо бодоход бид яагаад өрсөлдөж байсан бэ гэвэл гэр бүл хоорондын улс төрийн үзэл бодолоос болж байсан байналээ.Манай команд бол левацкийн гэр бүлээс бүрдсэн байсан байналээ.Би Грекээс явах хүртлээ зун болгоныг тосгондоо өнгөрүүлдэг

байсан. Сүүлийн жилүүдэд бид далайруу явдаг болсон ч би тосгон руугаа явах хоногийг тоолдог байлаа.

Эмээ бид хоёрын амьдрал ээжийн эгч Арети болон түүний нөхөр Апостолис Стронгилис нар цөллөгийн арлаас эргэн ирэхэд эрс өөрчлөгдсөн.Арети эгч манай Кардиц дахь байшинд суурьшсан.Апостолис ах манайд байж байгаад удалгүй Афин луу ажил олохоор явсан.Тэнд Арети эгчийг мэргэжлийнх нь ажлыг хийлгэхийг хүсч байсан.Манай ээж болон Арети эгчийг улс төрийнх нь үзэл бодлоос болж ажлаас нь чөлөөлж байсан билээ.Арети эгч ирэнгүүтээ бид хоёрын амьдралыг цэгцэнд нь оруулахыг завдсан, маш ядаргаатай хүн байсан.Бүх юманд хянуур байхыг эрмэлздэг, бүх зүйлд хэт ярвигтай ханддаг байсан. Өдрийн цагийн хуваарь гаргасан. Бүх юм цагаар хийгдэнэ.Үдийн хоолыг 1 цагт идэх, орой заавал 10:00-10:30 ын хооронд унтах гэх мэт. Миний хамгийн дургүй зүйл бол миний хичээл сургуультай холбоотой асуудал байлаа. Хаанаас ч юм миний бүх номыг олоод ирсэн байлаа. Тэгээд бүх хичээлийг давтуулна, Бурханы уншлага, зөв бичиг, хөдөлмөр аюулгүй байдал гэх мэт.Азаар Арети эгч бидэнтэй удаан байгаагүй. Хэдхэн сар л байсан.Апостолис ах түүнийг Афин луу дуудсанаар эмээ бид хоёрын өдөр тутмын амьдрал хэвийн байдалдаа орсон.

1. Афин

Эмээ бид хоёрын эрх чөлөө тун удсангүй. Арети эгч сургуулийнхаа ажилд ороод гэрийн аж ахуйн ажилд туслах хүн олдохгүй болсон байсан. Эмээг маань аваачиж гэрийн ажил хийлгэхээр болсон. Бид 2 яаран сандран хамаг юмаа аваад, Афин луу хөдлөв. Намайг сургуульд оруулна гээд яаруулсан. Арети эгч намайг дагуулаад шууд л захирал дээр орсон.

Тэр над руу маш дурамжхан харснаа гадаа хүлээж бай гэсэн.Арети эгчид хэлэхдээ “Энэ хүүхэд чинь хөгжлийн дутагдалтай, түүнийг тусгай сургуульд оруул” гэсэн байна лээ.

“Энэ хүүхэд хөгжилгүй гэнэ ээ? Ангидаа математикт хамгийн сайн шүү дээ. Дүнг нь ч хараагүй байж ингэж хэлдэг захирал байдаг юмуу. Ноёнтон минь би бас багш шүү. Гэхдээ ийм хайнга хандлагатай таарч байгаагүй. Би шууд яаманд гомдол мэдүүлнэ”.Арети эгчийг тэр үед арай гэж тайвшруулж байж билээ.Захирал их айсан.Тэр уучлалт гуйсан. Тэгээд мэдээж намайг Афины Виронас дүүргийн дунд сургуулийн 4-р ангид бүртгэсэн. Энэ бүх зүйлийг Арети эгч надад олон жилийн дараа ярьсан юм.

Афин луу нүүсэн нь анхандаа намайг сэтгэлээр унагаасан.Би амьдралын энгийн хэв маягаа алдсан, найзуудаасаа холдсон, мөн миний хэлний аялга Афины аялгаас өөр байсан. Гэвч би хурдан зохицсон. Хоёр сарын дараа гэхэд л цэвэр үндсэн аялгаар ярьсан.. Сургууль болон гэрийнхээ ойролцоо амьдардаг шинэ найзуудтай болсон.

Владимир бол миний сургуулийн найзуудын нэг байлаа. Гэр бүл нь 17оны Орост болсон хувьсгалаас дүрвэж ирсэн оросууд байлаа.Владимрыг би ээжтэйгээ оросоор ярихыг сонсоод маш их гайхаж билээ. Дараа нь энэ тухайгаа эмээ болон Аретид орос хэл гэж ямар сонин, ямар содон сонсогддог хэл вэ гэж хэлж байсан.Тухайн үедээ би орос хэл миний хоёр дахь хэл болно гэж зүүдлээ ч үгүй байлаа.Афинд амьдрахад хамгийн гол бахархууштай зүйл бол ном байлаа.Надад сургуульд явахад бага зэргийн хоолны мөнгө

өгдөг байсан. Гэвч би идэх юм авах нь ховор байсан.Маш их өлссөн үедээ ч гэсэн мөнгөө бага үрэхийг боддог байлаа.Иймд би “Залуу баатар”,”Супермэн”,”Микки маус”, цуврал номны сүүлийн хэвлэлүүдийг авахын тулд мөнгө хуримтлуулдаг байлаа.Маш түргэн би эдгээр хэвлэлийг нилээд цуглуулсан.Тун удалгүй би өөртэйгөө адил ийм ном хэвлэл цуглуулдаг хүүхдүүдтэй танилцлаа.Бид хэд бидний хайртай баатруудын амжилт үйлийг ярилцаж номоо солилцдог байлаа.Ганц саад болж байсан асуудал бол миний ээжийн эгч Арети байлаа. Тэр намайг энэ номнуудыг уншихад дургүй байсан.Намайг цаг үргэлж хичээлээ л хийж байвал дуртай байж билээ.Тийм учраас номнуудаа хаа сайгүй нуудаг байлаа.Дараа нь түүнийгээ бас хайдаг байсан.Номнуудаа нуух бол асуудал биш байлаа. Гэхдээ номоо уншихад хэцүү байсан. Хааяа гадаа гарахдаа уншдаг байлаа. Мөн найзуудтайгаа тоглох дуртай байсан.Хамгийн найдвартай газар бол ариун цэврийн өрөө байсан.Би тэнд олон цагийг ном уншиж өнгөрүүлж байсан.Тэгэхэд Арети надад “Хоол чинь шингэхгүй байна” гэж хэлдэг байсан.Ном уншихад хамгийн эвтэйхэн үе бол ах эгч хоёр зочилохоор явах юмуу эсвэл үзвэр үзэхээр явах үе байлаа.Тэр үед би бүх төлөвлөж байсан ажлаа хойш нь тавьж аль номноос нь эхлэхээ мэддэггүй байлаа.Жинхэнэ диваажин. Ах эгч хоёр хааяа хоёр гурав хоногоор явдаг байсан нь маш их боломж байдаг.Тэр үед би дуусгаагүй номнуудаа бүгдийг гүйцээж уншдаг байлаа.Ялангуяа Апостолисийн зохиолыг баригдалгүй уншдаг байлаа.Миний энэ залийг эмээ л мэддэг байлаа. Эмээ маань намайг ханатлаа уншихыг зөвшөөрдөг байлаа. Гэхдээ ах эгч хоёрыг ирэх дөхөхөд хурдлуулдаг байлаа.

“Одоо болноо миний хүү, номоо орхиод гадаа гарч тогло. Нагац ахынхаа номыг байранд нь тавихаа мартав” гэж хэлдэг байлаа.Нэг удаа би номоо нууцаар унших шинэ арга сэдэж байж билээ.Тэр үед би эмээтэйгээ нэг өрөөнд унтдаг байлаа. Эрт орондоо ороод эмээдээ “Гэрлээ битгий унтраагаарай, надад саад болохгүй” гэж хэлдэг байв.Орныхоо даавуунд жижигхэн нүх гаргаад хөлөө өргөж гуян дээрээ тавиад, номоо амтархан уншдаг байлаа.Гэвч энэ арга удаан үргэлжлээгүй.Нэг орой манай өрөөнд нагац эгч Арети гэв гэнэт ороод ирлээ.

“Энэ хүүхэд яагаад ийм эрт орондоо орсон юм? Өвдсөн юм биш биз дээ?” гээд миний хөнжлийг хуу татаж хаялаа.Намайг нагац эгчдээ загнуулахаас илүү номоо хураалгасандаа л их харамсаж байлаа.Нагац эгч Арети бол багш байсан. Бүх юманд багшийн шинж чанараар ханддаг байсан.Би эгчдээ хайртай байсан түүгээрээ бахархдаг байсан.

Миний нагац эгч надад үзэсгэлэнтэй санагддаг.Би түүнээс ер айдаггүй байсан.Намайг дандаа загнаж бас зэмлэж байсан ч би айдаггүй байсан.Яагаад ч юм миний хувцас дандаа хиртэй би өвдөгөө шалбалсан явдаг байж билээ.

Димитраки чи яагаад ийм бохир байгаа юм бэ?

-Энэ толбо байсан шүү дээ. Та угаахдаа түүнийг анзаараагүй байлгүй дээ. Би ингэж үнэнийг хэлсний төлөө нагац эгч Арети юм ярьж чадахаа больтлоо сандарч билээ. Эмээ дээр минь очиж энэ тухай хэлэхэд:

-Чи яах гээд байгаа юм бэ охин минь, энэ чинь хүүхэд юм чинь гүйж харайна, хувцасаа

заваруулна шүү дээ гэж билээ.

Эмээ маань дандаа миний талд ордог байж билээ.

Афинд би сонирхолтой номны бас нэг шинэ үүсвэр олсон билээ.Тэр бол миний авга ах Апостолис байлаа.

Миний авга ах Апостолис Стронгилис бол сэтгүүлч хүн байлаа.Зүүний талыг баримталсан “Авги”сонины газар ажилладаг байлаа.Немецүүдийн эсрэг чөлөөлөх хөдөлгөөний гишүүн, чөлөөлөх армийн Еласийн гишүүн, партизаны нисэх буудлыг хариуцаж байсан.Тус нисэх буудал нь одоогийн байгаа Пластира нуурын ойролцоо байрлаж байсан.Эзлэн түрэмгийлэлт болон чөлөөлөх тэмцлийн тухай нэг биш ном бичиж байсан.”Партизануудын нисэх онгоцны буудал”, “Грекийн чөлөөт нийслэл”,”Эсэргүүцэх хөдөлгөөний 3 манлайлагч” гэх мэт .Тэр бас нилээд хэдэн романууд бичсэн.Түүний “Адриан” романы гол дүрийг миний нагац эгч Аретигийн намтараас иш татан бүтээсэн билээ.Сургуульд байхдаа миний нагац эгчид дурласан байсан.Апостолис Арети 2 нь немцүүдийн эсрэг хөдөлгөөнд оролцож, дэлхий дээр диваажин байгуулах коммуннист үзэлд итгэсэн байсан.Тэр хоёрыг баривчлаад, эрүүдээд, арал дээр байрлах концлагерь луу цөлж байхад тэр хоёр энэ бүгдийг даваад энгийн амьдралдаа эргэн ирсэн.

Тэр бол сэтгүүлч, зохиолч, нагац эгч, багш.Тэр хоёр бие биедээ хайртай байсан. Бүх насаараа бие биедээ хайртай байсан. Эхлээд Апостолис нас барсан.

Би өөрийнхөө нагац ахыг хүндэлдэг байсан бас айдаг байсан.Намайг бол хэзээ ч загнаж бас гар хүрч байгаагүй.

Ганц удаа л эмээ бид хоёрыг Кардицаас Афинд ирэхэд ийм юм болсон билээ.Апостолис тэгэхэд биднийг тосож авсан. Тэнд би зам хөндлөн гарч байгаа трамвайг анх удаа харж билээ.

Үүнээс өмнө би харж байгаагүй. Яагаад гэвэл Кардицад трамвай байгаагүй.Би гудамж хөндлөн гараад трамвайны араас гүйж билээ.Миний араас Апостолис бас гүйж байсан.Гүйцэж ирээд миний чихнээс татан буцааж авч явж билээ.

-Энд замыг хаа хамаагүй дуртай газраараа гарч болохгүй. Зөвхөн явган хүний гарцаар машин байхгүй үед гарах ёстой гэж намайг зэмлэв.

Гэтэл эмээ хажуунаас:

-Апостоли, энэ бол өнчин хүүхэд. Би хэнийг ч энэ хүүхдэд гар хүрэхийг зөвшөөрөхгүй. Ээжид нь хүлээлгэж өгсөний дараа л ээж нь юу дуртайгаа хийг гэж хэлсэн.

Яг тэр хэлсэн ёсоор болсон.Апостолис ах надад ахиж хэзээ ч гар хүрээгүй.Тэр эмээг минь хайрлаж хүндэлдэг байсан.Миний бодлоор тэр сүүлдээ надад дасаад бүр сайн болсон гэж би боддог.Намайг Панатаниксийн цэнгэлдэх хүрээлэнд хөл бөмбөг үзэх гэж дагуулж явж байсныг би хэзээ ч мартддаггүй.Бид хоёр хоёулаа Панатаниксийн шүтэн бишрэгч байж билээ.

Апостолис бас ном унших дуртай байсан. Байнга шинэ ном авч ирдэг байсан.Харамсалтай нь Арети энэ номнуудыг насанд хүрэгчдийн ном гэж ойлгон намайг уншиж болохгүй гэдэг байсан.

Би нууцаар бүх шинэ номнуудыг олоод уншдаг байсан.Апостолисийн номноос би Никос Казандзакисийн “Христа распинают вновь”болон “Последнее искушенее”номуудыг уншиж байж билээ.Ойролцоогоор жилийн дараа Афин дахь манай амьдралд том өөрчлөлт орсон. Би үеэл эмэгтэй дүүтэй болсон. Олон маргаан хийсний дараа түүнийг Иви Катерина гэж нэрлэсэн. Иви гэдэг нь үүр цайх гэсэн үг. Цаг хугацааны дараа түүний нэр Иви болж хувирсан.Бид түүнийг өхөөрдөн Иваки гэж дууддаг байлаа. Тэр бол маш инээдтэй хүүхэд байсан.Жижигхэн, хардуу. Тэр намайг хараад над руу гараа тэнийлгэн чанга инээж байж билээ. Тэрэнтэй тоглоход маш өхөөрдөм байсан боловч анхандаа намайг нэг их ойртуулдаггүй байлаа.

Би өөрийнхөө үеэл дүү эмэгтэйд хайртай байсан ч бас давхар барьцдаг байлаа.Яагаад барьцдаг байсан бэ гэвэл би энэ гэр бүлийн ганц хүүхэд байснаа, одоо бол Иви үеэл маань Арети эгчийн төрсөн охин учраас,надад урьдийнхаасаа өөр ханддаг болсон юм шиг санагдсан.

Эмээ маань миний энэ байдлыг шууд ойлгоод, надтай илүү болгоомжтой, тэвчээртэй ханддаг болсон.Надад бараг зэмлэл хэлэхээ больсон. Арети эгчийг илүү их хангинах болсон.Охиндоо битгий илүү их анхаарал тавиад бай.Тэгвэл өнчин хүүхдийг гомдоочихно гэж ярьж байхыг би олон удаа сонсож байлаа. Жаахан охин манай гэр бүлд ирснээр тун удалгүй шинээр бас нэг охин нэмэгдлээ. Түүнийг Аретула гэдэг байлаа.Арети эгч түр зуурын амралтныхаа дараа ажилдаа орж, эмээгийн маань гэр орны ажил, дээр нь хүүхэд харах ажил хүнд болж эхлэв. Манай тосгоноос надаас 3-4 насаар эгч нэг охиныг авчирав.Түүний гэр бүл нь тодорхой хэмжээний мөнгөөр эмээд маань гэр орны болон хүүхэд харах ажилд нь туслуулахаар болсон байлаа.

Аретула урьд нь Афин байтугай өөр ямар ч жижиг хотод байж үзээгүй байсан.Тэрээр Афины эзэгтэй нар гэр орныхоо ажлыг яаж хийдэг тухай байтугай байшингийн хаана юу байдгийг ч мэддэггүй байлаа.Хөргөгч, цахилгаан плитка, халаагуур, паркет, хүнсний зах, сүү зөөгч энэ бүгд түүнд шинэ зүйл байлаа.Гэвч тэр маш хурдан зохицож, тэр ч бүү хэл Аграфиот тосгонуудын болон Кардицийн хэллэгнээсээ салж чадсан. Аретулагийн гадна төрх надад нэг их таалагддаггүй байсан ч, би түүнтэй тоглоом шоглоом хийж ноцолдох дуртай байлаа. Одоо би бодоход Аретула надад талтай байсныг тэр үед би балчир байсан учраас ойлгоогүй байсан.

Миний үеэл дүү Иваки том болохын хирээр тоглоход улам сонирхолтой болсон боловч, би барьцамтгай зангаа тавиагүй л байлаа.Хаяа би уурлахдаа алгадаад авмаар санагддаг байсан ч тэвчдэг байсан.Юу ч мэдэхгүй нялх хүүхдэд уураа гаргах нь дэмий гэж боддог байсан.Өөр хүний хүүхэд ч гэсэн миний хувьд ганц дүү минь байлаа.

Бүх хүмүүсийн анхаарал энхрийлэлд өсөж байсан учраас Иви эрх хүүхэд болж байв. Бүх юмыг өөрийнхөөрөө болгох гэж тэр нь надад таалагддаггүй байсан.

Тэр том болоод 6-7нас хүрмэгц би түүнийг намайг гомдоосон үед шийтгэх шинэ арга олсон.

Эмээ Арети эгч хоёр намайг шөнө зүүдэндээ босож явдагт санаа зовдог байлаа.Шөнө босоод өрөөнүүдээрээ явж байгаад дараа нь буцаад унтчихдаг байлаа.Тэр байтугай би хааяа гадаа гарч гэрийн гадуур явж байгаад буцаж ирээд унтдаг байсан.Энэ бүгдийг би өөрөө мэддэггүй байлаа.Эмчээс зөвлөгөө авахад намайг зүгээр ээ энэ бол санаа зовох зүйл биш,том болоод зүгээр болчихдог гэж хэлсэн.Гэхдээ маш болгоомжтой байгаарай тэр үед нь цочоож, оролдож болдоггүй гэж хэлсэн.Намайг аюулгүй байлгахын тулд миний орны хажууд түмпэнтэй ус тавьдаг байлаа.

Яг энэ үеэр л би үеэл дүүгээ шийтгэх арга сэдсэн билээ. Би эрт унтаад, тэгээд худлаагаасаа босоод нүдээ хагас анин Иви дээр очоод, ганц 2 алгаддаг байлаа.Арети эгч эмээ хоёр ажиглаж байгаад, “Чи битгий дуугараарай, ийм үед нь сэрээж болдоггүй юм шүү” гэж хэлдэг байлаа.Зун бид нар тосгон гарахад Икаки миний бүх хэрэгт оролцох сонирхолтой байлаа. Гэвч энэ бол боломжгүй байлаа. Яагаад гэвэл хөл бөмбөг тоглох, ойд шувууны үүр олоход тэр хэтэрхий жаахан байлаа.Гэхдээ тэр тосгоны охидуудтай тоглодог айл гэр тоглоомонд оролцох боломжтой байлаа.

Би аав нь болж бусад охидууд миний эхнэр болж зарим нь миний ээж болдог байлаа.Эхнэрийн дүрд би хамгийн царайлгийг нь сонгодог байлаа.Иваки гэр бүлийн хүүхэд нь болдог байлаа.Бид гэр бүлийн бүх л ажлыг дуурайдаг байлаа. Хоол хийх, гэр цэвэрлэх гэх мэт.Гэвч бидний хамгийн дуртай тоглох хэсгийн нэг бол унтах хэсэг байлаа.Ерөнхийдөө үүний тулд л энэ тоглоомыг тоглох дуртай байлаа.”Аав” “ээж” хоёр хамт тэврэлдээд хэвтээд ,үнсэлцдэг байлаа.Бид бага байсан учраас үүнээс цааш мэдээж гардаггүй. Энэ нь бидэнд хангалттай байсан.Гэвч Иви дандаа хүүхэд байхыг хүсдэггүй байлаа.Тэр бас ээж болохыг хүсдэг байлаа. Мэдээж би үүнийг зөвшөөрдөггүй байлаа.

Зун болгон манай тосгонд ээжийн хоёр үеэл дүү ирдэг байлаа.Тэр хоёр хөгжим маш сайн тоглодог байсан. Динос гитар тоглоно.Эвринидис мандалин тоглоно.Антониос-хийл, Павсаниас бузуки тоглохоос гадна сайхан дуулдаг байлаа.Тэд нийлээд бүтэн оркестра болдог байлаа.Орой болгон дуулж хуурдаж, хөгжимддөг байлаа. Мөн бас хавь ойрынхоо газраар аялал хийдэг байв.Бидний очих дуртай газар бол Врисула булаг байлаа. Врисула булаг нь маш үзэсгэлэнтэй газар байрладаг байлаа.Тунгалаг хүйтэн ус нь уулын оройгоос урсдаг. Шүд хага ташдаг байлаа.Тосгоны эсрэг талын ууланд маш сайхан байдаг байсан.Тэнд маш өндөрлөг бөгөөд нутгийн малчид (влахи)зуншдаг байлаа. Тэд зун Аграфа ууландаа гарч малаа бэлчээн, харин өвөл нь бууж, Ливади-ийн хөндийдөө өвөлждөг байлаа. Ихэнх влахууд манай эмээ ээжийн төрөл төрөгсөд, үеэлүүд байлаа.Тэдний хүүхдүүдийг манай ээж болон Арети эгч, Никос ах дараа нь Антонис Динос нар бичиг үсэгт сургадаг байлаа.Тийм учраас влахууд бидэнд халуун дотноор ханддаг байсан.Тэдний бидэнд өгч байсан ямааны сүү, тараг, бяслаг, аарц цлафути (хурц амттай сүүн бүтээгдэхүүн) гэх мэтчилэн мартахын аргагүй билээ. Грекд буцаж ирсэн ч гэлээ влахудтай миний харилцаа үргэлжилсээр байсан.Нэг өглөө үүрээр манай хаалганы хонх дуугарав. Цүнх зүүсэн эрэгтэй зогсож байв:

-Дмитрикас Бакалос энд амьдардаг уу?

-Намайг Георгас Зигогянис гэдэг. Дмитрикасийн ээж миний загалмайлсан ээж билээ.Тэгээд би ургийн холбоогоо үргэлжлүүлэхээр ирлээ гэв.Түүний ачийн загалмайлсан эцэг болж, Георгос гэж нэр өгч байлаа.

Бид нэгэн гэр бүл болж байж билээ.Костас түүний эхнэр Константина, хүүхдүүд болох Георгим,Антимосом,Аристотолем. Эмээ бид хоёрыг Афин луу нүүж байх яг тэр үед, бас миний хоёр үеэл Баколакя ирж байлаа.Кардицад манай байшинд амьдарч байсан.Тэд Неа Иониа дүүрэгт, аавын ээж, миний эмээ болох Магдаленатай хамт суурьшсан.Бид түүнийг Баколяна эмээ гэж дууддаг байв.Тэдэнтэй хамт манай аавын дүү Анестис Баколас хамт амьдардаг байлаа.Миний ойлгосноор намайг хаяа энэ эмээ дээр аваачих тохиролцоо байсан байна лээ.Би тэр эмээтэй амьдарч байгаагүй учраас өөрийн эмээтэй байсан шиг тийм дотно харилцаатай байсангүй. Гэхдээ би түүнд аавыг санагдуулдаг байсан учир надад хайртай байсан.Яваандаа би тэр эмээдээ хайртай, бас өрөвддөг болсон.Тэр эмээ маань их зовлон үзсэн. Иргэний дайны үед хүүгээ алдсан.Миний эцгийг гэсэн. Гэр бүл нь байнгын цөллөгт өртдөг байсан.Надад эмээгээс үлдсэн Грекийн цагдаагаас өгсөн гэрчилгээний хуулбар байсан.Тэр гэрчилгээ ажил, сургуульд ороход хэрэг болдог байсан.

Энэ эмээгийндээ хоёроос илүү хонодоггүй байлаа.Уг нь тэнд надад онцгүй байгаагүй.Лицатай тоглоно. Харин Бабис намайг дагуулж кино үнэгүй үзүүлдэг байлаа.Тэрээр Неа Ионния кино театрт механикаар ажилладаг байсан бөгөөд, намайг ажлын өрөөндөө оруулан үнэгүй кино үзүүлдэг байлаа. Би тэр эмээгийнхрүү дурамжхан явдаг байлаа.Хамгийн гол шалтгаан нь авга ах Анестисд байлаа.

Анестис ах тэнд өөрийн дэглэмийг тогтоож, дуулгавартай байх, түүний тушаал, бодлыг үг дуугүй биелүүлэхэд байлаа.Тэр миний үеэл ах эгч нарт сэтгүүл унших болон радио сонсохыг хориглодог байлаа.Ялангуяа охидыг их хянаж гадуур их тэнэлээ гэж зэмлэдэг байсан.Тэр үд дунд гэртээ ирдэг байсан. Бид дуртай хоолоо идээд, дараа нь чив чимээгүй байх ёстой байдаг байлаа.

Нэг удаа би эмээтэйгээ кофе уугаад сууж байлаа, гэтэл хаалга онгойн гэв гэнэт Анестис ороод ирлээ.Би ууж байсан аягатай кофегоо унагав. Гэвч илбийн аргаар түүнийг дусал ч асгалгүй нэг гараараа барьж авав.Анестис ахаас их айдаг байсан учраас хаяа илбэчин болж хувирдаг байв. Сургуулийн талаар гэвэл Афинд нэг их өөрчлөлт гараагүй. Би урьдын адил ном их уншиж, хичээлдээ бага анхаарал тавьдаг байлаа. Намайг математик болон уран зохиол авардаг байлаа.Арети эгч ажлаа хийнгээ хүүхэддээ анхаарлаа тавиад намайг хянах нь хамаагүй багассан.Хаяа намайг би чамайг өнөөдөр шалгана шүү гэж хэлдэг боловч ажил ихтэй учраас тэр нь биелдэггүй байсан.Намайг хаяа нэг шалгах үеэр би эгчид математикаа гаргаж ирэн тайлбарлахад тэр маань сайн ойлгохгүй тэгс хийгээд дуусдаг байлаа.

Дунд сургуулийн ахлах анги болон гимназид 1-р улиралын дараа дүн гарахад Арети эгчтэй хамт очиж дүнгээ сонсдог байлаа.Сургууль руу дөхөж очиход миний сэтгэл эвгүйцдэг. Яагаад гэвэл, би өөрийн дүнгүүдийг мэдэж байгаа.Зарим хичээл дээр би

хасах дүнтэй байлаа.Юмыг яаж мэдэх вэ гээд модны араар хүлээж байлаа.Эгч сургуулиас сум шиг гарч ирэхэд би өөрийн эрхгүй зугтдаг байлаа.

-Димитракий Димитракий хүү минь зогсоорой.Би юу ч болж байгааг мэдэлгүй зогсоход тэр намайг тэвэрч аван үнсэнгээ:

-Сайн байна миний жаал,бусад хичээлдээ жаахан анхаарахад л болох юм байна. Багш нар чамд ерөнхийдөө сэтгэл хангалуун байна. Чамайг ирээдүйтэй байна гэж хэлсэн.Яг юу хэлснийг би мэдэхгүй, мэдэхийг ч хүсэхгүй байна. Одоо л нэг Арети эгч намайг тайван байлгаж, байнгын шалгахаа болих байх. Үнэхээр энэ явдлын дараа надад үглэж яншихаа байж эсрэгээрээ анхаарал тавьж эхэлсэн. Яг тэр үед эгч минь тэр үед юу ярьсан нарийн ширийнийг хэлээгүй.Гэхдээ олон жилийн дараа надад ярьж өгсөн.Юу болсон бэ гэвэл, Арети эгч миний дүнг хараад царай нь цайгаад,бие нь муудаад ус гуйсан.Тэр үед Грекд гимнази 20 онооны системтэй байсан. Гэтэл минийх 11,5 байсан.Захирал манай эгчид ус өгөнгөө:

-Та юунд санаа зовно вэ? Математикд 18 оноотой байна. Энэ бол манай сургуулийн хамгийн өндөр оноо.Ийм математикийн мэдлэгтэй байхад түүний өмнөөс санаа зовоод хэрэггүй ээ. Хаа ч өөрийгөө аваад явчихна.Арслангийн үүрнээс ч өөрийгөө аваад гарчихна гэж хэлжээ.

Афин дахь манай амьдрал хэвийн болж байлаа. Апостолис, Арети 2 ажлаа хийгээд, би гимназидаа сураад, харин номоо нуулгүй чөлөөтэй уншдаг болсон.Иваки сургуульд орохоор бэлдэж эхэлсэн. Эмээ маань гэр орныхоо ажил болон бидний төлөө санаа тавьсан хэвээр байсан.

Би Франц хэлний дамжаанд явж эхэлсэн. (Un petit oiseau apprise voller) Жаахан шувуу нисэхийг хүсэж байна гэдэг дууг одоо болтол сайн санадаг. Бид Афинд гурван байр сольсон.Нэг л дүүрэгтээ Кесарини, Аналипсис, Виронас. Хамгийн сүүлийнхэд нь бид гурван жил амьдарч байна.Тэр бусдаасаа хамгийн сайн байр.

Би одоо өөрийгөө үндсэн Афинянд тооцдог. Манай тосгоныхон ч бас намайг Афиных гэж үздэг.Би олон афин найзуудтай болсон. Сургуульд ч тэр, гэрийнхээ ойролцоо ч тэр. Сургуульд дээр Владимир. Орос гаралтай. Мөн Бакацелос. Нэрийг нь одоо мартжээ.Гэрийнхээ хавьд байрныхаа бүх хүүхдүүдтэй найзалдаг байлаа. Нэг сонин зүйл гэвэл охидтой би хэл амаа амархан ололцдог байлаа.Арети эгч маань байнга нэг зүйлд гайхдаг байсан. Тэр нь байрны айлын охид төрсөн өдөртөө охидуудаас гадна зөвхөн намайг л урьдаг байсан явдал юм.

Эмээгийн минь бие гэнэт муудаад эхэлсэн. Эмээ маань нас барахаасаа өмнө Польшд амьдардаг Никос ахтай уулзахыг хүсэж байсан. Бас намайг Узбекстан луу ээж рүү минь явуулахыг хүсэж байлаа.Эмээгийн захиасыг Апостолис ах хэзээд биелүүлэхийг зорьдог байсан.Удаан хөөцөлдсөний үр дүнд эмээ бид хоёр эхлээд Польш руу, Никос ах руу явахаар болсон. Дараа нь ЗХУ-ын Узбекстан луу ээж дээр очихоор болов.Энэ бол тухайн үедээ маш хүнд ажил байлаа. Яагаад гэвэл ЗХУ коммунист дэглэмтэй улс байсан.Гэвч манай ах сэтгүүлч байсан учраас Засгийн Газартай холбоотой байсан. Намайг ээж рүү

минь явуулахад би яг юу мэдэрч байснаа сайн санахгүй байна.Нэг талаас би найзуудаасаа холдоод үл мэдэх газар луу явж байлаа.Нөгөө талаас би аугаа их ЗХУ луу явж байлаа.Энэ улсын төлөө миний коммунист эцэг немцүүдийн эсрэг хөдөлгөөний манлайлагч болон, ээжийн эгч Фотини амиа өгсөн.

Манай гэр бүлийн бараг бүх гишүүд хатуу хүнд үеийг туулж өнгөрүүлсэн билээ.

Бидний бахархал болсон улс руу, бас сансарт анхны хүн нисгэсэн улс болон дэлхийд жаргалтай нийгэм бүтээж байгаа улс руу явж байгаадаа баяртай байлаа.

Үргэлжлэл бий...

СОЁЛ · 12 5 САР 2026 · ADMIN

Bair Dugarov

People’s poet of Buryatia, translator, ethnographer, Doctor of Philosophy

A leader of contemporary Buryat poetry, Bair Sonomovich Dugarov is a literary, academic, and public figure who has made a significant contribution to the development of Buryatia’s culture.

Bair Dugarov’s first collections of poems, “Golden Saddle” and “Mountain Tambourine” (Irkutsk, Ulan-Ude, 1970s), immediately won readers’ hearts with their beautiful poetic voice,

love of life and their native land, and sense of oneness with nature. In 1978, the talented Buryat poet was accepted into the Union of Writers of the USSR.

B. Dugarov gained widespread recognition in 1980 with the publication of his book of poems, “Wild Acacia” (Moscow, Sovremennik). Since then, collections of his poems have been published in central and Siberian publications: the magazines “Moscow,” “October,” “Friendship of Peoples,” “Smena,” “Baikal,” “Siberia,” “Siberian Lights,” the almanac “Poetry Day,” and in “Literary Gazette,” among others.

Later, the poet B. Dugarov continued to be creative. New collections of poems were published in Ulan-Ude: “City Clouds” (1981), “Skyline” (1986), and in Moscow, collections of “Horseman” (Sovremennik, 1989), and “Moon Doe” (Soviet Russia, 1989) were published.In 1994, a book of B. Dugarov’s poems, “The Star of the Nomad,” was published in Irkutsk as part of the famous “Siberian Lyre” series.

Poetry lovers and literary critics have praised this collection as a significant phenomenon in contemporary Siberian literature and our time in general. Poet Bair Dugarov was deservedly awarded the State Prize of the Republic of Buryatia in Literature and Art in 1995.Bair Dugarov’s poems are distinguished by a high poetic culture and an artistic synthesis of classical poetry and Eastern Buddhist poetry. He created a unique form of versification, most clearly demonstrated in the cycle “Long-drawn Hymns,” which combines traditional Buryat verse, built on anaphora, with the rhythm of the hexameter. B. Dugarov is the author of song lyrics known in Buryatia and beyond. The most popular of these, “The Nomad’s star” is recognized as one of the best Buryat songs of the 20th century.

We are very pleased to begin publishing the poems of the renowned folk poet of Buryatia, Bair Sonomovich Dugarov.

The Nomad’s star

To man belongs the path, to woman – the hearth.
Lest my ancient lineage wither and die,
Give birth to a son – I pray and implore.
An arrow flies, while the man lives on.

For man is the smoke, for woman – the flame.
And so that my horse ne’er stumbles in fight,
I must know that a fire warms the yurt tonight,
Like a sacred banner our ancestors passed down.

In man is the spirit, in woman – the soul.
Trembling, a blade of grass holds up the sky.
Bereft of a hearth, a son, and my love,
Like a lonely whirlwind, o’er the plains I shall die.

My Homeland, a Rider

My homeland is a rider,
Bearing Baikal’s azure bow,
With a quiver of a thousand arrows –
Of rivers, springs, and streams that flow,
Fletched by the taiga’s green embrace.

My homeland is a rider,
Crowned in the ermine snow
Of the Sayan peaks above,
Robed in a mantle of celestial blue,
Hued like the sky by eternity illumined.

My homeland is a rider,
Who has saddled both space and time,
Whither does your steed now gallop,
As the stirrups ring and chime
With the waters of Angara and Onon?..

The Steppe Muse

The spirit of Genghis Khan guards the Great Steppe’s golden nomad lands,
Thoughts of the homeland are bathed in the light of the sun and the moon.
Sanctifying earthly moments with the wisdom of ancient lore,
The Steppe Muse descends from the heavens, cradling my songs in her hands.

The eternal expanse spreads like felt, wide as the universe untamed,
Blades of grass sway in the wind, like the manes of centuries reclined.
The ambling stride of echoing time resounds in each rustling blade,
Or is it the Steppe Muse awakening, echoing deep in my mind...

To be continued...

Prepared by Dr. G.Gerelchimeg

СОЁЛ · 30 5 САР 2026 · ADMIN

Mongolian Naadam

The Mongolian Naadam is a “National Festival” that symbolizes the independence and sovereignty of Mongolia. The Mongolian Naadam dates back to the 1st - 2nd centuries BC, when the unified state of the Hunnic Empire was established. At that time, horses, wrestling, and martial arts were considered the beginning of a united state

The Mongolian Naadam is a “National Festival” that symbolizes the independence and sovereignty of Mongolia. The Mongolian Naadam dates back to the 1st - 2nd centuries BC, when the unified state of the Hunnic Empire was established. At that time, horses, wrestling, and martial arts were considered the beginning of a united state.

The Hunnics held Naadam to unite the scattered tribes and improve the fighting skills of their soldiers.

This festival is written in the “Mongolian Secret History” that it was celebrated in the “Khuran month” or July. Since the “Great Mongol” was declared in 1206 and Temujin was elevated to “Genghis Khan”, the tradition of holding the “Three Festivals of Men” or “State Grand Ceremony” festival has been established.

Until 1634, when Ligden Khutugt Khan, 37 khans celebrated the “Three Festivals of Men” as a state holiday. “Three Festivals of Men” were also organized within the tumt and minajat.

In 1639, “Undur Gegen Zanabazar” was honored as the head of the Khalkha sect and the “Danshig” festival was first organized. It is noted that Bukh Lama won the competition at the Shireet Tsagaan Nuur and Bonkhor Donir’s horse was crowned. After that, in 1772, a great festival was held in honor of Khentii Mountain, and the festival was called “Arvan Gob Naadam”.

In the 16th and 17th centuries, when the Yellow Religion spread and mountain worship began, the Khan of the Manchu Qing Dynasty issued a decree in September 1778 on the rules for holding festivals, and determined that the festival should be celebrated as a “civil and religious festival of mountain worship.”

Thus, Tusheethan and Setsenkhan aimags worshipped “Bogdkhan” mountain, and Zasagthan and Sain Noyonkhan aimags worshipped “Otgontenger” mountain and held festivals.

Since 1912, it has been celebrated annually as the “State Naadam”. However, this Naadam continued until the death of Bogd Khan, i.e. until 1925.

After the formation of the Mongolian People’s Republic, the Naadams, which were previously known as the “Fifteen-State Naadam” and the “People’s State Naadam”, were decided to be combined, and at the Cabinet meeting on May 15, 1925, the date of the Naadam was decided to be July 11. However, since 1946, it has been designated as the “Anniversary of the Victory of the People’s Revolution”. Thus, with the approval of the Law on the “National Great Naadam” in 2003, national wrestling, horse racing, and national archery are currently celebrated simultaneously at the national, aimag, and soum levels. The registration of the national festival Naadam in 2010 by UNESCO on the “Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity” officially proclaimed the “Mongolian Naadam”, which has been passed down for centuries, to the world.

Also, during the “Mongolian Naadam”, a unique and beautiful festival called “Deeltei Mongol” is held to promote and introduce the unique art of Mongolian national costumes, the characteristics of multi-ethnic costumes, traditions, and clothing culture. Starting from 2026, the “Mongolian Horse Festival”, the eternal idol of the Mongolian people, will be celebrated annually. This festival will introduce humanity to the origin and development of the “Great Idol of Horses”, the unique and unique character, endurance, amazing talent of the Mongolian horse, the spiritual union between Mongolian people and horses, and many other beautiful things.

Prepared by Prof. G. Gerelchimeg

СОЁЛ · 30 5 САР 2026 · ADMIN

Tsagaan Sar

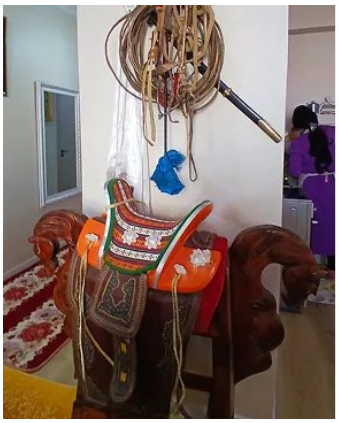
Tsagaan Sar is a solemn holiday of the Mongolian peoples, marking the beginning of spring and the New Year according to the lunisolar calendar. Tsagaan Sar originates in the religious traditions of the Mongolian peoples and has been celebrated since ancient times

Tsagaan Sar is a solemn holiday of the Mongolian peoples, marking the beginning of spring and the New Year according to the lunisolar calendar.

Tsagaan Sar originates in the religious traditions of the Mongolian peoples and has been celebrated since ancient times. It symbolizes the renewal of man and nature, openness and purity of thoughts, hope and good expectations. The name of the holiday comes from the Mongolian words “tsagaan” (white) and “sar” (month). The “White Month” was originally considered a festival of dairy products and was celebrated in the fall. During this time, the preparation of dairy products for future use, which were consumed during the holidays, was completed.

The Italian traveler and historian Marco Polo, who lived in Kublai Khan’s palace in the late 14th century, described Tsagaan Sar as follows:

“Their year begins in February; the Great Khan and all his subjects celebrate in this way: according to custom, everyone dresses in white, both men and women, as best they can. White clothing is considered lucky among them, so they do this, dress in white, so that there will be happiness and prosperity throughout the year... They bring him great gifts... so that throughout the year the Great Khan will have abundant wealth and be joyful and happy. I’ll tell you more: princes and knights, and indeed all the people, give each other white things, embrace, rejoice, and feast, and this is done so that they will live happily and well throughout the year.

On this day, you should also know, they give the Great Khan more than one hundred thousand glorious and expensive white horses. On the same day, they lead out five thousand elephants under white animals and birds. Embroidered, blanketed; each elephant carries two beautiful and expensive chests on its back, containing the Great Khan’s utensils and the rich trappings for this white gathering. A great number of camels are also brought out; they, too, are blanketed and laden with everything needed for the gift. Both the elephants and the camels pass before the Great Khan, and such beauty has never been seen anywhere!

...And when the Great Sovereign has reviewed all the gifts, tables are set, and everyone sits down... And after dinner, jugglers arrive and entertain the court, as you have already heard before; when all this is over, everyone returns home.”

Today, the Mongols continue the wonderful traditions of their Great Ancestors and celebrate Tsagaan Sar widely and solemnly.

In 2011, the holiday was nominated for the UNESCO Intangible Cultural Heritage List.

Prepared by Ts. Bayarthetheg

ШИНЖЛЭХ УХААН · 24 4 САР 2026 · ADMIN

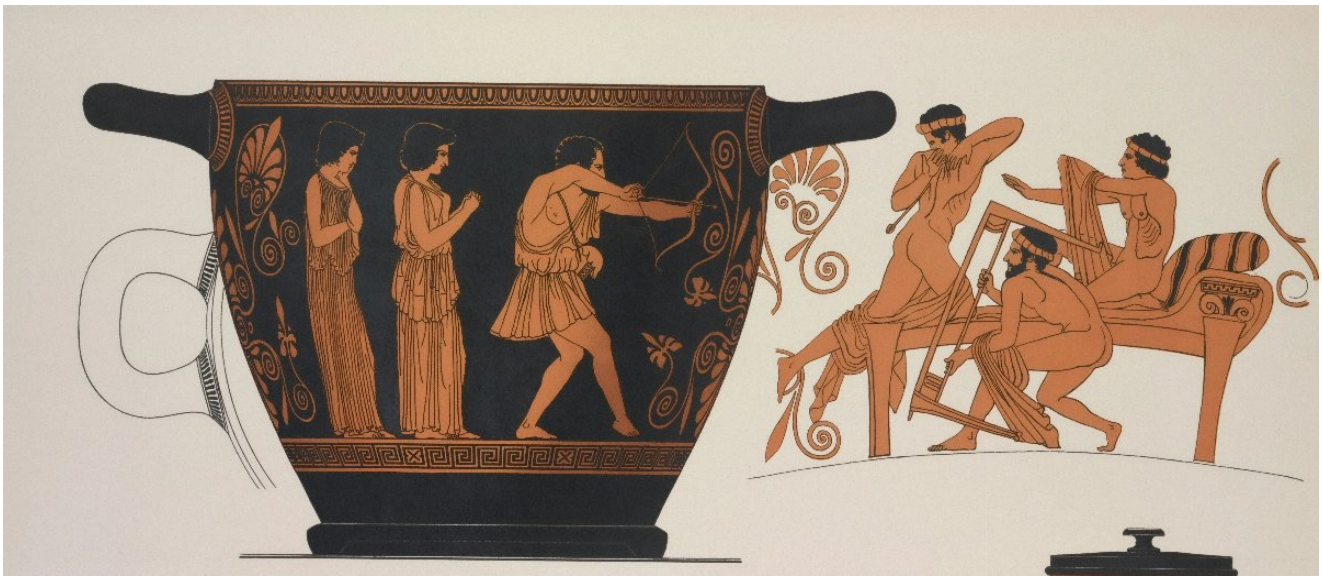
Грек бол агуу хүмүүс, Олимпийн наадмын өлгий нутаг

Грекчүүд өнөөдөр сонгодог гэж тооцогддог олон ойлголтыг бүтээжээ: ардчилал, архитектур, гүн ухаан, шинжлэх ухаан гэх мэт.

Greece is an ancient and great country

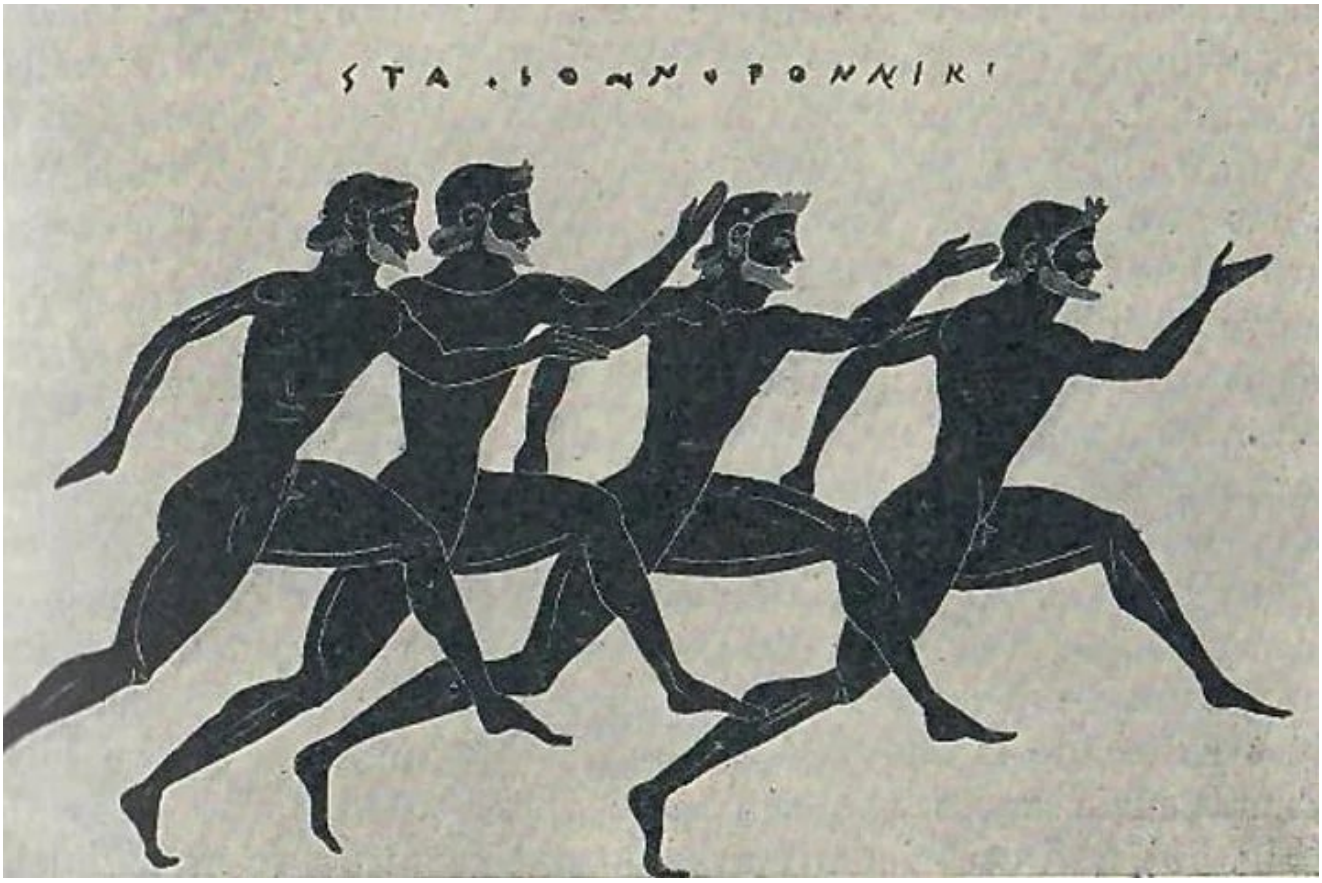
The Greeks invented many concepts that are considered classic today: government, democracy, architecture, philosophy, science, and so on. The contributions of the Greek people to human history are enormous. Famous and talented people from ancient times hail from Greece, including Aristotle, Socrates, Plato, Homer, Herodotus, Hippocrates, Sophocles, Euripides, Pythagoras, Archimedes, Solon, Diogenes, and many others.

Among the great founders of world superpowers, Alexander the Great was also a Greek. The Hellenic world that emerged determined the course of development for many nations.

Today, the Olympic Games are a grand international event.

The Olympic flame is carried from the Greek city of Olympia in Greece. The torch then travels through many countries to the Olympic venue. The Olympic Games in Ancient Greece took place in 776 BC in the sacred city of Olympia.

This means that 2,800 years ago, the Greek people created a sporting event that still serves

and benefits humanity today, at the beginning of the 3rd millennium.

On the pages of our popular science journal “Chronology,” we will tell the story of this amazingly talented Greek people and their ancient and beautiful country, Greece.

Ochirin Namnandorj

The famous geographer, naturalist, scientist, and enlightener O. Namnandorj was born on November 25, 1900, in Yamaat, Delgerkhaan soum, Tuv aimag.

The famous geographer, naturalist, scientist, and enlightener O. Namnandorj was born on November 25, 1900, in Yamaat, Delgerkhaan soum, Tuv aimag. He was the youngest son in the family. Since his parents died when he was young, his elder brother, Lama Luvsangombo, who lived in the village, brought him and enrolled him as a student at his acquaintance Ganjuur Zalan. Ganjuur Zalan was a learned man who participated in the negotiations bettween the three countries.

Later, he enrolled as a student of Dogsom Bes, the former Minister of Finance. Since 1922, he worked as a typist in the State Printing Committee. He worked as a scribe in the garage of the Ministry of War, and Bumtsend Guy, who was the head of the department at that time, decided

to send him to school.

After passing a certain exam, he was one of 18 students who were to study in the Soviet Union. In 1924, Dornot entered the world-famous Yanukedze Institute of Oriental Studies in Leningrad, which at that time was the center of European culture and science, and graduated in 1928. While studying at this school, he played the role of a shaman in the film “The Polar Ray” produced at the Leningrad Film Factory. While studying at this beautiful school, he was taught by famous Mongolian scholars Vladimirtsov and Kozin. Once, Vladimirtsov’s teacher said, “You are very interested in geography,” and later he became a geographer.

Scientist O. Namnandorj graduated from the Moscow State Road Construction Institute in 1935-1938, the Geography Department of the State University of Mongolia in 1946-1949, and then the Geography Department of the National University of Mongolia in 1960. When he went to Moscow to study in 1935, Ambassador N. Sambuu invited him to work at the Embassy. In his homeland, from 1928 to 1935, the enlightener O. Namnandorj worked as a translator at the Central Theater, Mongolian Teeh, and Industrial Combine, and as a secretary at the city cooperative. From 1938 to 1948, he worked as a teacher at the Trade College, the Federal College, the Teacher Training School, and the 1st Secondary School of General Education, and as a specialist in the Department of Teaching Methods of the Ministry of People’s Education.

He also taught physical geography, economic geography of foreign countries, natural sciences, and astronomy in schools.

He was known for his love of luxury, his use of exotic things, his stylish and clean clothes, and his contemporaries called him “Gentleman Namnan.”

In 1940, scientist O. Namnandorj married a Buryat woman from the Yeroo region, Dashimaa, and they had a large family. His wife was a very artistic woman. In 1948, he moved to the Institute of Science and began working in the geography and propaganda departments.

The enlightened scientist O. Namnandorj founded the “Institute of Geology and Perm Studies” in 1962, the Mongolian “Nature Conservation Society” in 1974, and in 1964 he led the first Paleontological Expedition of the Mongolian Academy of Sciences.

He was a highly intellectual, tireless, hardworking, and proud man. Scientist O. Namnandorj authored more than 80 books, pamphlets, and manuals, hundreds of printed works, and about 2,000 scientific and promotional articles, which were published in many domestic and foreign journals. Of these, 6 works were published abroad in English, Russian, and French, 2 books were published in the USA, and 1 book was published in English in India. Also, 19 translated and edited works are currently registered.

His research covers a wide range of fields, including physics, mathematics, astronomy, hydrology, mineralogy, soil science, astronomy, paleogeography, paleontology, geography, and zoology. Among the famous books of scientist O. Namnandorj, we can mention:

“Mongolian protected areas and protected animals”, “Gobiin great protected areas, protected

areas", "Magic number", etc. There are also many discoveries related to rare artifacts. "Porcelain and enamel making methods", "Zuglur", "Monkh Khan's luminous statue" were discovered. Also, rock paintings were found in the three blue caves of Khovd, 32 golden plaques of the bridle were found in the tomb of the Turkic soothsayer Tonyu Kuk near Nalaikh, and a large grain jar from the Hunnu period was found in the Arkhangai Khashaat.

He also wrote a wonderful work about the tracks of large dinosaurs and the fossils of animals of the Tertiary and Quaternary periods.

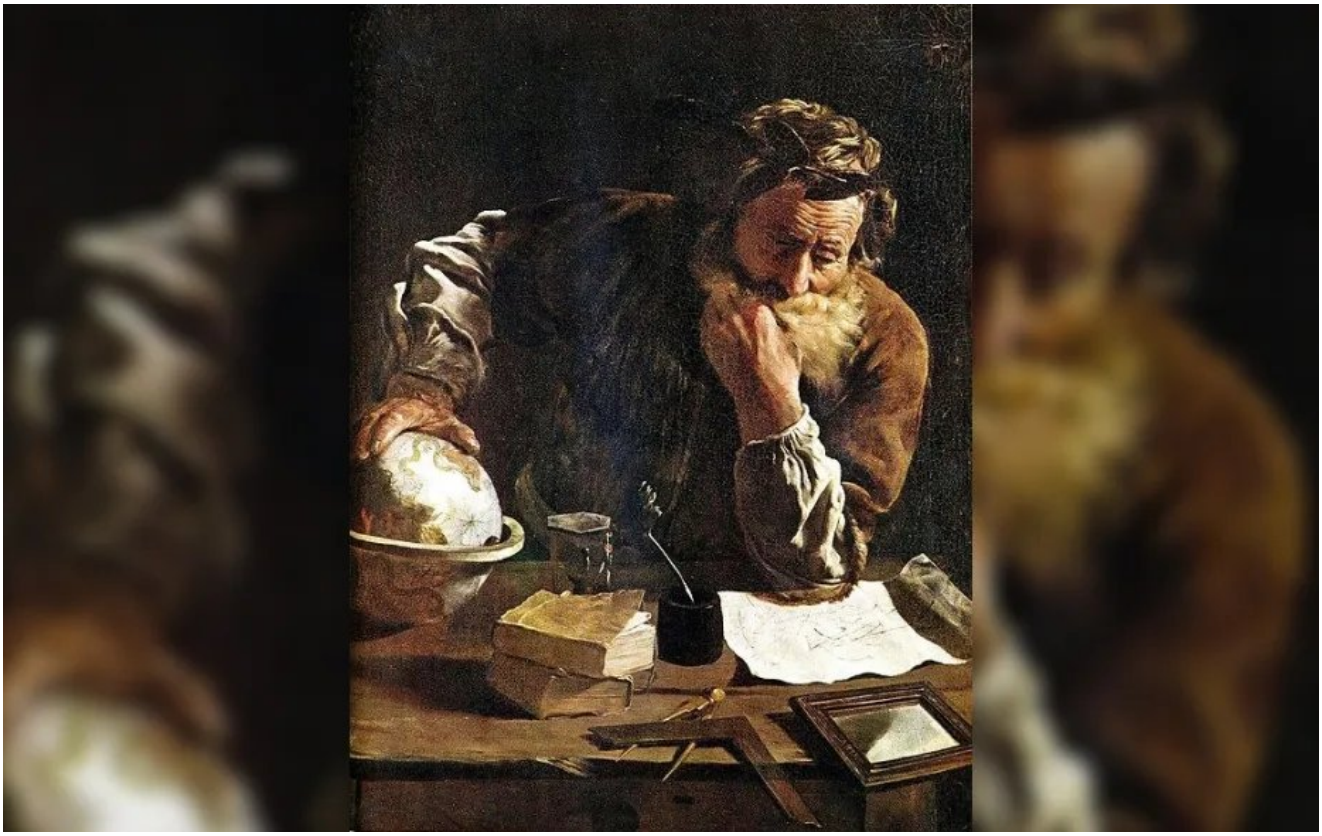
Until his retirement in 1984, scientist O. Namnandorj worked fruitfully for 50 years in the country, 36 years in the Academy of Sciences. The eldest daughter of the great scientist, N. Densmaa, compiled her father's works and published them in 8 volumes from 2003 to 2012. In order to perpetuate the name of the great scientist who will be remembered for centuries, a general education school in Delgerkhaan soum, Tuv aimag, was named after him, and a memorial monument was erected in Yamaata, his birthplace. In addition, the Mongolian Society for the Promotion of Science decided to establish the "O. Namnandorj Gold Medal" and award it to those who have contributed to the promotion of science.

Great scientist O. Namnandorj was a unique person who was called the "Founder of Nature Conservation", "Founder of Mongolian Tourism Geography", and "The Great Father of Nature" in the new era of Mongolia, which has a long tradition of protecting the environment.

Prepared by G. Bolorchimeg

Archimedes

The great ancient Greek scientist, mathematician, physicist, mechanic, and engineer Archimedes lived from 287 to 212 BC in Syracuse. He laid the foundations of hydrostatics and classical mechanics, and was far ahead of his time in mathematical calculations

The great ancient Greek scientist, mathematician, physicist, mechanic, and engineer Archimedes lived from 287 to 212 BC in Syracuse. He laid the foundations of hydrostatics and classical mechanics, and was far ahead of his time in mathematical calculations.

Key achievements and discoveries:

Archimedes' principle: Any body immersed in a liquid or gas experiences a buoyant force equal to the weight of the displaced liquid or gas.

Lever rule: He described the mathematical principles of the lever and uttered the famous phrase: "Give me a fulcrum, and I will move the Earth."

The "Archimedes screw" became widely known as a mechanism for lifting water from wells or irrigating fields.

Mathematics: He calculated the exact value of pi and found ways to determine the areas and

volumes of complex geometric shapes (spheres, cylinders).

The scientist's name is associated with the exclamation "Eureka!" (meaning "Found it!").

According to legend, he grasped the essence of the law of hydrostatics while taking a bath, after which he ran naked into the streets of Syracuse, screaming with joy.

The essence of Archimedes' principle is that any body within a liquid or gas experiences a buoyant force. This force pushes the object upward. It is equal to the weight of the volume of liquid or gas displaced by the body's descent.

The main rules:

If the weight of an object is greater than the buoyant force, the object sinks.

If the force of water or air is equal to the weight of the object, the object floats at any depth.

If the buoyant force is greater than the weight of the object, it floats to the surface.

The great ancient Greek scientist Archimedes became famous for his laws of physics, complex mathematical calculations, and ingenious inventions that were thousands of years ahead of his time.

Prepared by T.Bolormaa

ДЭЛХИЙ · 07 5 САР 2026 · ADMIN

Катар бол үзэсгэлэнт орон

Хуучин ба шинэ ертөнцийн уулзвар дахь уламжлал, урлаг, орчин үе.

Thanks to the wise leadership of the Emir of Qatar, Sheikh Tamim bin Hamad Al Thani, and the hard work of the Qatari people, the country is one of the best countries in the modern world.

The beautiful natural landscape, beautiful coastlines and beaches, rich culture, beautiful cities, and hospitality of Qatar attract millions of people from all over the world.

Qatar’s economy is one of the richest and most dynamic in the world. Qatar has the largest reserves of natural gas and oil. Thanks to its fair government policies and exceptionally high income, the country has traditionally held a leading position in the world in terms of GDP per capita.

Qatar’s rich culture is a continuation of wonderful Arab traditions and Islamic values. Qatari traditions are characterized by Arab hospitality, respect for elders, and the importance of family ties. The history and art of this stunningly beautiful country can be explored at the Katara Cultural Village, which features galleries, an amphitheater, and festivals. In the capital’s ancient market, Souq Waqif, you can explore and sample traditional dishes, buy a variety of aromatic spices, beautiful fabrics, and even see falcons.

It’s remarkable that the capital of Qatar is home to the Mathaf: the Arab Museum of Modern Art.

The founder of the Mathaf is Sheikh Hassan bin Mohammed Al Thani, a prominent member of

the Qatari royal family, a renowned artist, researcher, and one of the most influential art collectors.

Sheikh Hassan bin Mohammed Al Thani made a significant contribution to the development of contemporary art in the Arab world.

Qatar is a major sporting power. Sport is a vital part of the country’s public policy and national identity. In 2022, Qatar hosted the historic FIFA World Cup, a major sporting event of global significance.

The Lusail International Circuit regularly hosts Formula 1 races (Qatar Grand Prix) and motorcycle racing.

Traditional sports with historical roots include falconry, horse racing, and camel racing.

Qatar continues to host major sporting events, including the upcoming 2030 Asian Games in Doha.

In our modern world, Qatar is one of the leading international mediators and diplomatic peacemakers in the Middle East and around the world. Qatar, with its flexible foreign policy, maintains channels of communication with countries that often refuse direct dialogue with each other.

For example, in the conflict between the US and the Taliban, Doha became a key negotiating platform, where a historic agreement regulating the withdrawal of troops was signed in 2020.

It also played a role in the conflict between Israel and Hamas.

Qatar has regularly acted as a mediator in resolving crises and coordinating humanitarian pauses.

In the confrontation between the US and Iran, Doha regularly provides reliable channels of communication and serves as a platform for preliminary negotiations, including in preparation for larger agreements.

Thanks to Qatar’s peacekeeping efforts, many conflicts between the countries have been resolved, preventing the destruction of numerous cities and saving hundreds of thousands of lives.

Views from Greece

The author of these beautiful photos from Greece Dr. Dimiiris N. Chryssochoou, Professor of Theory and Institutions of European Integration at the National and Kapodistrian University of Athens

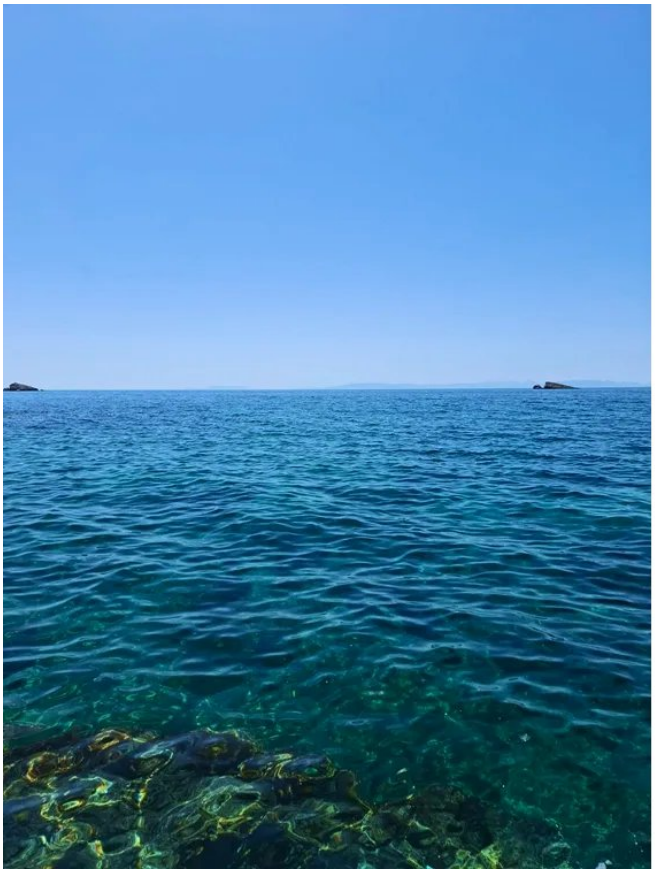

The author of these beautiful photos from Greece Dr. Dimiiris N. Chryssochoou, Professor of Theory and Institutions of European Integration at the National and Kapodistrian University of Athens.

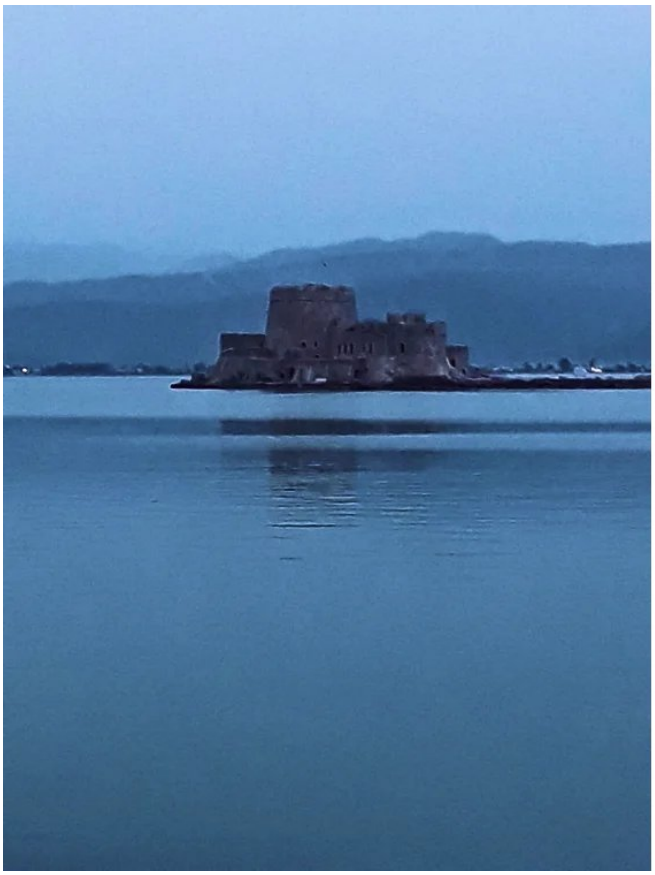

“You stand by all"

In times that twine the East to North
In times that shine a silver's worth
You stand by all alone in sweetness
Below the stars a fearless witness.
Filling with longing a people's tales
You stand by all as light sails.

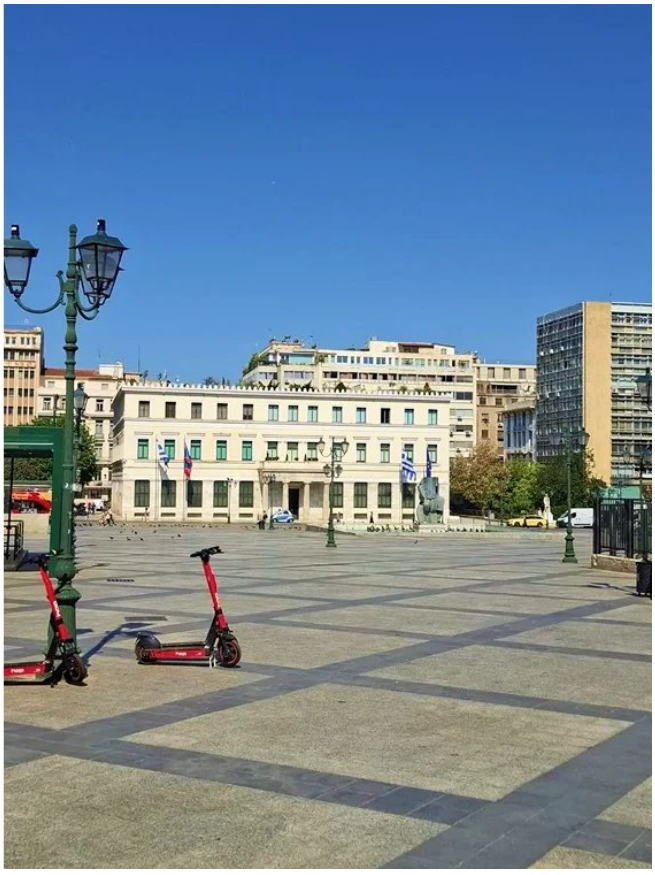

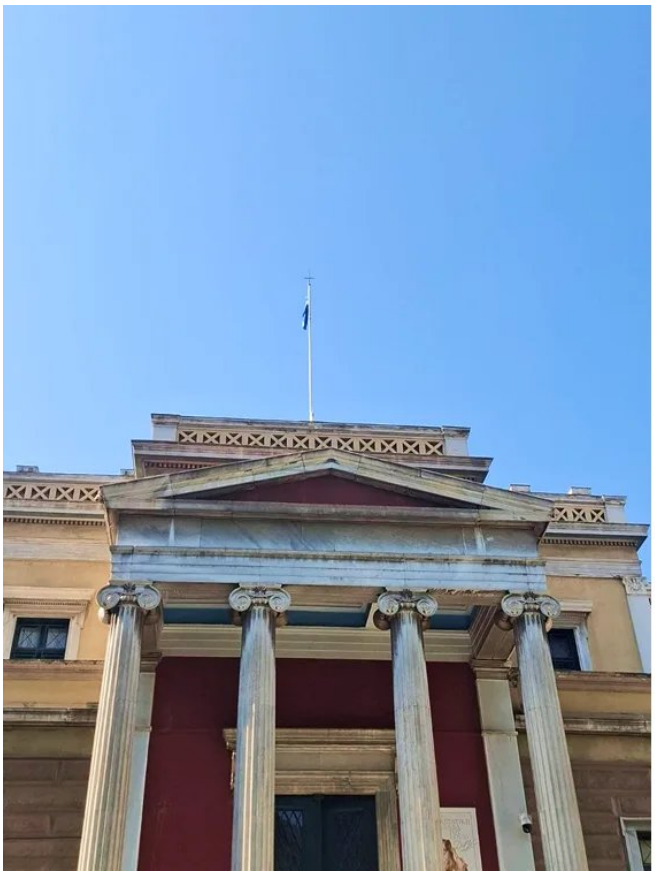

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ulaanbaatar. Sukhbaatar square

On July 11, 1921, a wooden platform was erected on the square, in front of today's Opera House, from which Prime Minister D. Bodo proclaimed the founding of the People's Republic. From that time on, the square became known in the capital as Tribune Square (Indriin Talbay) and became the site of public gatherings and rallies

On July 11, 1921, a wooden platform was erected on the square, in front of today's Opera House, from which Prime Minister D. Bodo proclaimed the founding of the People's Republic. From that time on, the square became known in the capital as Tribune Square (Indriin Talbay) and became the site of public gatherings and rallies. At one such gathering, on December 23, 1921, Sükhbaatar organized a mass cutting of women's and children's braids, as well as the forced confiscation of traditional headdresses and jewelry. In 1922, during Nadom and the anniversary celebrations of the revolution, Sükhbaatar oversaw a military parade on the square and personally participated in an archery competition, winning first place. From 1923–1924, the square became known as "Sukhbaatar Square" (Sukhbaataryn talbai); for example, a July 15, 1925, issue of the Izvestia Ulan-Bator-Khoto newspaper reported that "according to Mongolian tradition, the fourth anniversary of the People's Revolution was marked by horse races in the square dedicated to D. Sukhbaatar."

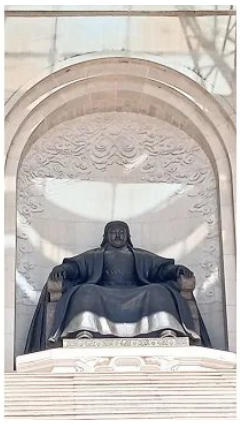
On July 8, 1947, a monument to Sukhbaatar was unveiled. The sculptor was S. Choimbol. In 2005, the Sukhbaatar Mausoleum was dismantled, and in 2006, a large-scale reconstruction

of the Government Palace was completed. During this reconstruction, statues of Genghis Khan, his two closest servants, Mukhali and Boorchu, and the two Great Khans of the Mongol Empire, Ögedei and Kublai, were installed in front of its façade.

Traditionally, all heads of government visiting Mongolia pay their respects to Genghis Khan at Sukhbaatar Square.

Currently, the square serves as a venue for public demonstrations, celebrations, concerts, and exhibitions.

Prepared by G. Altanbold

The talented Kalaitzis

The Greeks gave the world everything that is today considered a benchmark and classic: government, democracy, architecture, philosophy, science, and much more. Among the world's peoples, it is the Greek people who are credited with the greatest achievements. I was fortunate to meet one such talented representative of the great Greek people in Mongolia—Konstantinos Kalaitzis. This incredibly gifted man turned out to be very humble and wise.

Greece is an ancient and great country. The Greeks gave the world everything that is today considered a benchmark and classic: government, democracy, architecture, philosophy, science, and much more. Among the world's peoples, it is the Greek people who are credited with the greatest achievements. Some of the most famous and talented figures of antiquity came from Greece: Aristotle, Socrates, Plato, Homer, Herodotus, Hippocrates, Sophocles, Euripides, Pythagoras, Archimedes, Solon, Diogenes, and many others. Alexander the Great, a Greek, was a great military leader and the founder of a global power. The Hellenic world he created defined the vector of progressive development for hundreds of peoples. Naturally, modern Greeks—the descendants of these great men—continue to amaze the world with their talent and wisdom. The legacy of the ancient Greeks is evident in many ways. I was fortunate to meet one such talented representative of the great Greek people in Mongolia—Konstantinos

Kalaitzis. This incredibly gifted man turned out to be very humble and wise. In conversations with Konstantinos, I learned a lot about the culture and traditions of different peoples, as he travels extensively, studying the ways of life and customs of people in different countries. And, of course, what captivated me most was the singing of this amazingly talented man—Konstantinos Kalaitzis. Especially when he sings Indian songs—it's simply fantastic! I would say that Konstantinos Kalaitzis's songs have a healing power. It's no wonder that even Indian Prime Minister Narendra Modi admires Konstantinos Kalaitzis's voice. And Prime Minister Modi certainly knows a thing or two about such things! It's no wonder that during his official visit to Greece, the first person he wanted to meet was Konstantinos Kalaitzis. While in Mongolia, this talented Greek spoke about his plans for the Mongolian folk instrument, the morin khuur. It was very gratifying to hear Mr. Kalaitzis's admiration for Mongolia and the Mongolian people's traditions! I believe that thanks to the talent of Konstantinos Kalaitzis, the Mongolian morin khuur will gain even greater international fame and delight music lovers worldwide.

ΝΕΑ
ΕΛΛΑΔΑ

To be continued...

Prepared by Prof. T. Chagataikhaan

ДЭЛХИЙ · 29 5 САР 2026 · ADMIN

Coffee and the magic of India

India is traditionally associated with tea. And indeed, how wonderful can a masala chai be, accompanied by freshly roasted spices and sweet rusks with cardamom. However, another, lesser-known but equally fascinating aspect of Indian culture is coffee, which is a staple of everyday life, especially in the south, where it has been cultivated and consumed for centuries

India is traditionally associated with tea. And indeed, how wonderful can a masala chai be, accompanied by freshly roasted spices and sweet rusks with cardamom. However, another, lesser-known but equally fascinating aspect of Indian culture is coffee, which is a staple of everyday life, especially in the south, where it has been cultivated and consumed for centuries.

The history of Indian coffee dates back to the 17th century, when, as is rumored, the Sufi saint Baba Budan, returning from a pilgrimage to Mecca, smuggled seven coffee beans, hiding them

in his beard, clothes or walking stick, from Yemen to Mysore (southern India), where he planted them in hills with an altitude of almost 2000 meters. Gradually, the plantations began to spread and expand. Coffee was one of the drinks served at the imperial court of the Mughals, the Muslim dynasty of Turko-Mongol origin that ruled most of northern India from the early 16th to the mid-18th centuries. As in the case of Constantinople, vivid testimonies and narratives survive about the smoky coffeehouses of Old Delhi, where coffee served as a trigger for new forms of social interaction and entertainment, lively discussions, the exchange of ideas and the recitation of poetry.

India’s contribution to the global history of coffee does not stop there: coffee from the Portuguese colony of Goa was sent to Brazil to strengthen its cultivation. The British colonial period gave a decisive impetus to the spread of coffee in South Asia. Today, more than half of the coffee production in India comes from Karnataka. Kerala and Tamil Nadu claim a significant share, and partly the northeastern states. India is now among the 10 largest producers and exporters of coffee in the world. Domestic production is dominated by three varieties: Arabica, Robusta, and another based on a blend of Liberica and Arabica. Quality coffee is grown under the shade of trees and with limited exposure to the sun.

Coffee has established itself in almost the entire Indian subcontinent as a symbol of relaxation and business meetings. Large foreign companies have entered the Indian market. Filter Coffee (Filter Kaapi) remains the most iconic type of coffee, especially in the southern states. The Indian public has begun to become familiar with Western types of coffee, such as Americano and Cappuccino, which due to the addition of milk are becoming increasingly popular. Instant

coffee is also popular. Cold Coffee is also one of the most beloved drinks: its frothy texture and the combination of iced milk, sugar and sometimes vanilla ice cream make it particularly refreshing, especially in the summer months.

As mentioned above, Filter Coffee represents the most authentic and “exotic” version of Indian coffee. Two cylindrical metal containers, a pressure plate and a lid are used for its preparation. The upper container has tiny holes in its base, which allow the extracted coffee to drip slowly downwards. Generally, a blend of coffee with dark roasted beans and chicory is used, which gives a subtle nutty flavor. In addition, whole milk is required, which is indicated for a creamy and velvety texture. The key to the perfect texture is the careful “beating”, the frothing which, as with the cream of Greek coffee, has an almost ritualistic character: the coffee and milk mixture is artfully poured from different heights between the two metal cups, so that the coffee is aerated and acquires a rich frothy surface, which is essential for preserving the aromas and taste. It is noteworthy that Ayuverda favors herbal infusions over coffee, because it is considered that it can cause overheating of the human body and overstimulation of the nervous system. These side effects of coffee are balanced by the use of milk, cardamom, nutmeg, cinnamon, coconut oil or ghee, i.e. clarified butter, which is made from cow, buffalo or mixed milk.

Indian coffee captures the inexhaustible potential of an ancient civilization to evolve and assimilate modern trends. A feast of colors and aromas, a taste of eternity, filtered through a steaming cup of coffee, when one wants to enjoy the morning freshness, complete a delicious meal or close one’s day and carefreely abandon oneself to the allure of the unique Indian evenings.

Prepared by Prof. V. Sayros

Gandantegchinlen Monastery

Gandantegchenlin Monastery, the largest Buddhist monastery, is located in Ulaanbaatar, Mongolia's capital, in the city center, in the historic Gandan Hill district. It is currently home to over 150 monks. The monastery houses the famous 26-meter-tall statue of the bodhisattva Avalokiteshvara, "Megzhid Zhanraiseg."

Gandantegchenlin Monastery, the largest Buddhist monastery, is located in Ulaanbaatar, Mongolia's capital, in the city center, in the historic Gandan Hill district. It is currently home to over 150 monks. The monastery houses the famous 26-meter-tall statue of the bodhisattva Avalokiteshvara, "Megzhid Zhanraiseg."

A brief history of the monastery is as follows:

In 1809, a special school for the study of Tsanid was established from the Bogd Gegeen Monastery. It was named "Gandan," after the Ganden Monastery of the same name in Lhasa. The first wooden building for the new monastery was founded in Ikh-Khure in 1835, at the direction of the 5th Bogd Gegeen, who wanted to move his residence there, away from the capital's Chinese trading quarter. The first stone building was constructed in 1840-1841.

At the beginning of the 20th century, approximately 14,000 monks lived on the monastery grounds, which became the most important center of Buddhist education in Mongolia. In 1938, during the years of repression against the Buddhist clergy initiated by Choibalsan, the monastery was closed. However, in 1944, Gandan was reopened at the request of believers, and under the leadership of Abbot Erdenepel, it became the only officially operating Buddhist

monastery in socialist Mongolia. This status was maintained until 1990, when, following restoration work, two functioning temples—the Cathedral (Mongolian: Tsokchin) and Dzu—reopened.

Since 1970, Gandantegchenlin has housed the Buddhist University, the largest institution of religious education in Mongolia. A Buddhist school also operates at the Badma Yog datsan, which is part of the monastery.

Statue of Avalokiteshvara. "Megzhid Zhanraiseg."

The statue of the bodhisattva Avalokiteshvara was originally created in the early 20th century as a symbol of Mongolian independence, and also with the intention of restoring the sight of the 8th Bogd Gegeen. In 1911, immediately after the abolition of Chinese rule in Urga, a separate temple was erected for the statue. The temple stands 42 meters tall, with a roof supported by 24 wooden columns, each 23 meters high. The 25.6-meter-tall statue was crafted using 45 kg of gold, 56 kg of silver, and 400 precious stones. At the beginning of World War II, the statue was dismantled, its main part being removed by Soviet soldiers. In 1996, the Avalokiteshvara statue was restored with public donations. The statue is inlaid with 2,286 precious stones and covered in gold leaf.

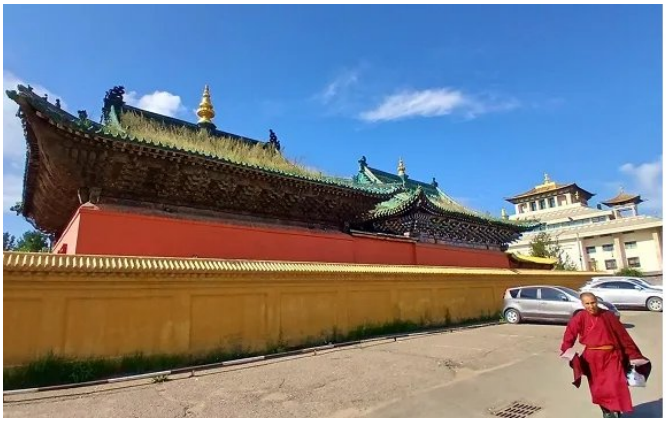

ГАНДАНТЭГЧЭНЛИН ХИЙДИЙН ДАЦАНГУУД
DATSANGS OF THE GANDAN TEGCHENLING MONASTERY

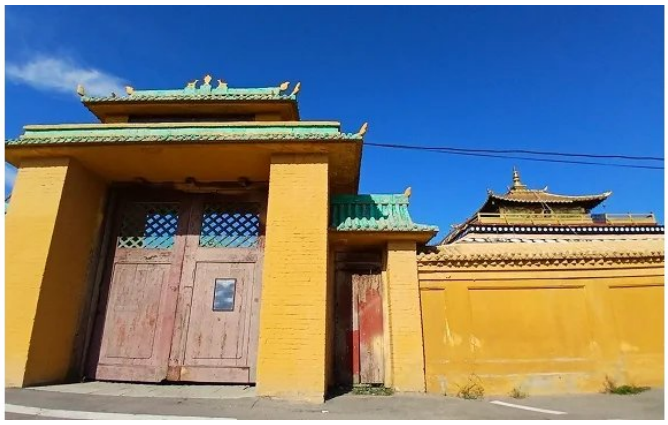

ДЭЧЭН ГАЛАВА ДАЦАН

Prepared (and photographs) by Prof. T. Chagataikhaan

Ibn Sina’s legacy — a scientific treasure that unites times and continents

Bukhara is a sacred land associated with the name of the great scientist of medical science Abu Ali Ibn Sina. In this country, the scientific legacy of the great physician once again brought together world scientists in one place.

Bukhara is a sacred land associated with the name of the great scientist of medical science Abu Ali Ibn Sina. In this country, the scientific legacy of the great physician once again brought together world scientists in one place.

In Bukhara, the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan, the Bukhara Regional Administration, the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, the Bukhara State Medical Institute and the Ibn Sina Public Foundation jointly held the XIV International Ibn Sina Studies – Scientific and Practical Conference on the topic “ABU ALI IBN SINO: MODERN MEDICINE AND FOLK MEDICINE – INNOVATIONS AND INVESTMENTS”.

At the conference, the scientific ideas of the scientist, who made a great contribution to the development of world medicine centuries ago in Bukhara, were again discussed by scientists from different countries. The conversation, which began with the name of Ibn Sina, continued with thoughts on modern medicine, folk medicine, innovations, and the future of science.

In the land of the great healer - scientists from all over the world

In addition to scientists and specialists from Uzbekistan, well-known specialists from India, Indonesia, Korea, China, Japan, Pakistan and Iran participated in the scientific forum.

The visit of foreign guests to Bukhara was welcomed in accordance with the Uzbek traditions of hospitality. The sounds of trumpets and trumpets sounded at the railway station, and the guests were served national dishes of our country, including hot bread and Bukhara sweets.

In the land of Ibn Sina's birth

The participants of the event visited the village of Afshona, where the great scholar was born and raised.

It was on this land, centuries ago, that a great genius was born, who left an indelible mark on the history of human thought.

Foreign and domestic scientists paid tribute to the memory of the great physician by laying flowers at the statue of Abu Ali Ibn Sina. During the Afshona trip, views were exchanged on the scholar's life path, scientific activities, and his role in the development of world civilization.

These moments once again demonstrated that Ibn Sina's legacy is a great scientific treasure that does not fit into the confines of a region or a nation, but concerns all of humanity.

Scientific dialogue that has been going on for centuries

The opening ceremony of the conference was held at the Bukhara State Medical Institute. President of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Shavkat Abdullaevich Ayupov opened the event and welcomed the participants.

During the conference, views and experiences were exchanged on topical issues of modern medicine, the scientific foundations of folk medicine, innovative approaches, the importance of scientific research in medicine, and the possibilities of attracting investments in the field.

The lectures of foreign scientists in particular aroused great interest among the conference participants. Through lectures that reflected various scientific schools and medical approaches, valuable information was provided about the processes taking place in modern medicine, new research, and promising directions.

A notable feature of the lectures was that they interpreted Ibn Sina's scientific views not only as a historical heritage, but also as a scientific source that is important for today's medicine.

FTTI scientists - connecting the ideas of Ibn Sina with modern pharmacy

Scientists of the Pharmaceutical Education and Research Institute also actively participated in the conference. In their reports, the inextricable link between the scientific heritage of the great scientist and today's pharmaceutical science was emphasized.

Speaking at the opening ceremony of the conference, the scientific advisor of the institute,

Professor Ahmadkhodja Nigmonovich Yunuskhodjaev, noted that the vast scientific heritage of Abu Ali Ibn Sina has not yet been fully studied.

According to the scientist, even a large part of the scientist's heritage embodies scientific opportunities that have not yet been discovered by researchers. In particular, the creation of modern medicines from natural raw materials, in-depth study of their healing properties, and re-examination of ancient medical knowledge based on modern scientific approaches are among the important tasks facing today's pharmacy.

Professor A. N. Yunushojaev also participated with a lecture on the role of Ibn Sina's scientific heritage in the formation of modern pharmacy, reflecting on the great scientist's views on pharmacology and medicines, their significance for today's science.

He noted that studying Ibn Sina's scientific heritage means not only understanding historical truth, but also finding inspiration and sources for new scientific research. It is especially gratifying that scientists and specialists working towards the same goal gathered in one place in Bukhara.

The scientific potential of the FTTI was also manifested in the subsequent scientific programs of the conference. Vice-rector for Scientific Affairs and Innovations of the Institute, Professor Shohista Fekhruzovna Iskandarova, delivered a lecture on the topic "Creation of medicines at the Pharmaceutical Education and Research Institute based on the laws of medicine."

The lecture focused on the issues of combining Ibn Sina's fundamental views in the field of medicine with the capabilities of modern pharmaceuticals, and the effective use of the scientific heritage of the great scientist in the processes of creating and researching medicines.

Thus, the participation of FTTI scientists in the conference demonstrated the importance of re-understanding Ibn Sina's legacy not only from a historical perspective, but also from the perspective of modern pharmaceuticals, innovation, and scientific research.

Ibn Sina – a name that unites world science

The conference was given a special significance by the participation of Hakim Syed Zillur Rahman, President of the Ibn Sino Academy in India.

The participation of a scientist who has made a great contribution to the study of Ibn Sina’s legacy and its promotion from the perspective of world science in this conference in Bukhara once again demonstrated the international significance of the scholar’s legacy.

After all, the name of Abu Ali ibn Sina is not the name of a great scholar who has remained only in history books today. He is a great thinker who connected Eastern and Western science, had a huge impact on the development of medicine, and whose scientific views have not lost their significance over the centuries.

The fact that his work “The Canons of Medicine” has served as one of the most important

sources of world medicine for centuries also shows how incomparable this great legacy is.

Scientific light spreading from Bukhara to the world

The XIV International Ibn Sina Studies once again brought this great heritage to the attention of the world's scientists.

Scientists from different countries were united by one goal - research into human health, medical science and its future.

Most importantly, the conference once again demonstrated the historical status of Bukhara as the land of Ibn Sina to the world's scientists.

The scientific heritage of Abu Ali Ibn Sina is not limited to centuries. It is still being studied, discussed and inspires new scientific ideas today.

This conference, held in the land of the great physician, once again confirmed one truth:

The legacy of Ibn Sina is not a relic of the past. It is a great source of guidance for today's medicine and tomorrow's pharmaceutical science.

International cooperation relations were further strengthened within the framework of the event. The Ibn Sina Public Foundation has signed memorandums of understanding with a number of foreign higher education institutions and public organizations. An important agreement was also reached with the Pharmaceutical Education and Research Institute to develop scientific and educational cooperation.

TASHAKKURNOMA

Ibn Sino jamoat fondi boshqaruvi raisi
Maxmudov Nozimxon Anvarovich

Buyuk bobokalonimiz Abu Ali ibn Sinoning boy ilmiy-amaliy merosini tiklash va kelajak avlodga samarali yetkazish, mahalliy tabiiy birikmalar asosida dori vositalarni yaratish, ishlab chiqarish va sifat nazoratini amalga oshirish ishlarini tashkillashtirish, Farmatsevtika mahsulotlari xavfsizligi markazi bilan ikki tomonlama imzolangan o'zaro anglashuv memorandumi doirasida hamkorlikda ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, soha mutaxassislari o'rtasida tajriba almashishni tizimli tashkil etish hamda farmatsevtika mahsulotlari xavfsizligini ta'minlashdagi fidokorona mehnati va mamlakatimiz sog'liqni saqlash tizimi va farmatsevtika sanoati rivojiga munosib hissa qo'shgani uchun tashakkurnoma bilan taqdirlanadi.

"Farmatsevtika mahsulotlari xavfsizligi markazi" davlat muassasasi direktori

A.S.Temirov

Toshkent-2026

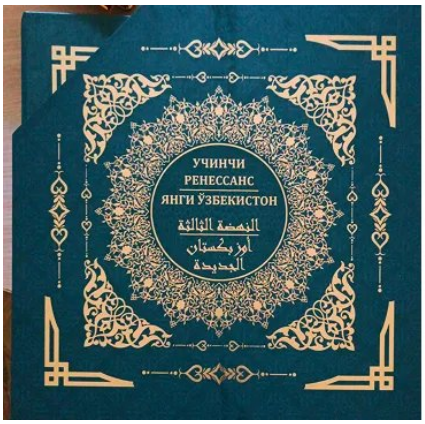

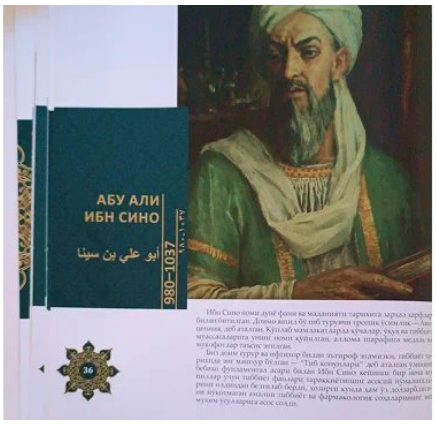

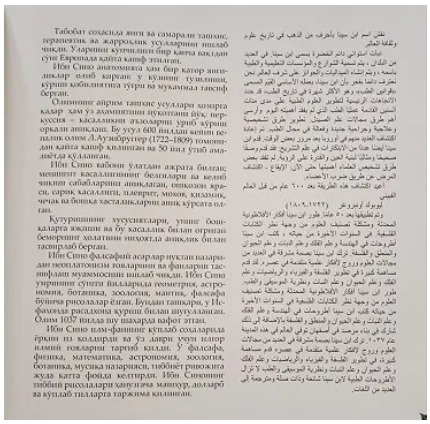
As part of the International Avicenna Readings, the Center for Pharmaceutical Product Safety under the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan awarded the Ibn Sino Public Foundation a certificate of honor and a commemorative gift for its contribution to the study and promotion of the rich scientific and cultural heritage of Abu Ali ibn Sina.

In the framework of the XIV International Avicenna Readings on the theme "Abu Ali ibn Sina: Modern and Traditional Medicines - Innovations and Investments" Avicenna Public Foundation was gifted by the Center of Islamic Civilization of Uzbekistan by the book - "The III Renaisance - New Uzbekistan".

This honorable gift is presented for the contribution of the Avicenna Public Foundation for studying and promoting the great and rich heritage of Abu Ali ibn Sina in Uzbekistan and all

over the World.

August 15, 2026, Bukhara — Within the framework of the XIV International Ibn Sina Readings, the Ibn Sina Public Foundation signed a memorandum of cooperation with the Pakistani traditional medicine company "Agha Jee Herbal World."

August 15, 2026, Bukhara — Within the framework of the XIV International Ibn Sina Readings, the Ibn Sina Public Foundation signed a memorandum of cooperation with Jakarta Global University (Indonesia).

On August 14, 2026, the 2nd International Avicenna March—a symbol of the unity of the world's scholars and of humanism—took place in the village of Afshana (the birthplace of Abu Ali Ibn Sina). Participants in the XIV International Avicenna Readings enthusiastically joined the march; they also laid flowers at the monument to the great scholar and visited the Ibn Sina Museum in the village of Afshana, located in the Peshkun District of the Bukhara Region.

August 13, 2026, Tashkent — A scientific delegation from the Ibn Sina Academy in India arrived in Uzbekistan, led by a dear friend, Professor Sayyid Rahman Zillur (Professor Sayyid Rahman Ziaur), Head of the Department of Pharmacology at the Aligarh University Medical College, and Dr. Nur Alam, a specialist in traditional medicine. The delegation arrived to present papers at the International Avicenna Readings and to discuss the joint organization—together with the Ibn Sina Public Foundation—of the first scientific expedition by scholars from Uzbekistan to India to study Ibn Sina’s manuscripts.

Prepared by Farida Zohidova

ДЭЛХИЙ · 28 8 САР 2026 · ADMIN

ШХА-аас дэлхийн сорилтуудад хариу өгч сурлаа

Бишкек хот наймдугаар сарын 31-нээс есдүгээр сарын 1-ний хооронд болох ШХА-ын дээд хэмжээний уулзалтад бэлтгэж байна. Энэ жил Шанхайн хамтын ажиллагааны байгууллага (ШХА) Шанхай хотод үүсгэн байгуулах бичиг баримтад гарын үсэг зурсны 25 жилийн ойгоо тэмдэглэж байна. Одоо тус нэгдэлд Евразийн ихэнх хэсгийг эзэлдэг нийт 10 гишүүн улс, 14 яриа хэлэлцээний түнш, 2 ажиглагч улс багтаж байна. ШХА-ын гишүүн орнуудын хүн ам хүн төрөлхтний тал орчим хувийг эзэлж байна.

Бишкек хот наймдугаар сарын 31-нээс есдүгээр сарын 1-ний хооронд болох ШХА-ын дээд хэмжээний уулзалтад бэлтгэж байна.

Энэ жил Шанхайн хамтын ажиллагааны байгууллага (ШХА) Шанхай хотод үүсгэн байгуулах бичиг баримтад гарын үсэг зурсны 25 жилийн ойгоо тэмдэглэж байна. Одоо тус нэгдэлд Евразийн ихэнх хэсгийг эзэлдэг нийт 10 гишүүн улс, 14 яриа хэлэлцээний түнш, 2 ажиглагч улс багтаж байна. ШХА-ын гишүүн орнуудын хүн ам хүн төрөлхтний тал орчим хувийг эзэлж байна.

Дэлхий нийт маш хурдацтай өөрчлөгдөж буй энэ цаг үед дөрөвний нэг зуун жил өнгөрсөн нь тус байгууллага амьдрах чадвартай гэдгээ голлон баталлаа. Энэ нь “Шанхайн үзэл санаа”-ны найрамдал, сайн хөршийн харилцаа, эрх тэгш байдал, харилцан дэмжлэг үзүүлэх зарчимд тулгуурлан үйл ажиллагаа явуулж, шинэ санаачилга өрнүүлэх үр дүнтэй талбар, улс хоорондын харилцааны үр ашигтай механизм болж хувирсан юм.

Улс төр судлаач Кайрат Батырбаевын үзэж байгаагаар дэлхийн худалдаа улам бүр хуваагдаж, өмнөх олон талт механизмуудад итгэх итгэл суларч буй нөхцөлд улс төр, эдийн засгийн янз бүрийн тогтолцоо бүхий арван улс нийтлэг мөрийн хөтөлбөрөө тохиролцох чадвар нь бие даасан үнэ цэнтэй болж байна.

Шинжээчийн хэлснээр, Төв Азид хамгийн ихээр нөлөөлөхүйц гол шийдвэрүүдийн нэг бол үндэсний валютаар тооцоо хийхэд чиглэсэн ШХА-ын Хөгжлийн банк болон холбогдох хөрөнгө оруулалтын санг байгуулах ажлыг дуусгах явдал юм гэж тэрээр үзэж байна.

«Энэ асуудлаарх хэлэлцээрүүд өндөр шатанд хүрсэн бөгөөд эцсийн шийдвэр Бишкек хотноо гарах магадлал өндөр байна. Дэд бүтцийн төслүүдийн хүртээмжтэй санхүүжилтийн хомсдолтой байнга нүүр тулж байдаг бүс нутгийн орнуудын хувьд гадаад орчноос хараат бус өөрийн гэсэн зээлийн механизм бий болох нь тээвэр, эрчим хүч, үйлдвэрлэлийн санаачилгад бодит дэмжлэг болж чадна» гэж Кайрат Батырбаев үзэж байна.

Түүний хэлснээр, ажиглагч болон яриа хэлэлцээний түншийн статусыг ШХА-ын түншийн нэгдмэл ангилалд нэгтгэх шинэчлэлийг батлахаар хүлээж байгаа нь үүнээс дутуугүй ач холбогдолтой юм. «Ийм шийдвэр нь арван хэдэн улс орны эрх ашгийг хөндөж, байгууллагын эдийн засаг, тээвэр, хүмүүнлэгийн төслүүдэд оролцох боломжийг өргөжүүлэх бөгөөд энэ нь эргээд Евразийн янз бүрийн хэсгүүдийг холбох гүүр болох Төв Азийн үүргийг бэхжүүлж байна. Үүнд Хятад-Кыргызстан-Узбекистаны төмөр замын коридорыг хөгжүүлэх, мөн Төв Азийн бараг бүх улс орнуудын сонирхлыг татаж буй ус, эрчим хүчний асуудал нэмэгдэж байна» гэж улс төр судлаач хэлэв.

Эдийн засгийн ухааны доктор, профессор Ялкун Даутов дээд хэмжээний уулзалтын өмнөхөн Кыргызстаны жишээн дээр Шанхайн хамтын ажиллагааны байгууллагад элссэнээр тус улсын хүртэж буй давуу талуудын талаар ярьжээ.

«ШХА-д оролцох нь шинэ цахилгаан станц барих, ашиглагдаж буй станцуудыг шинэчлэх, «ногоон» технологи нэвтрүүлэх, нөөцийн хомсдолыг даван туулах зорилгоор хил дамнасан эрчим хүчний системд нэгдэхэд ШХА-ын түншүүдээс хөнгөлөлттэй зээл, хөрөнгө оруулалт шууд авах боломжийг олгож байгаа тул Кыргызстан гидроэнергетикийн нөөц бололцоогоо хэрэгжүүлэхэд тусалдаг» хэмээн тэрбээр тайлбарлав.

Түүнчлэн түүний хэлснээр, ШХА-д оролцсоноор Кыргыз Улсын уул уурхайн салбар Хятад, Оросын шууд хөрөнгө оруулалтаар хэвлийг ашиглах, геологи хайгуул, орд газрын боловсруулалт, түүхий эдийг боловсруулах шинэ технологид холбогдох, түнш орнууд дахь алт, сурьма, нүүрс болон металлургийн бэлэн бүтээгдэхүүний борлуулалтын зах зээлээ өргөжүүлэх боломжтой болж байна.

«Энэ бүхэн эцэстээ хүдэр, нүүрс гаргах зам, логистикийн сүлжээг барихад хувь нэмрээ оруулж байна («Хятад – Кыргызстан – Узбекистан» зам зэрэг төслүүд нь түүхий эдийг гадаад зах зээлд гаргахад дөхөм болж байна). ШХА-ын хүрээн дэх интеграцчилал нь түлш нийлүүлэх, ногоон эрчим хүчийг хөгжүүлэх, цахимжуулах асуудлыг хөндөж байна. Төрийн болон гадаадын хөрөнгө оруулалттай түншлэлүүд бий болж байна» гэж профессор Даутов тэмдэглэв.

Кыргызстаны уул уурхайн үйлдвэрүүд ШХА-ын эрчим хүчний нэгдсэн бодлогыг хэлэлцсэний үр дүнд тогтвортой цахилгаан эрчим хүчээр хангагдаж байна.

Энэхүү байгууллага нь бүс нутгийн эрсдэлийг бууруулж, уул уурхайн салбарыг томоохон хөрөнгө оруулагчдад илүү сонирхолтой болгодог байна.

Евразийн томоохон зах зээлүүдэд ашигт малтмалын тогтвортой нийлүүлэлтийг хангах нөхцөлийг бүрдүүлж байна. ШХАБ-ын олон үйлдэлт эдийн засгийн платформ боломжуудыг ашиглан түншүүдээ хайх, хэлэлцээр байгуулах ажил хийгдэж байна.

Ялкун Даутов нь Кыргызстан Улсын уул уурхайн салбарт Оросын оруулж буй хувь нэмрийг онцлон тэмдэглэв.

«Орос улс Кыргызстаны эдийн засаг дахь хамгийн том хөрөнгө оруулагч болон гарч ирж байгаа бөгөөд стратегийн хүдрийн төслүүд, эрчим хүчний хангамж, технологийн хамтын ажиллагаанд голлон анхаарч байна. Үүнд Терексай болон бусад алт-сурьмын ордуудын ашиглалт, тус улсын хойд хэсгийн уул уурхайн үйлдвэрүүдэд хийж буй хөрөнгө оруулалт (тухайлбал, Кара-Балтын уул уурхайн комбинатын бааз дээрх төслүүд) багтаж байна.

Мөн Кыргызстаны карьерын хүнд даацын техник хэрэгсэл, уул уурхай-баяжуулах комбинатуудад зориулж Оросын газрын тосны бүтээгдэхүүн, түлш шатахуун нийлүүлж байгааг, түүнчлэн ЕАЭШ болон ШХАБ-ын хүрээнд зохион байгуулагдаж буй аж үйлдвэрийн үзэсгэлэнгүүдээр дамжуулан Оросын уул уурхай-шахын болон карьерын техникийг нийлүүлж буйг онцлон тэмдэглэх нь зүйтэй».

Профессорын хэлсэн дээр нэмэхэд, ШХАБ-ын хүрээн дэх хамтын ажиллагаа нь Евразийн томоохон орнуудаас жуулчдыг татах, хил дамнасан нийтлэг маршрутуудыг бий болгох (өөрөөр хэлбэл ШХАБ-ын хэд хэдэн улсыг хамарсан цогц аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх), тээврийн харилцааг сайжруулах, зочид буудал болон зугаа цэнгэлийн дэд бүтцэд хөрөнгө оруулалт татахад тусалж байна.

Зургадугаар сард Бишкек хотод Соёл яам, Аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх улсын агентлагийн төлөөлөгчдийг оролцуулсан ШХАБ-ын Аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх III залуучуудын форум болж өндөрлөв. Гол санаачлагуудын нэг нь арга хэмжээний хуваарь болон жуулчдын урсгалын тухай мэдээллийг нэгтгэсэн ШХАБ-ын цахим аялал жуулчлалын нэгдсэн платформыг бий болгох санал байлаа. ШХАБ-ын гишүүн орнуудын хоорондын аялал жуулчлалын солилцоог өргөжүүлэхийн тулд визийн нөхцөлийг хялбарчлах нь чухал болохыг ярилцсан юм. Залуу мэргэжилтнүүд шинэлэг төслүүдийг идэвхтэй санал болгож байгаа бөгөөд ШХАБ-ын Залуучуудын зөвлөлийн үйл ажиллагаа

нь олон улсын хамтын ажиллагааг бэхжүүлж байна. ШХАБ-ын нарийн бичгийн дарга нарын газрын төлөөлөгчид ирээдүйтэй төслүүдийг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэхэд бэлэн байгаагаа илэрхийлэв.

...Хэрэв гурван чиглэлээр дээд хэмжээний уулзалтын гол үр дүнгүүдийг үнэлбэл, хамгийн жинтэй үр дүн нь эдийн засгийн блок байх магадлалтай. Юуны өмнө санхүүгийн механизмыг ажиллуулах болон 2030 он хүртэлх хугацаанд олон талт худалдаа-эдийн засгийн хамтын ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх юм.

Үүний зэрэгцээ аюулгүй байдлын бодлого нь тус байгууллагын ажлын салшгүй хэсэг хэвээр байгаа бөгөөд үүнийг хар тамхитай тэмцэх, цөмийн болон кибер аюулгүй байдлын салбар дахь шинэчилсэн стратегүүд, мөн шинэ мэргэжлийн төвүүд байгуулагдсанаас харж болно.

Цахимжилт болон хиймэл оюун ухаан нь хамтын ажиллагааны бие даасан чиглэл болохыг анх удаа зарласан нь дэвшилтэт дижитал шийдлүүдэд хүрэх боломж нь эдийн засгийн өрсөлдөх чадварын хүчин зүйл болж буй нөхцөлд бүс нутгийн улс орнуудын технологийн бие даасан байх шаардлагатайг нэгдсэн байдлаар ухамсарлаж буйг илтгэж байна.

Ийнхүү дэд бүтэц, эрчим хүчний орчин үеийн систем нь удирдлагын дижитал хэрэгсэлгүйгээр болон аюулгүй байдлын суурь тогтвортой байдалгүйгээр үр ашгийнхаа нэлээд хэсгээ алддаг тул эдийн засаг, цахимжилт, аюулгүй байдал гэсэн гурван чиглэлийг бүгдийг нь хооронд нь уялдуулах тухай ярих нь илүү оновчтой юм.

ШХАБ нь 20 жилийн хугацаанд (өнгөрсөн 25 жилийн хугацаанд) энэ бол томоохон дэд бүтцийн төслүүдийг хэрэгжүүлж, тээврийн коридоруудыг хөгжүүлж буй бүс нутаг гэдгээ батлан харуулсан. Энэ хугацаанд Төв Ази нь тивийн газарзүйн төв төдий бус Дорнод ба Өрнөд, Умард ба Өмнөд хоорондын хамтын ажиллагааны гол холбоос болон хувирч байна.

Шинжээчдийн онцолж буйгаар энэ нь ирээдүйг загварчлах тухай асуудал бөгөөд Бишкек хотод хүрэх тохиролцоонууд нь ШХАБ-ын ирэх арван жилүүдийн хөгжлийн чиглэл болно.